

દાર્શનિક કોશ

(દ્વિતીય ખંડ)

પ્રકાશક:—

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી—અમદાવાદ.

મજસુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળા નં. ૯

દાર્શનિક કોશ

(દ્વિતીય ખંડ)

સંપાદક:

સ્વ. શ્રી. છોટાલાલ નરભોરામ ભટ્ટ

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર:

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ

કિંમત એક રૂપિયા

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૧૫૦૦

સને ૧૯૩૮

સંવત ૧૯૯૪

મુદ્રક:—સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ

મુદ્રણાલય:—ધી શુભરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

મુદ્રણસ્થાન:—ગાંધી રોડ, ચાર રસ્તા,

અમદાવાદ.

મજસુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળાનો

પ રિ ચ ય

કાઠીઆવાડના તત્ત્વજ્ઞાની મજસુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીની યાદગીરી કાયમ રાખવા સારૂ જુનાગઢમાં એક સ્મારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ફંડમાં ભરાયલા રૂ. ૨૦૦૦) શુજરાત વનોક્ત્યુલર સોસાયટીના ટ્રસ્ટમાં સન ૧૯૮૬ ની સાલમાં તે ફંડના સેક્રેટરીઓએ સોંપ્યા હતા, તેની સાગત્રણ ટકાની સરકારી પ્રોમીસરી નોટો સોસાયટીએ લીધેલી છે. તેના બ્યાજમાંથી ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરથી લાખાન્તરરૂપે અથવા અસલ ગ્રંથો, તેમજ અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (લૉજિક), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખાવાનો ઉદ્દેશ છે તે અન્વયે આજ સુધીમાં સદરહુ ફંડ ખાતેથી પારિ-તોષિક આપીને નીચેનાં પુસ્તકો રચાવી, “ મજસુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળા ” તરીકે શુજરાત વનોક્ત્યુલર સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

- (૧) દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો
- (૨) પાતાંજલ યોગદર્શન
- (૩) શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્યાનુવાદ (પ્રથમ ભાગ)
- (૪) „ „ (દ્વિતીય ભાગ)
- (૫) યુરોપમાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય
- (૬) એસ્ત્રોટલનું નીતિશાસ્ત્ર
- (૭) અખાકૃત કાવ્યો ભા. ૧
- (૮) દાર્શનિક કેશ ભા. ૧
- (૯) „ „ ભા. ૨

અમદાવાદ.

તા. ૨૪-૯-૧૯૩૮

}

રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ

આસિ. સેક્રેટરી.

પ્રસ્તાવના

સમયના પ્રગતિમાન પ્રવાહે જગતભરની પ્રજાઓ સમક્ષ બુદ્ધિના પ્રદેશમાં નવાં નવાં દષ્ટિબિન્દુઓ રચુ કર્યા છે. જેથી જ્ઞાનની જ્યોતિ સ્થળે-સ્થળમાં ઝળહળી રહે, તેવા નવા નવા અખતરાઓ યોજાઈ રહ્યા છે. વિજ્ઞાને સ્થળ અને સમયનાં બંધનો શિથિલ કર્યા છે, જગતના અંધારા ખૂણાઓને અજવાળ્યા છે અને દેશદેશની પ્રજાઓમાં નિકટનો સંબંધ સાધી વિચાર તથા વાણીના વિનિમયને સરળ તથા સ્વાભાવિક બનાવ્યો છે. આથી જેમ બને તેમ વિચારોને ભાષાના કૃત્રિમ આડંબરમાંથી મુક્ત કરી સુગમતાથી વ્યક્ત કરવાની ઉત્સુકતા પ્રકટ થઈ છે. અને પ્રાચીન કાળમાં વપરાતી ભાષા તથા અર્વાચીન કાળમાં વપરાતી પરભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોનો સ્વભાષામાં અનુવાદ કરવાની વૃત્તિ લિન્નલિન્ન પ્રાંતોમાં જાગી છે. હિન્દી, બંગાળી, મરાઠી તથા ગુજરાતી ભાષામાં અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રના તથા સાહિત્યના સારા ગ્રંથોનો અનુવાદ થવા લાગ્યો છે અને આથી તે તે ભાષાઓનું સાહિત્ય ક્રમશઃ વિપુલ થતું જાય છે. આમ છતાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષામાં આપણા દર્શનશાસ્ત્રોના કોશની ઉણપ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી અને તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની જવાબદારી ગુજરાતના વિદ્વાનોને માથે આવી પડી હતી.

આવા સંજોગોમાં આશાનાં કિરણો પુખ્યાં અને ગુજરાતી સાહિત્યની મૂળી સેવામાં આયુધ્યની અમૂલ્ય પળોનો સદુપયોગ કરતા સદ્ગત સાક્ષરશ્રી છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટને સૂચિત દિશામાં પ્રકાશ પાડવાની સ્ફુરણ થઈ. વર્ષો થયાં તેઓએ શારદાની સતત ઉપાસના કરી હતી. અને સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનનાં અનેક પુસ્તકોનો સર્વાંગસંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી ઉત્તમ ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતને ચરણે ધર્યા હતા. ગુજરાતને તેમણે ‘રસશાસ્ત્ર’ જેવો સાહિત્યમાં મહત્ત્વપૂર્ણ રસનિરૂપણનો ગ્રંથ અર્પ્યો હતો તથા ‘શાન્તિસુધા’ મહાકાવ્ય રચી પ્રતિભાનાં ઓજસ પાથર્યા હતાં. તેઓએ સ્વતંત્ર તથા અનુવાદયુક્ત પચાસેક ગ્રંથો તથા લિન્ન લિન્ન માસિકોમાં અનેક વિદ્વાતપૂર્ણ લેખો લખ્યા હતા. આ સમયે તેમને પંચોતેર છોતેર વર્ષો થયાં હતાં અને વૃદ્ધાવસ્થાની અનિયંત્રિત સત્તા તેમને કલમ તથા પુસ્તક છોડાવવા મથી રહી હતી. તે સત્તાથી પરાધીન ન થતાં તેમણે એક અમરકૃતિ ગુજરાતને અર્પણ કરવા કલમ પકડી અને આજસુધી વાંચેલા દર્શનશાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોમાંથી ઉદ્દૃત કરેલી પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યાઓને ગુજરાતીમાં પરિણીત કરી.

૫

આ પ્રમાણે સમગ્ર કોશ સમાપ્ત થયો અને તેની સુંદર હસ્તલિખિત પ્રત લઈ શ્રી. છોટાલાલ અમદાવાદ આવ્યા. તેમના પર આ સમયે વૃદ્ધાવસ્થાનો પરિપૂર્ણ અસર થઈ હતી. અને આખે મોતીઆ આવી ગયા હતા. તેમના આવ્યાની ખબર થતાં સદ્ગત સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તેમને મળવા આવ્યા અને સદ્ગત શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ પણ ત્યાં હાજર હતા. ખન્ને સાક્ષરો ઘણે વર્ષે મળ્યા અને શ્રી. ધ્રુવે દર્શન-શાસ્ત્રના કોશમાંથી કેટલાક પરિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા સાંભળવા ઉત્સુકતા દર્શાવી. તે ઉપરથી મોક્ષ, ઉપાધિ, અધ્યારોપ વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ વાંચી સંભળાવવામાં આવી અને શ્રી ધ્રુવે અત્યંત આનંદ પ્રકટ કરતાં તે ગ્રંથનું “ન્યાયવેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોના પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ” એવું મૂળ નામ બદલી ‘દાર્શનિક કોશ’ રાખવા સૂચન કર્યું, જેમાં શ્રી છોટાલાલ સંમત થતાં તે નામથી કોશ છપાવવાને માટે ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટીને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. પ્રસંગોપાત વાત નીકળતાં શ્રી ધ્રુવે કોશની પ્રસ્તાવના સ્વરૂપે સંપાદકશ્રીએ કંઈક લખવું જોઈએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો, પરંતુ શ્રી છોટાલાલ સ્વાસ્થ્ય સુધરતાં લખવાની ઈચ્છા રાખતા હોવા છતાં, અત્યંત અશક્તિ અને આંખે વળતી જાંબને લીધે તે લખી શક્યા ન હતા. આથી કયા કયા ગ્રંથોમાંથી તેઓશ્રીએ વ્યાખ્યાઓની તારવણી કરી છે તે સર્વ ગ્રંથોની સૂચિ આ ગ્રંથમાં નિવેશિત કરી શકાઈ નથી. ફક્ત જેટલા ગ્રંથો આ કોશમાં અવારનવાર સૂચવ્યા છે તેની ટુંકી યાદી આપવામાં આવી છે.

દાર્શનિક કોશ તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપે આજે ગુજરાત જનતાની સમક્ષ પ્રકટ થાય છે. તે એક અપૂર્વ માંગલિક પ્રસંગ છે. આ કોશનો અભ્યાસક એ વસ્તુ તો કબૂલ કરશેજ કે તેનાથી ગુજરાતી ભાષામાં રહેલી એક જબરી ન્યૂનતા પૂરાઈ છે. આ કોશમાં ચિત્સુખી, અદ્વૈતસિદ્ધિ, વ્યુત્પત્તિવાદ, ન્યાય-મકરન્દ જેવા મહાન્ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તથા તે તે ગ્રંથોની વ્યાખ્યાઓને સરળતાથી હૃદયંગમ નિવડે તે પ્રકારે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. જે તેની વિશિષ્ટતાનું સૂચક ચિહ્ન છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય અતિ ગહન તથા ગૂઢ પરિભાષાઓથી યુક્ત હોવાને અંગે આ પ્રકારના કોશની અપરિહાય આવશ્યકતા હતી, અને તેની ખોટ પૂરી સંપાદકશ્રીએ ભવિષ્યની પ્રબળી પ્રગતિના માર્ગ તરફ મંગલસૂચક અંશુલિનિર્દેશ કર્યો છે. સ્થળે સ્થળે લેખકની અપૂર્વ લાક્ષણિક સ્પષ્ટીકરણ શક્તિ પ્રતિબિંબિત થયેલી જોવામાં આવે છે, જેની પ્રતીતિ ‘અન્યથાસિદ્ધિ’, ‘લક્ષણ’, ‘તર્ક’

૬

વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ વાંચી જનારને થયા વિના રહેશે નહિ. પ્રથમ ખંડની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા મુજબ આ કોશમાં સર્વ પ્રકારના દર્શન-શાસ્ત્રાન્તર્ગત પારિભાષિક શબ્દો સંગૃહિત કરવામાં આવ્યા નથી પણ જે જે શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે મહત્વનો તથા દર્શનશાસ્ત્રોના ઉકેલ માટે અતિ ઉપયોગી હોઈ આ કોશની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરી આપે છે. વળી જે કોશના સંપાદકે એક ગુજરાતી શિક્ષકની સામાન્ય કોટિમાંથી, ક્ષણેક્ષણનો સહુપયોગ કરી અનર્ગલ ખંતથી તથા અદ્ભુત ઉત્સાહથી અને સ્વતઃસિદ્ધ પુરુષાર્થથી જે અપૂર્વ વિદ્વત્તા અને અનુભવ સંપાદન કરી, ગુજર વાઙ્મયને અતિશય સમૃદ્ધ બનાવ્યું તેમની આ સર્વાંગસંપૂર્ણ કૃતિ વિદ્વજ્જનોના હૃદયમાં નિરન્તર રથાન પ્રાપ્ત કરે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ! આશા છે કે દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરવાને ઉત્કર્ષિત થતી ગુજર જનતા સદ્ગત 'કલાદીપ' શ્રી છોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટના આ કોશને સહર્ષ વધાવી લેશે અને તેમના પ્રયત્નને સફળ બનાવશે.

અનુપરામ ગોવિન્દરામ ભટ્ટ

દાર્શનિક કોશ

[ભાગ ૨ એ]

પ

પક્ષ:—પક્ષતાત્રયઃ પક્ષઃ । પક્ષતાનો જે આશ્રય હોય તે પક્ષ કહેવાય. જેમ—‘પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમકેપ હેતુથી.’ એ અનુમાનમાં પક્ષતા પર્વતમાં રહેલી છે માટે પર્વત પક્ષતાનો આશ્રય હોવાથી પર્વત પક્ષ કહેવાય છે.

૨. સંદિગ્ધસાધ્યવાન્ પક્ષઃ । અનુમિતિ જ્ઞાન થયા પહેલાં માણસને જે પદાર્થમાં સાધ્યનો સંશય થાય છે, તે પદાર્થને પક્ષ કહે છે. જેમ—ઉપરના ઉદાહરણમાં પર્વતમાં અગ્નિ છે કે નહિ, એવો સંશય પર્વત પદાર્થમાં થાય છે માટે પર્વત એ પક્ષ છે.

૩. વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં દર્શિતવિપ્રતિપત્તૌ ક્રોટિઃ પક્ષઃ । વાદી અને પ્રતિવાદીએ જે આપતનો વિરોધ બતાવ્યો હોય તેમાં એકના તરફથી જે ક્રોટિ કરવામાં આવે (જે ક્રોધ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે) તે પક્ષ કહેવાય છે.

૪. પંદર દિવસનું પખવાડિયું તે પણ પક્ષ. (કર્મકાંડીઓને મતે).

પક્ષતા—સિસાધયિષાવિરહવિશિષ્ટસિદ્ધમાદઃ પક્ષતા । સાધ્યને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાનું નામ સિસાધયિષા છે. જેમ—‘પર્વતમાં અગ્નિની અનુમતિ અમારે કરવી છે.’ એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાની જે ઇચ્છા, તેનું નામ સિસાધયિષા છે. એ સિસાધયિષાના અભાવ રૂપ જે વિરહ છે, તે વિરહરૂપ અભાવવડે

વિશિષ્ટ જે સાધ્યના નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધિ છે, તે સિદ્ધિના અભાવનું નામ પક્ષતા છે.

એ વિશિષ્ટાભાવરૂપ પક્ષતા ક્રોધ જગોએ તો (૧) તે સિસાધયિષા વિરહરૂપ વિશેષણના અભાવથી હોય છે; (૨) ક્રોધ જગોએ સિદ્ધિરૂપ વિશેષ્યના અભાવથી હોય છે; અને (૩) ક્રોધ જગોએ તો વિશેષણ વિશેષ્યના બન્નેના અભાવથી હોય છે. તેમાં—

(૧) જે સ્થળમાં તે સિદ્ધિ પણ હોય છે તથા સિસાધયિષા પણ હોય છે, તે સ્થળમાં પણ અનુમતિ હોઈ શકે છે. તેમાં સિદ્ધિરૂપ વિશેષ્યનો અભાવ છે નહિ, પણ સિસાધયિષા વિરહરૂપ વિશેષણનો અભાવ છે; માટે ત્યાં વિશેષણના અભાવને લીધે વિશિષ્ટા-ભાવરૂપ પક્ષતા જાણવી.

(૨) ત્યાં સિસાધયિષા પણ નથી તથા સિદ્ધિ પણ નથી, ત્યાં પણ અનુમિતિ થાય છે. ત્યાં સિસાધયિષા વિરહરૂપ વિશેષણ તો વિદ્યમાન છે, પણ સિદ્ધિરૂપ વિશેષ્ય નથી, માટે તે તે સ્થળમાં વિશેષ્યના અભાવથી વિશિષ્ટાભાવરૂપ પક્ષતા જાણવી.

(૩) ત્યાં સિસાધયિષા તો છે, પણ સિદ્ધિ નથી, ત્યાં અનુમિતિ થાય છે. ત્યાં સિસાધયિષા વિરહરૂપ વિશેષણ પણ નથી, તથા સિદ્ધિરૂપ વિશેષ્ય પણ નથી, માટે તે સ્થળમાં વિશેષણ વિશેષ્ય બન્નેના અભાવથી વિશિષ્ટાભાવરૂપ પક્ષતા જાણવી.

(૧૨૦)

૨. સંદિગ્ધસાધ્યવત્ત્વં પક્ષતા । સાધ્યપ્રકારક
જે સંશય છે, તે સંશયવત્તા (સંશયવાળા
હોવાપણું) નું નામ પક્ષતા છે. જેમ 'પર્વત
અગ્નિવાળો છે, ધૂમ છે માટે.' એ અનુમાનમાં
'પર્વત અગ્નિવાળો છે' એવી અનુમતિ થયા
પહેલાં 'પર્વત અગ્નિવાળો છે કે નથી ?' એ
પ્રકારનો અગ્નિરૂપ સાધ્યપ્રકારક સંશય થાય
છે, એ સંશય સમવાય સંબંધે કરીને તે
પુરૂષના આત્મામાં રહી છતાં પણ વિપયના
સંબંધે કરીને પર્વત વિષે પણ રહે છે. એજ
એ પર્વત વિષે પક્ષતા છે.

પક્ષપાતઃ—પક્ષેડન્યાયસહાયે પાતેડમિનિવેશઃ ।
અન્યાયની સહાયતા કરવાના પક્ષમાં પાત
એટલે આગ્રહ, તે પક્ષપાત.

પૃક્તિઃ—સજાતીયપદાર્થાનાં સ્થિતિઃ ।
સમ્બંધીય પદાર્થોની સ્થિતિ. ૨. ઝોળ-હાર.
૩. અંધમાંની લીટીમાં જેટલું લખાણ હોય તે.

પંચકોશઃ—(૧) અન્નમય, (૨) પ્રાણમય,
(૩) મનોમય, (૪) વિજ્ઞાનમય, અને (૫)
આનંદમય. એ પાંચ શરીરની અંદરના કોશને
પંચકોશ કહે છે.

પંચક્લેશઃ—(૧) અવિદ્ય, (૨) અસ્મિતા
(૩) રાગ, (૪) દ્રેષ, અને (૫) અભિનિવેશ,
એ પાંચ ક્લેશ કહેવાય છે.

પંચપદાર્થોઃ—(આર્હતમતે)—(૧) જીવા-
સ્તિકાય, (૨) પુદ્ગલાસ્તિકાય, (૩) ધર્માસ્તિ-
કાય, (૪) અધર્માસ્તિકાય, અને (૫)
આકાશાસ્તિકાય. એવા પાંચ પદાર્થો મધ્યમ
રીતિથી માને છે. (અસ્તિકાય એટલે પદાર્થ.)

પંચભેદાઃ—(૧) જીવોનો પરસ્પર ભેદ,
(૨) જીવ અને ઈશ્વરનો પરસ્પર ભેદ, (૩)
જડ પદાર્થોનો પરસ્પર ભેદ, (૪) ઈશ્વર અને
જડનો ભેદ, અને (૫) જીવ અને જડનો ભેદ.

પંચીકરણમ્—સ્વસ્વેતરભૂતચતુષ્ટયમાગ વિશે-
ષેષમિશ્રીકરણમ્ । પોતાનો તથા બીજાનાં ચાર
જૂતોના અસુક અસુક ભાગોનું મિશ્રણ, તે પંચી-
કરણ. પંચીકરણનો પ્રકારઃ યથા, પક્ષાનાં મૂત્તાના-
મેકેકે દ્વિધા વિભજ્ય સ્વાર્ધમાગં વિદ્યાવાદ્દેમાગં

ચતુર્ધા વિભજ્યેતરેષુ યોજિતં પંચીકરણં ભવતિ ।
જેમ, પાંચ જૂતોમાંના દરેકના એ ભાગ
કરીને એક જૂતોનો પોતાનો અર્ધો ભાગ
રહેતા દેહ, બીજાના અર્ધના ચાર ભાગ
કરીને પોતાના સિવાયના ચાર જૂતોમાં તે
મેળેવવા. જેમ, દરેક મહાજૂતોનો $\frac{1}{2} + \text{બીજાનાં}$
જૂતોનો $\frac{1}{2} = \frac{1}{2} + (\frac{1}{2}) = 1$ એ પંચીકૃત જૂત
થયું. એ ક્રિયાને પંચીકરણ કહે છે.

પટત્વમ્—સ્વાશ્રયપટમિન્નાધિકરણાદ્વિજીતિઃ
પટત્વમ્ । પટત્વનો આશ્રય જે પટ, તેનાથી
મિત્ર અધિકરણમાં ન રહેનારી જે ભૂતિ
તે. અર્થાત્ પટ માત્રમાંજ રહેનારી ભૂતિ
તે પટત્વ.

પતનમ્—અથઃ સંયોગાનુકૂલક્રિયા પતનમ્ ।
ઉર્ધ્વ દેશમાં રહેલા મૂર્ત દ્રવ્યનો પૃથ્વી
આદિક નીચેના દેશ સાથે જે સંયોગ થાય
છે, તે સંયોગની જનક જે મૂર્ત દ્રવ્યની
ક્રિયા વિશેષ છે, તેને પતન (પડવું) કહે છે.

પતિતઃ—નરકગમનસૂચકકર્મવિશેષકારકઃ ।
નરકમાં જવાની સૂચના કરનાર એવું કોઈ
ભૂતનું કર્મ કરનારો તે પતિત.

પતિત્વમ્—નિરતિશયદ્વક્ત્રિયાશક્તિમત્ત્વમ્ ।
સૌનાથી વધારે જ્ઞાનરૂપ ક્રિયાશક્તિવાળા
હોવાપણું.

પતિવ્રતા—આર્તિત્તે મુદિતા હ્યે પ્રોષિતે
મલિના કુશા । મૃતે પ્રીયેત યા પત્યૌ સા સ્ત્રી
જેયા પતિવ્રતા ॥૧૧૧૧ સ્વામી પીડિત હોય તો
જે પીડા પામે, હર્ષિત હોય તો હર્ષ પામે,
પરદેશ ગયો હોય તો જે મેલી રહે અને
સૂકાઈ જાય, અને સ્વામી મરે તો જે મૃત્યુ
પામે, તે સ્ત્રીને પતિવ્રતા જાણવી.

પદમ્—વર્ણસમુદાયઃ પદમ્ । અક્ષરોના
સમુદાયનું નામ પદ છે.

૨. સુસિદ્ધંતં પદમ્ । છે શબ્દને છેડે
સુપ્ (નામની વિભક્તિના પ્રત્યયો) અને સિદ્ધ
(ધાતુને લાગનારા કાળ અને અર્થના પ્રત્યયો)
પ્રત્યય હોય તે પદ.

(૧૨૧)

વિભેત્યન્તશબ્દ: પદમ્ । જે શબ્દને છેડે વિભક્તિના પ્રત્યય હોય તે પદ.

૪. અર્થવદ્વર્ણ: પદમ્ । અર્થવાળો અક્ષર તે પદ.

૫. વાક્યૈકદેશ: પદમ્ । વાક્યના એક ભાગને પદ કહે છે.

૬. પ્રત્યેકં સમ્ભૂય વાક્યાંશબોધકો વર્ણ: પદમ્ । પ્રત્યેક શબ્દમાં એકત્ર થઈને વાક્યના અંશનો બોધ કરે એવો અક્ષર તે પદ.

૭. અર્થસ્વરૂપમાત્રબોધકો વર્ણસન્દર્ભ: પદમ્ । અર્થના સ્વરૂપ માત્રનું બોધન કરનારી વર્ણોની જે રચના તે પદ.

એ પદના ચાર પ્રકાર છે: (૧) યૌગિક, (૨) રૂઢ, (૩) યોગરૂઢ, અને (૪) યૌગિકરૂઢ.

પદાર્થ:—પદનિષ્ઠવૃત્તિવિષય: । પદમાં રહેલી (શક્તિ આદિ) વૃત્તિનો જે વિષય હોય તે પદાર્થ.

૨. પદજન્યજ્ઞાનવિષય: પદાર્થ: । પદથી જે જન્ય જ્ઞાન, તેનો જે વિષય હોય તે પદાર્થ.

૩. દ્રવ્યાચ્યન્તમત્ત્વં પદાર્થ:—(કણાદને મતે) દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય વિશેષ, સમવાય અને અભાવ; એવા સાત પદાર્થો છે. (અથવા અભાવને બાદ કરીએ તો છ પદાર્થો છે.) તેમાંથી હરકોઈ પદાર્થ કહેવાય છે.

૪. જ્ઞેયત્વં પ્રમેયત્વમભિધેયત્વમસ્તિત્વં પદાર્થ-સામાન્યલક્ષણમ્ । જેમાં જ્ઞેયત્વ (જ્ઞાનનો વિષય હોવાપણું), પ્રમેયત્વ (પ્રમાજ્ઞાનનો વિષય હોવાપણું), અભિધેયત્વ (નામ હોવાપણું), અને અસ્તિત્વ, એ ચાર લક્ષણો હોય તે સામાન્યરૂપે પદાર્થ કહેવાય છે. એ પદાર્થના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: (૧) ભાવરૂપ અને (૨) અભાવરૂપ. ભાવ પદાર્થના દ્રવ્યાદિ છ ભેદ છે, અને અભાવ પદાર્થ એક જ છે.

ગૌતમમુનિના ન્યાયમાં પદાર્થ સોળ છે. (૧) પ્રમાણ, (૨) પ્રમેય, (૩) સંશય, (૪) પ્રયોજન, (૫) દર્શન, (૬) સિદ્ધાન્ત, (૭) અવયવ, (૮) તર્ક, (૯) નિર્ણય, (૧૦) વાદ,

(૧૧) જલ્પ, (૧૨) વિતંડા, (૧૩) હેત્વાભાસ, (૧૪) છત્ર, (૧૫) ખતિ, અને (૧૬) નિગ્રહસ્થાન.

પદાર્થવિભાજકપાદિ:—જે ધર્મને લીધે દ્રવ્યાદિક સાત પદાર્થોના વિભાજ કરવામાં આવે છે તે ધર્મને પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ કહે છે. જેમ,—દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ, સામાન્યત્વ, સમવાયત્વ, અને અભાવત્વ, આ ધર્મોને લીધે, યથાક્રમે દ્રવ્યાદિ સાત પદાર્થના વિભાજ કરાય છે; માટે દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, આદિક ધર્મ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ કહેવાય છે.

પદાર્થભાવનો:—અસંસક્રિત નામની પાંચમા ભૂમિકાનો અભ્યાસ ઘણો થવાથી ઘણા વખત સુધી પ્રપંચ (જગત)ની સ્ફૂર્તિ જે અવસ્થામાં થતી નથી, તેને પદાર્થભાવની નામે છઠ્ઠી ભૂમિકા કહે છે. એ અવસ્થામાંથી યોગી બીજના પ્રયત્નથી જ મળે છે.

પદૈકવાક્યતા:—પદસ્ય વાક્યેન સદૈક-વાક્યત્વેકાર્થવોધકત્વમ્ । પદની વાક્યતા સાથે એકવાક્યતા જે એક જ અર્થનું બોધકપણું તે પદૈકવાક્યતા.

૨. પદરૂપાર્થવાદવાક્યસ્ય વિધિવાક્યેન સહ ચેકવાક્યત્વં સા પદૈકવાક્યતા । અર્થવાદ રૂપ વાક્ય પદોનો સમૂહ હેત્વાર્થી વાક્યરૂપ છે, તથાપિ લક્ષણાવૃત્તિ વડે તે અર્થવાદ વાક્ય પદસ્થાનીય કહેવાય છે; માટે એવા પદસ્થાનીય અર્થવાદ વાક્યની વિધિવાક્ય સાથે જે એકવાક્યતા તે પદૈકવાક્યતા બાળુની.

પરકૃતિ:—અર્થવાદ પુરુષવિશેષનિષ્ઠમિથો વિરુદ્ધકથનમ્ । અમુક પુરુષ વિષે જે પરપર વિરુદ્ધ કથન તે. જેમ—‘શિવ પવિત્ર છે’ અને ‘શિવ અપવિત્ર છે’ એમાં બીજું વાક્ય પરકૃતિ અર્થવાદરૂપ છે.

પરત ઉત્પાત્તિકત્વમ્—પરત: પ્રામા-ન્યવાદ:—જ્ઞાનમાત્રજનકસામગ્ર્યતિરિક્તકારણપ્રયો-જ્યત્વમ્ । જ્ઞાનમાત્રની જનક જે સામગ્રી તેનાથી સિન્ન કારણ વડે પ્રયોજ્યપણું તે.

(૧૨૨)

૨. આગન્તુકભાવકારણાપેક્ષજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વમ્ ।
જે જ્ઞાનની સામગ્રી આગન્તુક એવા ભાવરૂપ
કાર્યની અપેક્ષા રાખતી હોય તે વડે જે
જન્ય હોય તે.

૩. આગન્તુકભાવકારણસહકૃતજ્ઞાનપ્રયોજક-
પ્રયોજ્યત્વમ્ । આગન્તુક એવા ભાવરૂપ કારણની
સહાયવાળા જ્ઞાનરૂપ પ્રયોજક વડે જે વડે
પ્રયોજ્યપણું તે પરત ઉત્પત્તિકર્તવ્ય અથવા
પરતઃ પ્રામાણ્ય કહેવાય.

પરતન્ત્રત્વમ્—ઇતરસત્તાધીનસત્તાકત્વમ્ ।
ખીબની સત્તાને અધીન સત્તાવાળા હોવાપણું
ઉદા-જેમ જગતની સત્તા (અસ્તિત્વ, ચૈત-
ન્યની સત્તા (અસ્તિત્વ) તે અધીન છે.

પરતોગ્રાહ્યત્વમ્—સ્વાશ્રયગ્રાહકતિરિક્ત-
સામગ્રીગ્રાહ્યત્વમ્ । અપ્રમાત્વ ધર્મના આશ્રય
ભૂત જે અપ્રમાજ્ઞાન, તેની ગ્રાહક જે
સામગ્રી, તે સામગ્રીથી ભિન્ન સામગ્રી વડે જે
ગ્રાહ્યત્વ, એજ અપ્રમાત્વમાં પરતોગ્રાહ્યત્વ છે.
જેમ-‘છીપમાં આ રૂપું છે’ એવા પ્રમાત્વ-
જ્ઞાનના આશ્રયભૂત ‘આ રૂપું’ એવું અપ્રમાજ્ઞાન
છે. તે અપ્રમાજ્ઞાનનું ગ્રાહક સાક્ષિચૈતન્ય
છે. તે સાક્ષિચૈતન્ય તે અપ્રમાત્વ ધર્મને
ગ્રહણ કરતું નથી, પણ તે સાક્ષિચૈતન્યથી
ભિન્ન જે અનુમાનરૂપ સામગ્રી છે તેનાથી તે
અપ્રમાત્વ ધર્મ ગ્રહણ કરાય છે. એજ એ
અપ્રમાત્વમાં પરતોગ્રાહ્યત્વ છે.

પરતઃપ્રમાણત્વમ્—આત્રાયરૂપમૂલપ્રમાણ-
સાપેક્ષપ્રમાણત્વમ્ । વેદરૂપ મૂળપ્રમાણની અપેક્ષા-
વાળું જે પ્રમાણપણું તે. જેમ-સ્મૃતિ આદિકનાં
વચનો મૂળ પ્રમાણરૂપ વેદની અપેક્ષા રાખે
છે માટે તે વચનો પરતઃ પ્રમાણ કહેવાય છે.

પરત્વમ્—પરવ્યવહારવિષયવૃત્તિગુણસ્વવ્યાપ્ય-
જાતિમત્પરત્વમ્ । ‘પર’ એવા વ્યવહારના
વિષયમાં વર્તનારી તથા ગુણત્વ જાતિની
વ્યાપ્ય જાતિ (પરતત્વ) તે પરત્વ. (પર
એટલે શ્રેષ્ઠ, દૂર, વૃદ્ધ ઇત્યાદિ).

પરવ્યવહારસાધારણ કારણ પરત્વમ્ । ‘પર’
એવા વ્યવહારનું આસાધારણ કારણ તે પરત્વ.

પરત્વગુણઃ—‘પરત્વ’ ગુણ બે પ્રકારનો
છે: (૧) દૈશિક પરત્વ, અને (૨) કાલિક
પરત્વ. એ ગુણ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ
અને મન એ પાંચ મૂર્તદ્રવ્યોમાં રહે છે. તે
પણ કાલિકપરત્વ તો જન્ય મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહે
છે. પરત્વ ગુણ અનિત્ય છે.

પરપ્રકાશત્વમ્—વેદત્વે સત્યપરોક્ષવ્ય-
વહારયોગ્યત્વમ્ । પોતે ખીબથી વેદ (જણાવા
યોગ્ય) હોઇને અપરોક્ષ વ્યવહારને યોગ્ય
હોવાપણું.

પરમમહત્ત્વમ્—અપકર્ષનાશ્રયપરિમાણત્વમ્ ।
જે પરિમાણ ઓછાપણાનો આશ્રય નથી,
(એટલે જે કાંઈનાથી ઓછું ન હોય) એવું
પરિમાણપણું તે પરમમહત્ત્વ.

પરમહંસઃ—અકલ્પકલ્પો મુખ્યોડયજ્ઞોપવીતિ
ત્યક્તસર્વકર્માત્મનિષ્ઠઃ સઃ । એક દંડને ધારણ
કરનારો, જેણે આખું માથું મુંગવી નાંખ્યું
છે એવો, યજ્ઞોપવીત વગરનો, તમામ કર્મો,
[એટલે વેદોક્ત વર્ણાશ્રમ કર્મો] જેણે તથા
દીધાં છે એવો અને આત્મામાં સ્થિતિવાળો
જે હોય તે પરમહંસ.

૨. પરમો હંસ આત્મા यस્ય સઃ । જેને
પોતાનો આત્મા એજ પરમ બ્રહ્મ છે, એવો
જે જ્ઞાની તે પરમહંસ. પરમહંસના બે ભેદ
(૧) વિવિકુપુ (બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાની
ઈચ્છાવાળો—અથવા જાણવાની ઈચ્છાવાળો)
અને (૨) વિદ્વાન (બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર જેને
થયો છે એવો.)

પરમાણુઃ—મનો મિન્નત્વે સત્તિ પરમાણુત્વ-
પરિમાણવાન પરમાણુઃ । જે દ્રવ્ય મનથી ભિન્ન
હોય અને સમવાય સંબંધે કરીને પરમ
આણુત્વ પરિણામવાળું હોય; તે પરમાણુ
કહેવાય છે.

૨. મૂર્ત્ત્વે સત્તિ નિરવયવઃ । જે મૂર્ત દ્રવ્ય
હોઇને અવયવરહિત હોય તે પરમાણુ.

૩. જાલ્મ્યમૂર્તરીચિચંચં ચત્સૂક્ષ્મં દૃશ્યતે રજઃ ।
તસ્ય ષષ્ઠત્ત્વો ભાગઃ પરમાણુઃ સ યચ્ચતે ॥ ૧ ॥

(૧૨૩)

ભળિયામાંથી સૂર્યનું જે કિરણ પડે છે, તેમાં જે સૂક્ષ્મ રંગકણ દેખાય છે, તેનો છઠ્ઠો ભાગ તે પરમાણુ.

પરમાપૂર્વમ્—બધાં દર્શ અને પૂર્ણમાસ બન્નેનું સ્વર્ગપ્રતિજનકત્વ હોય તે પરમાપૂર્વ કહેવાય.

પરમોક્ષ:—વિદેહમુક્તિ; દેહ છોડ્યા પછી જે મોક્ષરૂપ સ્થિતિ તે.

પરમ્પરાસમ્બન્ધ:—સ્વપ્રદિતપદવાચ્યત્વરૂપ સમ્બન્ધ: ૧. પોતાનાથી બનેલા પદના વાચ્ય-પણાણી સંબંધ તે પરંપરાસંબંધ. જેમ-દ્વિરેફ (ભમરો) પદનો શક્યાર્થ જે રકાર છે. તે બે રકારોથી બનેલું પદ ઋમર છે. એ 'ભમર' પદનો વાચ્યાર્થ મધુકર (ભમરો) નામે જતું છે. આવી રીતે એકનો સંબંધ બીજા સાથે અને બીજાનો સંબંધ ત્રીજાની સાથે એમ હોય ત્યાં પરંપરાસંબંધ બાબતો.

૨. સ્વસમ્બન્ધિન: સમ્બન્ધ: ૧. પોતાની સાથે સંબંધવાળાનો જે (બીજાની સાથે) સંબંધ તે પરંપરાસંબંધ.

પરલોક:—લેકાન્તરમ્-સ્થૂલશરીરાભિમાન-પરિત્યાગ: ૧. સ્થૂલ શરીરના અભિમાનનો ત્યાગ તે પરલોક. એનેજ લોકાન્તર કહે છે.

૨. પારલૌકિકસ્થિતિસ્થાનમ્—પરલોકસંબંધી સ્થિતિનું સ્થાન.

પરવૈરાગ્યમ્—ગુણેષુ વૈતૃષ્ણ્યં પરવૈરાગ્યમ્ ૧. સત્, રજસ, અને તમસ, એ ત્રણ ગુણના પરિણામરૂપ જે આ લોક અને પરલોકના વિષયો છે, તે વિષયોની તૃષ્ણાથી રહિતપણું તે પરવૈરાગ્ય.

૨. (પતંગડિને મતે) તત: પરં પુરુષલ્લ્યા-તેર્ગુણૈવૈતૃષ્ણ્યમ્ ૧. પ્રસક્ત આત્માના જ્ઞાનથી ગુણોના પરિણામરૂપ વિષયોમાં મતૃષ્યનું જે તૃષ્ણાથી રહિતપણું, તે પરવૈરાગ્ય.

પરસામાન્યમ્ અને અપરસામાન્યમ્—અધિકદેશવૃત્તિત્વં પરસામાન્યત્વમ્ ૧. અલ્પદેશવૃત્તિત્વં અપરસામાન્યત્વમ્ ૧. જે ભતિ જે ભતિની

અપેક્ષાએ અધિક દેશમાં રહેલી હોય તે ભતિ તે ભતિની અપેક્ષાએ પરસામાન્ય કહેવાય છે. અને જે ભતિ જે ભતિની અપેક્ષાએ અલ્પ દેશમાં રહેલી હોય, તે ભતિ તે ભતિની અપેક્ષાએ અપરસામાન્ય કહેવાય છે. તેમાં પરસામાન્ય વ્યાપક હોય છે અને અપરસામાન્ય વ્યાપ્ય હોય છે. જેમ-દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ, એ ત્રણ પદાર્થોમાં સમવાય સંબંધથી રહેલી સત્તા ભતિ છે; એ સત્તા ભતિ, દ્રવ્ય માત્રમાંજ રહેનારી દ્રવ્યત્વભતિની તથા ગુણમાત્રમાંજ રહેનારી ગુણત્વભતિની તથા કર્મમાત્રમાંજ રહેનારી કર્મત્વ ભતિની અપેક્ષાએ કરીને દ્રવ્યગુણકર્મરૂપ અધિક દેશમાં રહેનારી છે, માટે તે સત્તાભતિ પરસામાન્ય કહેવાય છે અને એજ રીતે સત્તા ભતિના દ્રવ્યગુણકર્મરૂપ દેશની અપેક્ષાએ કરીને દ્રવ્યરૂપ ન્યૂત દેશમાં રહેનારી દ્રવ્યત્વ ભતિ, તથા ગુણરૂપ ન્યૂત દેશમાં રહેનારી ગુણત્વ ભતિ તથા કર્મરૂપ ન્યૂત દેશમાં રહેનારી કર્મત્વ ભતિ, એ અપરસામાન્ય કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે જે કે પૃથ્વીત્વ, જલત્વ, વગેરે દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ દ્રવ્યત્વભતિ પરસામાન્ય છે અને પૃથ્વીત્વાદિ અપરસામાન્ય છે, તથાપિ સત્તા ભતિની અપેક્ષાએ બધીજ ભતિઓ અપરસામાન્ય છે; માટે સત્તા ભતિનેજ પરસામાન્ય અને બાકીની બધીને અપરસામાન્ય કહેવાનો સંપ્રદાય છે.

પરાજયન્ત્વમ્—કૃત્યસાધ્યત્વધીપ્રયુક્તપ્રવૃત્ત્યભાવવન્ત્વમ્ ૧. કોઇક કાર્ય કરવું અસાધ્ય છે એવી બુદ્ધિથી તે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્તિનું ન હોવાપણું તે પરાજયત્વ.

પરામર્શ:—વ્યાપ્તિવિષયકપક્ષર્ષત્તાજ્ઞાનં પરામર્શ: ૧. હેતુ વિષે સાધ્યની વ્યાપ્તિને તથા પક્ષ-વૃત્તિત્વ ધર્મતાને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન પરામર્શ કહેવાય છે. જેમ-અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો જે ધૂમ છે, તે ધૂમવાળો આ પર્વત છે. આ જ્ઞાન ધૂમરૂપ હેતુમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિને વિષય કરે છે, તથા પર્વત

(૧૨૪)

૩૫ પક્ષમાં તે હેતુના વૃત્તિત્વરૂપ પક્ષ ધર્મતાને પણ વિષય કરે છે, માટે ઉક્ત જ્ઞાનને પરામર્શ કહે છે. તેમાં એ પરામર્શ 'અગ્નિની વ્યારિત-વાળો' એટલા અંશવડે તો ધૂમરૂપ હેતુ વિષે અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યારિતને વિષય કરે છે; તથા 'ધૂમવાળો આ પર્વત છે, એટલા અંશ વડે ધૂમરૂપ હેતુમાં પક્ષવૃત્તિત્વરૂપ પક્ષધર્મતાને વિષય કરે છે. (અહીં જેને વિષે અગ્નિ છે એમ સિદ્ધ કરવાનું છે, એવા પર્વતને પક્ષ કહે છે. 'પક્ષ' શબ્દ જુઓ.)

પરાર્થાનુમાનમ્—ન્યાયપ્રયોગ્યાનુમાનં પરા-ર્થાનુમાનમ્ । ન્યાય (ન્યાય) શબ્દ જુઓ) વડે જન્ય જે અનુમાન છે, તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે. સ્વાર્થાનુમાનવાળો પુરૂષ ન્યારે બીજા કોઈ પુરૂષને તે પર્વતમાં અગ્નિની અનુમિતિ કરાવે છે, ત્યારે પ્રતિસાદિક પાંચ વાક્યોના સમુદાય રૂપ ન્યાયવડે કરાવે છે. તે ન્યાયવડે તે બીજા પુરૂષને પણ વ્યારિતજ્ઞાન, પરામર્શ, વગેરે ધ્યેને અગ્નિની અનુમિતિ થાય છે. એવું ન્યાયજન્ય અનુમાન બીજા પુરૂષની અનુ-મિતિના હેતુ હોવાથી તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે.

પરાર્થાનુમિતિ:—સ્વયં વ્યાવ્યાઢ્યાપકં પ્રતીત્ય પરપ્રતીત્યર્થ પ્રયુક્તાપેક્ષાવયવાત્ જ્યવવાદ્વા વાક્યા-ત્પરસ્ય વ્યાપકપ્રત્યયઃ પરાર્થાનુમિતિઃ । પોતે વ્યાપ્ય (ધૂમ) ઉપરથી વ્યાપક (અગ્નિ) ની પ્રતીતિ કરીને બીજાને તેવી પ્રતીતિ કરાવવા માટે પાંચ અવયવવાળા કે ત્રણ અવયવવાળા વાક્યનો પ્રયોગ કરીને બીજાને કરાવેલા જે વ્યાપકનો પ્રત્યય, તે પ્રત્યય (જ્ઞાન) નું નામ પરાર્થાનુમિતિ.

પરાર્દ્ધમ્—સ્થાનાસ્થાનંદશગુણમેકૈકં ગુણ્યતે દ્વિજાઃ । તતોદ્યદશમે માગે પરાર્દ્ધમભિધીયતે ॥૧૧॥ એકમથા આરંભીને બીજું સ્થાન દશનું આવે છે. ત્રીજું સોનું, એ રીતે દરેક સ્થાન પૂર્વના સ્થાનથી દશગણું હોય છે. એવી રીતે દશગણુ કરતાં કરતાં જે અદારમું સ્થાન આવે તે પરાર્દ્ધ કહેવાય છે.

પરાવાક—મૂલાધારત્ત્વસ્થવાધ્વમિવ્યદ્વયો-ડતિસૂક્ષ્મોડસ્મદદારેરપ્રત્યક્ષઃ શબ્દઃ પરાવાકઃ । મૂલાધાર ચક્રમાં રહેલા વાયુવડે અભિવ્યંજ્ય અતિસૂક્ષ્મરૂપ આપણે વગેરેને અપ્રત્યક્ષ શબ્દ તે પરાવાક.

પરિગ્રહઃ—શરીરનિર્વાહાધિકાર્યાર્જનમ્ । શરી-રના નિર્વાહને માટે જરૂર હોય તે કરતાં અધિક અર્થની પ્રાપ્તિ કરવી તે પરિગ્રહ.

૨. શરીરધારણાર્થકમસ્પૃહત્વેડપિ પરોપનીતં વાહ્યોપકરણમ્ । શરીરના ધારણ માટે સ્પૃહા-રહિત હોવા છતાં બીજાએ આણેલા જે બહારનાં સાહિત્યો તે પરિગ્રહ કહેવાય છે.

પરિચયઃ—જ્ઞાતસ્ય પૌનઃ પુન્યન જ્ઞાનમ્ । જે જાણેલું હોય તેનું ફરીફરીને જ્ઞાન થવા-પણું (જાણવાપણું) તે પરિચય કહેવાય.

પરિચ્છિન્નત્વમ્—મેદપ્રતિયોગિત્વમ્ । બેદનું જે પ્રતિયોગીપણું તે પરિચ્છિન્નત્વ.

૨. પ્રતિયોગિસમાનસત્તાકાચ્યતાભાવપ્રતિયોગિ-ત્વમ્ । પ્રતિયોગીની સમાન સત્તાવાળા અત્યંતા-ભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે પરિચ્છિન્નત્વ.

૩. અત્યંતાભાવન્યત્વમપ્રતિયોગિત્વમ્ । અત્યંતાભાવ વગેરે અભાવોમાંથી ગમે તે અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે પરિચ્છિન્નત્વ.

પરિચ્છેદઃ—જ્ઞાન; નિર્ણય; અવધિ.

પરિચ્છેદત્રયમ્—પરિચ્છેદ ત્રણ પ્રકારનો છે.

(૧) **દેશપરિચ્છેદ**—જે વસ્તુ દેશથી મર્યાદિત હોય તેની મર્યાદારૂપ અવધિ તે દેશપરિચ્છેદ. એજ રીતે—

(૨) **કાલપરિચ્છેદ**—કોઈ વસ્તુની કાળ-વડે થયેલી મર્યાદા.

(૩) **વસ્તુપરિચ્છેદ**—કોઈ વસ્તુની બીજી વસ્તુવડે થયેલી મર્યાદા.

પરિણામઃ—પૂર્વરૂપાપયે રૂપાન્તરપત્તિઃ । પૂર્વરૂપનો નાશ થયેને જે બીજારૂપની પ્રાપ્તિ તે પરિણામ. જેમ દૂધનો પરિણામ દહીં.

૨. પૂર્વરૂપપરિણામે સત્તિ નાનાકારપ્રતિભાસઃ । પૂર્વરૂપનો પરિણામ થયેને જે જૂદા જૂદા આકાર પ્રતિભાસ તે. જેમ દૂધનું દહીં, માખણ, ચીઃ

(૧૨૫)

૩. પૂર્વાવસ્થાપરિત્યાગે સત્યવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિઃ ।
પૂર્વની અવસ્થાનો પરિત્યાગ થયે છતે જે
બીજી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે તે. જેમ,
કીડામાંથી પતંગિયું, બીજામાંથી વૃક્ષ વગેરે.

૪. ઉપાદાનસમસત્તાદત્ત્વે સત્યન્યથાભાવઃ ।
ઉપાદાન કારણની સમાન સત્તાવાળો હોઈને
જે બીજે પ્રકારે થતું તે. જેમ માટીમાંથી ઘડો.

૫. ઉપાદાનસલક્ષણત્વે સત્યન્યથાભાવઃ ।
ઉપાદાનના જેવાજ લક્ષણવાળો જે અન્યથા-
ભાવ તે. જેમ, અનિર્વચનીય પ્રકૃતિમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલું અનિર્વચનીય જગત્ પણ
પ્રકૃતિની સમાન સત્તાવાળું છે. માટે જગત્
એ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે.

૬. કારણત્વામિમતવસ્ત્વભિન્નત્વે સતિ તત્કાર્ય-
ત્વમ્ । કારણરૂપે માનેલી વસ્તુથી અભિન્ન હોઈને
જે તેનું કાર્યપણું તે. જેમ સોનાનું કુંડલાદિક
એ પરિણામ છે.

પરિનિષ્ઠા—અનન્યવૃત્તિત્વ; પર્યવસાન.

પરિમાપા—શાસ્ત્રકૃતાસાધારણસંકેતઃ । શાસ્ત્રે
કરેલો કરેલો અસાધારણ (ખાસ-વિશેષ) સંકેત.

૨. આધુનિકસંકેતઃ । અર્વાચીન કાળના
લોકોએ કરેલો સંકેત.

પરિમાણલમ્—પરમાણુના માપનું નામ
પરિમંડલ.

પરિમાણમ્—માનવ્યવહારવિષયવૃત્તિગુણત્વ-
વ્યાપ્તજાતિમત્પરિમાણમ્ । પરિમાણ (માપ) રૂપી
વ્યવહારના વિષયમાં વર્તનારી તથા ગુણુત્વ
જાતિની વ્યાપ્ત એવી જે પરિમાણુત્વ જાતિ
છે, તે જાતિવાળો ગુણુ તે પરિમાણુ કહેવાય છે.

૨. ગુણત્વે સતિ માનવ્યવહારકારણમ્ । ગુણુ
હોઈને જે માન (માપ)ના વ્યવહારનું કારણ
હોય તે પરિમાણુ.

૩. માનપરિમિતિવ્યવહારાસાધારણં કારણં
પરિમાણમ્ । તોલમાપ તથા લંબાઈ પહોળાઈ
વગેરે વ્યવહારનું જે અસાધારણુ કારણુ હોય
તે પરિમાણુ કહેવાય.

પરિમાણગુણઃ—(૧) અણુત્વ, (૨)
મહત્વ, (૩) દીર્ઘત્વ, અને (૪) હસ્તવત્,

એવા બેદથી આ ગુણુ ચાર પ્રકારનો છે,
છે. એ ચારે પ્રકારનાં પરિણામ વળી પરમ
અને મધ્યમ, એવા બેદથી બે પ્રકારનાં છે.
એ પરિમાણુ ગુણુ પૃથ્વી આદિક નવે દ્રવ્યોમાં
રહે છે. તેમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ
એ ચાર પરમાણુઓમાં તથા મનમાં પરમ
અણુત્વ તથા પરમ હસ્તવત્ ગુણુ રહે છે;
તથા પૃથ્વી આદિક ચારના અણુક્રોમાં મધ્યમ
અણુત્વ તથા મધ્યમ હસ્તવત્ રહે છે; અને
આકાશ, કાલ દિશા તથા આત્મા, એ ચારમાં
પરમ મહત્વ તથા પરમ દીર્ઘત્વ રહે છે.
ઘટાદિક દ્રવ્યોમાં મધ્યમ મહત્વ તથા મધ્યમ
દીર્ઘત્વ રહે છે.

એ પરિમાણુ ગુણુ નિત્ય દ્રવ્યોમાં નિત્ય
હોય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યોમાં અનિત્ય હોય
છે. અનિત્ય પરિમાણુ પણ (૧) સંખ્યાજન્ય,
(૨) પરિમાણુ જન્ય, અને (૩) પ્રત્યયજન્ય
એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે.

પરિવૃત્તિસહઃ—એક જાતનો યૌગિક
શબ્દ, જેનાં પૂર્વ અને ઉત્તર પદને ઉલટા-
વ્યાથી યોગલબ્ધ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે.
જેમ,—હિનસ્તીતિ સિંહઃ (હિંસા કરે તે સિંહ.)
સિંહ પદના વ્યંજનોને ઉલટાવ્યાથી હિંસુ પદ
થાય છે, અને તેનો યોગલબ્ધ અર્થ હિંસા
કરનાર પ્રાણી એવો થાય છે. એવા શબ્દને
‘પરિવૃત્તિસહ’ કહે છે.

પરિશિષ્ટમ્—અવશિષ્ટાર્થબોધકગ્રન્થઃ । અંથમાં
કહેલી બાબત કરતાં વિશેષ કહેવાનું કોઈ
બાકી રહેલું હોય તે જણાવનારો અંથ
પૂરવણી પ્રકરણ.

પરિશેષઃ—પ્રસક્તસ્ય પ્રતિષેધેડન્યત્રાપ્રસક્તા-
ત્પરિશિષ્યમાણે સંપ્રત્યયઃ પરિશેષઃ । પ્રાપ્ત અર્થનો
નિષેધ કરવાથી અને તેનાથી બીજા અર્થમાં
અપ્રાપ્તિ થતાં પરિશેષથી રહેલા અર્થમાં જે
અનુમિતિ જ્ઞાનની વિષયતા છે તેને પરિશેષ
કહે છે. જેમ રૂપાદિ ગુણુની પેઠે શબ્દ પણ
ગુણુ છે, માટે તે પણ અવશ્ય કોઈ દ્રવ્યનો
આશ્રિત હોવા જોઈએ; પણ પૃથ્વી આદિક

(૧૨૬)

આહ દ્વયોમાં કોઇ તેનો આશ્રય જણાતો નથી, ત્યારે બાકી રહેલું આકાશ એજ તેનો આશ્રય છે, એમ અનુમાન કરવું એ પરિશય કહેવાય છે.

પરિશેષાનુમાનમ્—તદિતરવિશેષામાવલ્લે સતિ સામાન્યવત્ત્વે હેતુઃ । અથવા વિશેષામાવસદ્ધૃતસામાન્યહેતુકાનુમાનમ્ । જે હેતુ સામાન્ય ફળથી બીજા કોઇ વિશેષ ફળના અભાવવાળો હોઇને સામાન્ય ફળવાળા-પણાઇપ હોય, તે હેતુવાળું અનુમાન તે પરિશેષાનુમાન અથવા વિશેષ ફળના અભાવ સહિત સામાન્ય ફળરૂપ હેતુવાળું અનુમાન તે પરિશેષાનુમાન. જેમ “મજ્જલ્લે સમાપ્તિફલકં સમાપ્ત્યન્યાફલકત્વે સતિ સફલત્વાત્ ।” “મંગળ સમાપ્તિરપ્ત ફળવાળું છે, સમાપ્તિ સિવાય બીજા કોઇ ફળવાળું તે ન હોઇને (પણ) ફળવાળું છે માટે.” એમાં સમાપ્તિ ફળ સિવાય બીજું કોઇ ફળ તો ‘મંગળ’નું છે નહિ અને સફળ તો છે, તેથી મંગળ સમાપ્તિ ફળવાળુંજ સિદ્ધ થયું છે. (અર્થાપત્તિ જેવું આ અનુમાન છે.)

પરિસંખ્યાવિધિઃ—ઉમયોષ્ઠ યુગપત્ત્યાસા-વિતરવ્યાજ્ઞતિપરો વિધિઃ । એકજ કાળે બે અર્થો પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ઇતર અર્થની નિવૃત્તિનો બોધક જે વિધિ તે પરિસંખ્યા વિધિ કહેવાય છે. જેમ “પશ્વપશ્વનચ્ચ મક્ષ્યાઃ” “પાંચ નખવાળાં પાંચ પશુ લક્ષ્ય છે.” આ વિધિ પરિસંખ્યા વિધિ કહેવાય છે. તેમાં સસલાં, શાહુડી, ઘો, ગેંડા અને કાચબો, એ પાંચ પ્રાણીઓ પાંચ નખવાળાં છે. તથા એ પાંચથી ભિન્ન મનુષ્ય, વાનર આદિ પણ પાંચ નખવાળાં છે. એ બન્નેનું રાગથી (લક્ષણ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાથી) લક્ષણ પ્રાપ્ત થયે ઉક્ત વિધિ પેલાં પાંચ નખવાળાં સસલાં વગેરે પાંચ પ્રાણીઓથી ભિન્ન મનુષ્ય, વાનર વગેરે પ્રાણીઓના લક્ષણની નિવૃત્તિનુંજ બોધન કરે છે, પણ સસલા વગેરે પાંચ પ્રાણીઓના લક્ષણનું

વિધાન કરવું નથી. કેમકે સસલા વગેરેનું લક્ષણ લોકોને પ્રથમથીજ રાગવડે પણ પ્રાપ્તજ છે; માટે ઉક્ત વિધિ પરિસંખ્યાવિધિ કહેવાય છે.

૨. ઉમયપ્રાપ્તાવતરવ્યાજ્ઞતિબોધકો વિધિપરિ-સંખ્યાવિધિઃ । એક વખતે બે પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાંથી એકની વ્યાવૃત્તિનો બોધક જે વિધિ તે પરિસંખ્યાવિધિ જેમ, “દ્વામ-ગૃહાણાનુરજનામૃતત્વ” — “સત્યની આ લગામને ઝાલી.” એ વચનથી ઘોડાની તથા ગધેડાની બન્નેની લગામ ઝાલવાની પ્રાપ્ત થઇ. ત્યાં આગળ એવું વચન છે કે “અશ્વામિધાનીમાદત્તે” “ઘોડાની લગામ ઝાલે છે.” આ વચન વડે ગધેડાની લગામ ઝાલવાની વ્યાવૃત્તિમાત્ર કરી છે, ઘોડાની લગામ ઝાલવાનો વિધિ નથી કહ્યો. એ રીતે જે વિધિવડે ખાસ કરીને કોઇ અર્થનો નિષેધ થતો હોય, તે પરિસંખ્યા વિધિ કહેવાય છે. અહીં “અશ્વામિધાનીમાદત્તે” એ વિધિ વાક્ય વડે ગદંબની રજના (લગામ)ની વ્યાવૃત્તિ થાય માટે એ પરિસંખ્યા વિધિ છે.

ટીપઃ—નિયમવિધિમાં તથા પરિસંખ્યા-વિધિમાં ઇતરની વ્યાવૃત્તિ સમાન છે, તથાપિ નિયમ વિધિમાં તો ઇતરની નિવૃત્તિ ‘અર્થાત્’ છે, અને પરિસંખ્યાવિધિમાં તો ઇતરની નિવૃત્તિ વિધેય છે; એટલો ફેર છે.

પરિહારત્વમ્—દોષાયુદ્ધરણત્વમ્ । દોષ વગેરેને દૂર કરવાપણું.

પરીક્ષકઃ—શાસ્ત્રસંસ્કૃતમતિઃ । શાસ્ત્રના સંસ્કારવાળી શુદ્ધિવાળો.

૨. પ્રમાણે પરીક્ષ્યવ્યવહાર્તા । પ્રમાણવડે પરીક્ષા કરીને વ્યવહાર કરનારો.

પરીક્ષા—લક્ષિતત્ત્વેતલ્લક્ષણં સંભવતિ ન વેતિ વિચારઃ પરીક્ષા । જે વસ્તુનું લક્ષણ કહ્યું હોય તે વસ્તુનું તે લક્ષણ સંભવે છે કે નથી સંભવતું એવો વિચાર તે પરીક્ષા કહેવાય છે. જેમ, પૃથ્વી વગેરેનું ગંધત્વ વગેરે લક્ષણ

(૧૨૭)

સંભવે છે કે નહિ, એવો વિચાર કરવો તે લક્ષણની પરીક્ષા કહેવાય છે.

૨. તર્કપ્રમાણાદિના વસ્તુતત્ત્વાવધારણમ્ । તર્ક અને પ્રમાણપરે વસ્તુના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો તે પરીક્ષા.

પરોક્ષજ્ઞાનમ્—(જ્ઞાનગતપરીક્ષતા)—વિષયચિત્તાદાત્મ્યાડનાપન્ન પ્રમાણચૈતન્યમ્ । વિષયચૈતન્યની સાથે તાદાત્મ્યપણુને નહિ પામેલું પ્રમાણચૈતન્ય, તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય. એનેજ જ્ઞાનગત પરોક્ષતા પણ કહે છે.

૨. અનાધિગતાવાધિતવર્તમાનયોગ્યવિષયચૈતન્યમિન્ન પ્રમાણચૈતન્યમ્ । પહેલાં નહિ જાણેલું, આધિત નહિ થયેલું, અને વર્તમાનકાળમાં હોય એવું યોગ્ય જે વિષયચૈતન્ય, તેનાથી ભિન્ન જે પ્રમાણચૈતન્ય તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય.

પરોક્ષત્વમ્—યોગ્યવિષયસ્યાનાવૃતસંવિત્તાદાત્મ્યામાવઃ । અજ્ઞાનવૃત આવરણથી રહિત જે સક્ષિચૈતન્ય છે તેનું નામ અનાવૃતસંવિત્ છે. એવી અનાવૃતસંવિત્ની સાથે પ્રત્યક્ષ-યોગ્ય વિષયના તાદાત્મ્યનો જે અભાવ તે પરોક્ષપણું.

પર્યનુયોગઃ—રૂપણુને માટે જિજ્ઞાસા. નિઘ્રહસ્થાનમાં આવેલા વાદીને તેનું રૂપણ કહેવાનો અવસર તે પર્યનુયોગ.

પર્યનુયોગ્યઃ—વાદમાં વાદી નિઘ્રહસ્થાનમાં સપડાયો હોય ને તેને કહી દેવું જોઈએ. એવી રીતે કહેવા યોગ્ય વાદી તે પર્યનુયોગ્ય કહેવાય.

પર્યનુયોગ્યોપેક્ષણમ્—ઉદ્ઘાવનાર્હપરકીય-નિઘ્રહસ્થાનાનુદ્ઘાવન પર્યનુયોગ્યોપેક્ષણમ્ । નિઘ્રહસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયેલા વાદીનું નિઘ્રહસ્થાન સભાસદ મધ્યરથોએ પ્રતિવાદીને કહેવું જોઈએ; પણ એ રીતે પર્યનુયોગ્ય એટલે નિઘ્રહસ્થાનમાં સપડાયેલા વાદીનું નિઘ્રહસ્થાન પ્રતિવાદીને ન કહેવું તે પર્યનુયોગ્યોપેક્ષણ કહેવાય છે.

પર્યન્તતત્ત્વમ્—તદ્વધિકવિપ્રકર્ષશ્ચલ્લે સતિ તત્સન્નિકૃષ્ટત્વમ્ । કોઇ દિશાદિના અવધિ

સુધીના અંતર (દૂરતા) થી રહિત હોઇને તે દેશાદિની જે સમીપતા તે પર્યન્તત્ત્વ કહેવાય. અર્થાત્ અમુક હદમાં આવેલો પ્રદેશ.

પર્યાપ્તિઃ—સ્વરૂપસંબંધને પર્યાપ્તિ કહે છે. પ્રતિયોગી વસ્તુનું અથવા અનુયોગી વસ્તુનું જે સ્વરૂપ છે તેજ સંબંધરૂપ હોય તો તેને સ્વરૂપસંબંધ કહે છે. જેમ, બે ઘડામાં રહેલું દિત્વ સંબંધસ્વરૂપ તેજ તે બે ઘડામાં પર્યાપ્તિ નામે સંબંધ છે, તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—દિત્વ, ત્રિત્વાદિક અનેકત્વ સંબંધ અનેક દ્રવ્યોને આશ્રિત રહે છે, એક દ્રવ્યને આશ્રિત રહેતી નથી. જેમ, બે ઘડાની સંબંધ બે ઘડાને આશ્રિત છે અને ત્રણ ઘડાની સંબંધ ત્રણ ઘડાને આશ્રિત છે, પણ પ્રત્યેક ઘડાને આશ્રિત રહેતી નથી. જો કે તે દિત્વ, ત્રિત્વાદિક સંબંધ સમવાય સંબંધે કરીને પ્રત્યેક ઘડામાં પણ રહે છે, તથાપિ આ એકત્વ સંબંધવાળું દ્રવ્ય દિત્વ સંબંધવાળું છે. એવી પ્રતીતિ લોકને થતી નથી; પણ આ એકત્વ સંબંધવાળું દ્રવ્ય દિત્વ સંબંધવાળું નથી, એવીજ પ્રતીતિ લોકોને થાય છે; માટે તે દિત્વાદિક સંબંધ પર્યાપ્તિ (સમાપ્તિ) નામે કોઇ સંબંધ વિશેષ માનવો જોઈએ. માટે બે ઘડામાંની દિત્વ સંબંધ પર્યાપ્તિ સંબંધ વડે તે બે ઘડામાં રહે છે, તેમ ત્રણ ઘડામાં જે ત્રિત્વ સંબંધ છે તે પર્યાપ્તિ સંબંધ વડે ત્રણ ઘડામાં છે, ઇત્યાદિ.

પર્યાયઃ—સમાનાર્થબોધકઃ । સમાન અર્થનું બોધન કરનારો (શબ્દ).

૨. નાનાશબ્દૈકાર્થબોધકઃ પર્યાયઃ । એકજ અર્થનું બોધન કરનારા જે અનેક શબ્દો છે તે અર્થનો બોધ કરનારો જે શબ્દ તે પર્યાય શબ્દ.

૩. તત્સમાનપદાન્તરેણ તદર્થકથનમ્ । તેના સમાન અર્થવાળા બીજા શબ્દ વડે તેજ અર્થનું કથન કરવું તે પર્યાય. ૪. અનુક્રમ.

પર્યુદાસઃ—અન્યોન્યાભાવ. જેમ—“ ઘટ એ પટ નથી. ”

(૧૨૮)

૨. “અથાહ્મણુને ભોલાવો.” એમાં નબળે ને અર્થ છે તે પણ પર્યુદાસ કહેવાય છે.

પશ્ચિમાદિક્—પ્રતિચી—સ્વાપેક્ષાસ્તાચલસ-
નિહિતાદિક્ । પોતાની અપેક્ષાથી અસ્તાચલની
સમાપમા આવેલી દિશા તે પશ્ચિમા અથવા
પ્રતીની દિશા કહેવાય છે.

પશ્યન્તી—નામિચક્રસ્થવાય્વભિવ્યઘ્ચો યો-
નિપ્રત્યક્ષગોચરઃ શબ્દઃ । નાભિચક્રમાં રહેલા વાયુથી
અભિવ્યક્ત થવા યોગ્ય અને યોગીઓને સંભ-
ળાય એવો શબ્દ તે પશ્યન્તીવાણી કહેવાય છે.

પાસળડી—વેદાચારત્યાગી । વેદમાં કહેલા
આચારનો ત્યાગ કરનાર.

૨. વેદવિરુદ્ધાર્થપ્રતિપાદકઃ । વેદથી વિરુદ્ધ
અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર પાખંડી કહેવાય છે.

પાઠઃ—શાસ્ત્રાદિપ્રસ્થાનાં પૌનઃપુન્યેનોચારણમ્ ।
શાસ્ત્ર વગેરે પ્રથેાનું ફરી ફરીને ઉચ્ચારણ
કરવું (શાસ્ત્ર વગેરેનું) મુખથી બોલીને વારંવાર
આવર્તન) તે પાઠ.

પાઠવ્યસનમ્—પાઠવાસનાઃ—શાસ્ત્રતાત્પર્યા-
પ્રઘ્ણેન સમગ્રાવસ્થા શાસ્ત્રપાઠાસક્તિઃ । શાસ્ત્રનું
તાત્પર્ય નહિ ગ્રહણ કરતાં સમગ્ર અવસ્થા-
વાળાં શાસ્ત્રોના પાઠની આસક્તિ તે પાઠવ્યસન
અથવા પાઠવાસના કહેવાય છે.

પાણિઃ—મણિવન્ધવાવ્યઙ્ગુલિપર્યન્તઃ । કાંડાથી
તે આંગળીઓ સુધીનો હાથનો ભાગ.

૨. આદાનક્રિયાસાધનમિન્દ્રિયં પાણિઃ । ગ્રહણ
ક્રિયાનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તેને પાણિ (હાથ)
કહે છે.

પાત્રમ્—સ્વયજમાનયો રક્ષકં પાત્રમ્ । પોતાનું
અને યજમાનનું રક્ષણ કરે એવો જે હોય તે
પાત્ર કહેવાય.

(૨) પતન્તં ત્રાયત્વં ઇતિ પાત્રમ્ । (નરકાદિમાં)
પડતાને જે બચાવે તે પાત્ર કહેવાય.

પાદઃ—ગમનક્રિયાસાધનમિન્દ્રિયમ્ । ગમન
ક્રિયાનું સાધનરૂપ જે ઇન્દ્રિય તે પાદ. ૨.
શ્લોકના અનુર્થાશને પણ પાદ કહે છે.

પાપમ્—વેદનિષિદ્ધક્રિયાજન્યમ્ । વેદ
નિષિદ્ધ માનેલી ક્રિયાવડે જે ઉત્પન્ન થાય
તેને પાપ કહે છે. અધર્મ એ પાપનું બીજું
નામ છે.

૨. નિષિદ્ધાનુષ્ઠાનજન્યં પાપમ્ । નિષિદ્ધ
કર્મ કરવાથી જે ઉત્પન્ન થાય તે પાપ.

પાપકર્મત્રયમ્—ઉત્કૃષ્ઠ, મધ્યમ અને
સામાન્ય, એવા ભેદથી પાપકર્મ ત્રણ પ્રકારનું
છે. બીજાને પીડા કરનાર ગુરુજ, ગુહમ,
વૃશ્ચિકાદિ શરીર આપનાર પાપકર્મ ઉત્કૃષ્ઠ
પાપ કહેવાય છે; આંખો, ફણસ, વગેરે શરીરો
મધ્યમ પાપનું ફળ છે; અને લોકમાં પૂજ્ય
એવાં હાથી, ગાય, પાંપળો, તુગસી, વગેરે
સામાન્ય પાપનું ફળ છે.

પામરત્વમ્—શાસ્ત્રસંસ્કારશૂન્યત્વે સતિ વિ-
ષયમોગાસક્તત્વં । શાસ્ત્રના સંસ્કારથી રહિત
હોઇને વિષયમોગમાં આસક્તપણું તે પામર-
પણું કહેવાય છે.

પાયુઃ—વિસર્ગક્રિયાસાધનામિન્દ્રિયમ્ । વિસર્ગ
(ત્યાગ) ક્રિયાનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તેને પાયુ
(ગુદ) ઇન્દ્રિય કહે છે.

પરમાર્થિકસત્ત્વમ્—કાલત્રયાબાધ્યત્વમ્ ।
ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવા ત્રણે
કાળમાં જેનો બાધ થઇ શકે નહિ તે પાર-
માર્થિક સત્ત્વ કહેવાય.

પારમાર્થિકાત્યન્નામાવઃ—જીવ, ઇન્ધ્રિય
અને જગત્ રૂપ દ્વિત પ્રપંચનો પ્રત્યગભિજ્ઞ
બ્રહ્મ વિષે જે અત્યાંભાવ છે તે.

પારમાર્થિકીપ્રમા—તત્ત્વમસિ આદિ
વાક્યથી ઉપજેલી અધિકારી પુરુષની અહં બ્રહ્માસિ
એવી પ્રમા તે પારમાર્થિકી પ્રમા.

પારાયણમ્—ભાગવતારીનામાચન્તપાઠાધિ-
કારેણ પ્રવૃત્તમ્ । શ્રીમદ્ ભાગવત વગેરેનો
સાચતં પાઠ કરવાના અધિકાર વડે જે કર્મ
પ્રવૃત્ત થયું હોય તે પારાયણ કહેવાય છે.

પારિભાષિકઃ—શાસ્ત્રસંકેતવિશેષેણ તત્ત-
વર્થબોધકઃ શબ્દઃ । શાસ્ત્ર ખાસ સંકેત વડે

(૧૨૯)

તે તે અર્થનો ભોધ કરનારો શબ્દ તે પારિ-
ભાષિક શબ્દ કહેવાય છે.

પાર્થિવવિષય:—ગન્ધવદ્વિષય: પાર્થિવવિષય:।
જે વિષય સમવાય સંબંધે કરીને ગંધ ગુણ-
વાળો હોય છે, તે વિષય પાર્થિવ વિષય
કહેવાય છે.

૨. ગન્ધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્ય-
જાતિમદ્વિષય: પાર્થિવવિષય:। ગંધનું સમાનાધિ-
કરણ અને દ્રવ્યત્વનો સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય એવો
જે વિષય તે પાર્થિવ વિષય કહેવાય છે.

પાર્થિવશરીરમ્—ગન્ધવચ્છરિરં પાર્થિવ-
શરીરમ્। જે શરીર સમવાય સંબંધે કરીને
ગંધ ગુણવાળું હોય છે, તે શરીર પાર્થિવ
શરીર કહેવાય છે, જેમ-મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી,
કૃમિ, વૃક્ષ, છત્યાદિ શરીરો સમવાય સંબંધે
કરીને ગંધ ગુણવાળાં છે, માટે તે પાર્થિવ
શરીરો છે.

૨. ગન્ધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્યજાતિ-
મત્ શરિરં પાર્થિવશરીરમ્। ગંધની સમાનાધિ-
કરણ તથા દ્રવ્યત્વ જાતિનું સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય
એવી જે પૃથ્વીત્વ જાતિ છે, તે જાતિવાળું
શરીર તે પાર્થિવ શરીર. (જે લોકોને મતે
ઉત્પન્ન વિનષ્ટ શરીરમાં તથા ઉત્પત્તિહણુ-
વચ્છિન્ન શરીરમાં તથા સુરભિઅસુરભિ અવ-
યવ જન્મ શરીરમાં ગંધગુણનો અભાવ
મનાતો હોય તેમને મતે આ લક્ષણ નિર્દોષ છે.)

પાર્થિવેન્દ્રિયમ્—ગન્ધવદિન્દ્રિયં પાર્થિવે-
ન્દ્રિયમ્। જે ઇન્દ્રિય સમવાય સંબંધે કરીને
ગંધગુણવાળું હોય તે પાર્થિવ ઇન્દ્રિય કહેવાય,
સમવાય સંબંધે કરીને ગંધગુણવાળું એક
દ્રાણ ઇન્દ્રિય છે, માટે દ્રાણેન્દ્રિયને પાર્થિવે-
ન્દ્રિય કહે છે.

૨. ગન્ધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્ય-
જાતિમદિન્દ્રિયં પાર્થિવેન્દ્રિયમ્। ગંધનું સમાના-
ધિકરણ તથા દ્રવ્યત્વ જાતિનું સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય
એવી જે પૃથ્વીત્વ જાતિ છે, તે જાતિવાળું
ઇન્દ્રિય તે પાર્થિવ ઇન્દ્રિય ગણાયું.

પિટરપાકવાદી—કાર્યકારણના સમુદા-
યને પિટર કહે છે. અર્થાત્ અવયવ અને
અવયવનીના સમુદાય તે પિટર કોષ્ટ ધડાનાં એ
કપાક્ષોને પણ 'પિટર' કહે છે. જે નૈયાયિકો
એમ કહે છે કે, ધડાનાં કપાક્ષોને અગ્નિનો
સંયોગ થવાથી એકેજ વખતે ધડાના શ્યામ
રૂપાદિકની નિવૃત્તિ થઇને રક્ત રૂપાદિકની
ઉત્પત્તિ થાય છે, તેઓ પિટરપાકવાદી કહે-
વાય છે, કેમકે આ વાદીઓ પિટરનો પાક
માને છે, પરમાણુનો પાક માનતા નથી.

પિતૃત્વમ્—સપિન્ડીકરણોત્તરશ્રાદ્ધજન્યફલ-
માનિત્વમ્। સપિન્ડીશ્રાદ્ધ કર્યા પછી શ્રાદ્ધથી
ઉત્પન્ન થતું ફળ જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે પિતૃ.

પીલુપાકવાદી—પીલુ એટલે પરમાણુ.
પરમાણુપાકવાદી વૈશેષિક શાસ્ત્રવાળાઓ પીલુ
પાકવાદી કહેવાય છે. તેઓ એમ કહે છે
કે અગ્નિના સંયોગથી ધડાના પરમાણુઓમાં
પાક થઇને પૂર્વનાં રૂપરસાદિક નાશ પામે છે
તથા 'બીજાં' રૂપરસાદિક ઉત્પન્ન થાય છે.

પુણ્યં કર્મ—પુણ્યજનકં કર્મ—પુણ્યને ઉત્પન્ન
કરનારું કર્મ તે પુણ્યકર્મ.

૨. વેદવિહિત ક્રિયાજન્ય—જેને ધર્મ કહે
છે તે—પુણ્યકર્મ કહેવાય છે.

પુણ્યકર્મત્રયમ્—ઉત્કૃષ્ઠ, મધ્યમ, અને
સામાન્ય, એવા પુણ્યકર્મના ત્રણ ભેદ છે.
તેમાં હિરણ્યગર્ભાદિ શરીર એ ઉત્કૃષ્ઠ પુણ્ય-
કર્મનું ફળ છે; ઇન્દ્રાદિ શરીર મધ્યમ પુણ્યનું
અને યક્ષરાક્ષસાદિ શરીર એ સામાન્ય પુણ્યનું
ફળ છે.

પુણ્યાદિકર્મત્રયમ્—પુણ્યકર્મ, પાપકર્મ,
અને મિશ્રકર્મ, એમ કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે.

પુત્રેષણા—પુત્રવિપયક અભિમાન કે ચાહના.

પુદ્ગલપદાર્થ:—(જૈનમતે)—જે પદાર્થ
પૂરણ થતું જાય તથા ગળતું જાય તે પુદ્ગલ
કહેવાય. અર્થાત્ ઉપચય અને અપચયવાળું
જે હોય તે પુદ્ગલ. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ,
સ્થાવર શરીર અને જંગમ શરીર, એવા
પુદ્ગલના છ ભેદ છે.

(૧૩૦)

પુનરુક્તમ્—અનુવાદં વિના કથિતસ્ય પુનઃ કથનં પુનરુક્તમ્ । કોષ્ઠ્યે કહેલાને ફરી કહી ખતાવવું તેને અનુવાદ કહે છે. એવા અનુવાદ વિનાજ એક વાર કહેલા અર્થનું જે પુનઃ કથન છે, તેનું નામ પુનરુક્ત છે. જેમ—શબ્દોનિત્યઃ, શબ્દોનિત્યઃ, ઇત્યાદિક વચનનું કથન તે પુનરુક્ત કહેવાય છે. (વાદમાનો એ એક દોષ છે.)

પુનરુક્તિઃ—પુનઃપુનરુક્તિઃ । વારંવાર તેનું તે બોલવું તે.

૨. **આકર્ષણબોધકાનેકપદોરુક્તિર્વા** । અથવા એક અર્થના બોધક અનેક શબ્દો કહેવા તે. જેમ—તેણે શીતળ વારિ, જળ, પાણી પીધું. એમાં વારિ, જળ, પાણી, એ શબ્દો એકજ અર્થના હોવાથી પુનરુક્તિ કહેવાય છે.

પુરશ્ચરણમ્—મન્ત્રફલસિદ્ધિર્થમુપોદ્ધાતત્વેન પૂર્વસેવનમ્ । મંત્રના ફળની સિદ્ધિને માટે ઉપોદ્ધાત રૂપે પ્રથમ જે ઉપાસન કરવું તેને પુરશ્ચરણ કહે છે.

પુરાકલ્પાર્થવાદઃ—એતિહ્યસમાચરિતતયા કીર્તનમ્ । પુરાણાદિકમાં કહેલી કથાનાં પાત્રો સમાન આનું આચરણ છે એમ કહેવું તે પુરાકલ્પ નામે અર્થવાદ બાણવો.

પુરાણમ્—પુરાતનવૃત્તાન્તકથનમ્ । જૂના વખતના વૃત્તાન્તનું કથન.

૨. સર્વથ પ્રતિસર્ગથ વેશો મન્વન્તરાણિ ચ । વંશાનુચારિતં ચૈવ પુરાણં પચ્ચલક્ષણમ્ ॥૩૥ પ્રાકૃતિક સર્ગ (મૂળ પ્રકૃતિથી થયેલી સર્વાદિ શુદ્ધા વગેરેની સૃષ્ટિ), વૈકૃતિક સર્ગ (પાંચ મહાભૂતાદિક વિકૃતિ રૂપ તત્વોથી થયેલી પૃથ્વી તથા મનુષ્યાદિકની સૃષ્ટિ), રાખઓના વંશ, મન્વંતરનાં વૃત્તાંત, અને મનુ વગેરેના વંશમાં થયેલા રાખ આદિનાં ચરિત્ર, એ પાંચનું જેમાં કથન કરેલું હોય તે પુરાણ કહેવાય.

પુરુષઃ—(સાંખ્યોત્તેમતે) અજન્યત્વે સત્ય-જનકઃ । જે કોષ્ઠથી ઉત્પન્ન થયેલો ન હોય,

તેમ જે કોષ્ઠને ઉત્પન્ન ન કરતો હોય તે. અર્થાત્ આત્મા.

૨. **પુરુષાર્થસંપાદનયોગ્યઃ પુરુષઃ** । ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થને સંપાદન કરવાને જે યોગ્ય હોય તે પુરુષ.

૩. **પુર્યષ્ટકસુ વસતીતિ પુરુષઃ** । પુર્યષ્ટકમાં છે રહેતો હોય તે પુરુષ-શબ્દ. (‘પુર્યષ્ટક’ શબ્દ જુઓ.)

પુરુષાર્થઃ—ત્રિવિધદુઃસ્વાત્યન્તનિવૃત્તિઃ । ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ તે પુરુષાર્થ-મોક્ષ.

૨. **સુખવાસિર્દુઃસ્વપરિહારઃ** । સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો નાશ તે પુરુષાર્થ.

૩. **પુરુષેણ સાચ્ચોડર્થઃ** । પુરુષ વડે સાધ્ય એવો અર્થ.

પુર્યષ્ટકમ્—સૂક્ષ્મ શરીર સાથે અવિદ્યા, કામ અને કર્મ, વિશેષ ગણીએ તો તે પુર્યષ્ટક કહેવાય. અથવા, આઠ પુરીઓના સમૂહને પુર્યષ્ટક કહે છે. એ આઠ પુરીઓઃ—(૧) પાંચ ગાનેન્દ્રિયો, (૨) પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, (૩) ચાર અંતઃકરણ, (૪) પાંચ પ્રાણ, (૫) પાંચ સૂક્ષ્મભૂત, (૬) અવિદ્યા, (૭) કામ, અને (૮) કર્મ, એ આઠ પુરીઓનાં નામ બાણવાં.

પૂરકપ્રાણાયામઃ—હૃદયા ઘોઙ્ગામાત્રાસિઃ પ્રાણવાયોઃ પાનમ્ । ડાબી નાસિકાથી મોળ માત્રા જેટલા વખત સુધી પ્રાણવાયુને ખેંચવો તે પૂરક પ્રાણાયામ.

પૂર્વેત્ત્વમ્—ક્રિયાજન્યસંયોગપ્રતિયોગિત્વમ્ । ક્રિયાથી જન્ય સંયોગનું પ્રતિયોગીપણું (એટલે સંયોગ થતા પહેલાંની સ્થિતિ) તે પૂર્વેપણું.

પૂર્વપક્ષઃ—શાસ્ત્રોચસંશયનિરાસાર્થઃ પ્રશ્નઃ । શાસ્ત્રના વિષય સંબંધી સંશયને દૂર કરવા માટે જે પ્રશ્ન તે પૂર્વપક્ષ.

૨. **સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધકોટિઃ** । સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ જે ઉપન્યાસ કરવો તે પૂર્વપક્ષ. અથવા—

(૧૩૧)

૩. સિદ્ધાન્તવિરોધિતકોપન્યાસઃ । સિદ્ધાન્તથી ઉલટા તકનો ઉપન્યાસ કરવો તે પૂર્વપક્ષ.

પૂર્વમીમાંસા—પૂર્વકાળવેદવિચારશાસ્ત્રમ્ । વેદના કર્માદિ પ્રતિપાદક એવા પૂર્વકાંડના વિચારનું શાસ્ત્ર.

પૂર્વવદનુમાનમ્—કારણલિકમનુમાનં પૂર્વવત્ । ન્યાં કારણરૂપ લિંગ (હેતુ) વડે કાર્યરૂપ સાધ્યની અનુભૂતિ થાય છે તે પૂર્વવત્ અનુમાન નાણું. (પૂર્વ એટલે કારણ.) જેમ—મેઘની ઘટા વિશેષ વડે વરસાદનું અનુમાન થાય છે. તેમાં વરસાદ તો કાર્ય છે અને મેઘની ઘટા વિશેષ એ કારણ છે.

કેટલાક ગ્રંથકારો પૂર્વ શબ્દનો અર્થ અન્યથ્યાપ્તિ કરે છે. તેથી અન્યથ્યાપ્તિવાળું જે કેવલાન્યથિ અનુમાન તેને ‘ પૂર્વવત્ ’ કહે છે. જેમ—“ ઘટોડમિધેયઃ, પ્રમેયત્વાત્ ”—“ ઘટો અભિધેય છે, પ્રમેય છે માટે. ”

પૂર્વવૃત્તિત્વમ્—કાર્યપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણ-વૃત્તિત્વમ્ । કાર્યના પ્રાગભાવના અધિકરણમાં ક્ષણવાર રહેવાપણું તે. જેમ ઘટ એ કાર્ય છે. તેનો પ્રાગભાવ કપાક્ષેમાં રહેલો છે માટે કપાક્ષેએ પ્રાગભાવનું અધિકરણ છે. એ અધિકરણમાં રહેલા ભાવમાં જે એક ક્ષણ ઘટ કાર્ય રહેલું તે ઘટનું પૂર્વવૃત્તિત્વ કહેવાય.

પૃચ્છા—જ્ઞાતુમિચ્છા । જાણવાની ઇચ્છા. ૨. જિજ્ઞાસાવિષયકજ્ઞાનાનુકૂલવ્યાપારઃ પૃચ્છા । જે જાણવાની ઇચ્છા હોય તે વિષયક જ્ઞાનને જ્ઞાનને અનુકૂલ વ્યાપાર તે પૃચ્છા.

પૃથક્ત્વમ્—પૃથક્વ્યવહારવિષયવૃત્તિગુણત્વ-વ્યાવ્યજાતિમત્ પૃથક્ત્વમ્ । પૃથક્ વ્યવહારનો વિષયમાં વર્તનારી અને ગુણત્વ ભૂતિની વ્યાપ્ય એવી જે ભૂતિ છે, તેને પૃથક્ત્વ કહે છે. (પૃથક્ત્વ એટલે ભિન્નપણું.)

૨. પૃથગ્વ્યવહારાસાધારણકારણત્વં પૃથક્ત્વમ્ । અમુક વસ્તુ પૃથક્ (ભિન્ન) છે એવા વ્યવહારનું જે આધારણ કારણ કે પૃથક્ત્વ.

પૃથક્ત્વગુણઃ—એક પૃથક્ત્વ, દ્વિપૃથક્ત્વ, ત્રિપૃથક્ત્વ, ઇત્યાદિ ભેદથી પૃથક્ત્વ ગુણ અનેક પ્રકારનો છે. એ ગુણ પૃથ્વી આદિક નવે દ્રવ્યોમાં રહે છે. તેમાં એક પૃથક્ત્વ તો નિત્ય દ્રવ્યોમાં નિત્ય હોય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યોમાં અનિત્ય હોય છે; દ્વિપૃથક્ત્વ વગેરે તો સર્વત્ર અનિત્યજન હોય છે.

પૃથિવી—ગંધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાવ્યજાતિમતી પૃથિવી । ગંધગુણનું સમાનાધિકરણ તથા દ્રવ્યત્વ ભૂતિનું સાક્ષાત વ્યાપ્ય, એવી જે ભૂતિ છે, તે ભૂતિવાળું દ્રવ્ય પૃથિવી કહેવાય છે.

૨. પૃથિવીત્વજાતિમતી પૃથિવી । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને પૃથિવીત્વ ભૂતિવાળું હોય તે દ્રવ્ય પૃથિવી (પૃથ્વી) કહેવાય છે.

૩. ગંધસહચરિત્તત્તુર્દશગુણત્વત્ પૃથિવીત્વમ્ । ગંધસહિત ચૌદ ગુણવાળા હોવાપણું તે પૃથ્વીત્વ.

પૃથ્વીગતગુણઃ—પૃથ્વીમાં આ પ્રમાણે ચાર ગુણો હોય છેઃ—(૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) સ્પર્શ, (૫) સંખ્યા, (૬) પરિમાણ, (૭) પૃથક્ત્વ, (૮) સંયોગ, (૯) વિભાગ, (૧૦) પરત્વ, (૧૧) અપરત્વ, (૧૨) શુરત્વ, (૧૩) દ્રવત્વ, (૧૪) વેગસ્થિતિ સ્થાપક નામે સંસ્કાર.

પૃથ્વીદ્રવ્યમ્—એના બે પ્રકાર છેઃ (૧) નિત્ય પૃથ્વી, અને (૨) અનિત્ય પૃથ્વી. તેમાં પરમાણુરૂપ પૃથ્વી નિત્ય છે અને દ્રવ્યજુદાદિ કાર્યરૂપ પૃથ્વી અનિત્ય છે. અનિત્ય પૃથ્વી ત્રણ પ્રકારની છેઃ (૧) શરીરરૂપી પૃથ્વી, (૨) ઇન્દ્રિયરૂપ પૃથ્વી, અને (૩) વિષયરૂપ પૃથ્વી. તેમાં શરીરરૂપ પૃથ્વી અથવા પાર્થિવ શરીરઃ (૧) યોનિજ શરીર અને (૨) અયોનિજ શરીર, એ બે પ્રકારનું છે. તેમાં શુક્રશોણિતના મેળાપથી બનેલું શરીર યોનિજ શરીર કહેવાય છે. યોનિજ શરીર પણ (૧) જરાયુજ અને (૨) અંડજ, એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં

(૧૩૨)

મનુષ્યાદિ શરીર જરાયુજ કહેવાય છે, અને પક્ષીસર્પોદિકનું શરીર અંડજ કહેવાય છે.

જે શરીર યોનિજ શરીરથી બિન્ન હોય તે અયોનિજ શરીર કહેવાય છે. તે ત્રણ પ્રકારનું છે: (૧) ઉદ્ભિન્નજ, (૨) સ્વદેજ, અને (૩) અદૃષ્ટવિશેષજન્ય. વૃક્ષાદિક શરીર ઉદ્ભિન્નજ કહેવાય છે; કૃમિદંશાદિકનાં શરીર સ્વદેજ કહેવાય છે; અને મનુ આદિકનાં શરીર અદૃષ્ટ વિશેષજન્ય કહેવાય છે.

પાર્થિવ ઈન્દ્રિય—ગંધ યુગ્મનું ગ્રાહક ઈન્દ્રિય ધ્રાણુ તે પાર્થિવ ઈન્દ્રિય છે. માટી, પથરા, વગેરે અનેક પ્રકારના પદાર્થો તે પાર્થિવ વિષય છે.

પૈશુન્યમ્—પરોક્ષે પરદૃષ્ટવચનમ્ । કોષ માણુસની ગેરહાજરીમાં તેનાં દૂષણુ બોલવાં તે પૈશુન્ય. અથવા—

૨. પરસ્મે પરોક્ષે પરદોષપ્રકાશનમ્ । ખીન્નના આગળ કોષ માણુસની ગેરહાજરીમાં તેના દોષને ઉઘાડ કરવા તે પૈશુન્ય.

પૌરુષેયત્વમ્—તૂતનાનુપૂર્વીરચનત્વમ્ । નવીન આનુપૂર્વી (ગોદવણી)ની રચના કરવી તે (જેમ કંકપુરાણુ.)

૨. પૂર્વાનુપૂર્વેનપેક્ષપુંવિશેષબુદ્ધયધીનાનુપૂર્વીમત્ત્વમ્ । પહેલાંની રચના પદ્ધતિની અપેક્ષા રાખ્યા વગર પુરૂષ વિશેષની બુદ્ધિથી ગોદવી કાઢેલી જે આનુપૂર્વી, તેપણું. (જેમ કાદંજરી.)

૩. સજાતીયેચારણાનપેક્ષેચારણવિષયત્વમ્ । સગ્ગતીય ઉચ્ચારણની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ઉચ્ચારણનો વિષય હોવાપણું. (જેમ ભારતાદિ)

પ્રકરણમ્—एकाग्रप्रतिपादकग्रंथांशः । એક અર્થને પ્રતિપાદન કરનારો અંશનો ભાગ તે પ્રકરણઅંશ કહેવાય.

૨. શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તપ્રતિપાદકગ્રન્થઃ । શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તભાગ સિવાયના વિષયને પ્રતિપાદન કરનારો અંશ.

૩. શાસ્ત્રિકદેશસમ્બદ્ધત્વે સત્તિ શાસ્ત્રકાર્યાન્તરે સ્થિતં પ્રકરણમ્ । શાસ્ત્રના એક દેશ સાથે

સંબંધ રાખનારું હોઇને શાસ્ત્રના કોષ કાર્યમાં જે રહેલું હોય તે પ્રકરણ.

૪. (મીમાંસક મતે) ઉચ્ચારકાદૃક્ષા પ્રકરણમ્ । યથા પ્રયાગાદિષુ । વિધિવાક્ય અને અંગવાક્ય, બન્નેની આકાંક્ષાવાળું તે પ્રકરણ, જેમ પ્રયાજ આદિકમાં. અર્થાત્ જેમાં પ્રધાનકર્મની અને અંગકર્મની આકાંક્ષા રહેલી તે પ્રકરણ કહેવાય છે. અથવા—

૫. અજ્ઞવાક્યસાપેક્ષં પ્રધાનવાક્યમ્ । અંગ પ્રતિપાદક વાક્યની અપેક્ષાવાળું પ્રધાન વાક્ય જેમા કહેલું હોય તે પ્રકરણ કહેવાય.

૬. સદ્ગતિપદર્શનપ્રયોજિકાદૃક્ષા પ્રકરણમ્ । જે આકાંક્ષાને લીધે સંગતિનું (અંશમાંના પૂર્વાપર સંબંધનું) પ્રદર્શન કરવાની જરૂર લાગે છે તે આકાંક્ષા બોધક અંશ સંદર્ભને પ્રકરણ કહે છે.

પ્રકરણસમોદેત્વાભાસઃ—(‘સત્પ્રતિપક્ષઃ’ શબ્દ યુગ્મો.)

પ્રકારતા—વિષયતા; વિશેષણત્વ નામની એક પ્રકારની વિલક્ષણ વિષયતાને પણ પ્રકારતા કહે છે.

પ્રકાશમાનત્વમ્—સ્વસત્તાયાં સ્વસત્તાપ્રકારક-સંશયાચ્છેગચરત્વમ્ । પોતાની સત્તા (અસ્તિત્વ)માં પોતાની સત્તા છે કે નહિ એવા પ્રકારના સંશયાદિનું નહિ જણાવાપણું તે પ્રકાશમાનત્વ.

પ્રકૃતિઃ—પ્રાચીનકર્મસંસ્કારાધીનસ્વભાવઃ । પૂર્વનાં કર્મના સંસ્કારને અધીન જે સ્વભાવ તે. અર્થાત્ પૂર્વકર્મના સંસ્કાર પ્રમાણે જે સ્વભાવનું આધારણુ તે પ્રકૃતિ.

૨. તત્ત્વાન્તરારમ્ભકર્ત્વં પ્રકૃતિત્વમ્ । પોતાનાથી બિન્ન તત્ત્વનું આરંભકપણું તે પ્રકૃતિપણું. અથવા—

૩. તત્ત્વાન્તરોપાદનત્વમ્—ખીજ તત્ત્વનું જે ઉપાદાનપણું તે પ્રકૃતિત્વ.

૪. અજન્યસ્ત્વે સત્તિ જનકર્ત્વં મૂલપ્રકૃતિત્વ-મિતિ સોદ્ભૂતમતે । સાંખ્યમતમાં—જે ઉત્પત્તિ-રહિત હોઇને ખીજ (તત્ત્વની) જનક હોય તે મૂલપ્રકૃતિ કહેવાય છે.

(133)

૫. (મીમાંસકાને મતે) પ્રાથમિકવિધિ પ્રતિપાદિતસમગ્રેતિકર્તવ્યતાવસ્થામ્ । યાગમાં જે પ્રથમ કરવાનો વિધિ છે, તે વિધિવડે પ્રતિપાદિત સમગ્ર ઇતિકર્તવ્યતાવાળા હોવાપણું તે પ્રકૃતિપણું. (અર્થાત તે પ્રકૃતિયાગ કહેવાય છે.)

૬. કાર્યાકારણ વિક્રિયમાણત્વં પ્રકૃતિત્વમ્ । કાર્યરૂપે જે વિકાર પામે છે તેને પ્રકૃતિ કહે છે અને એવું વિકારપણું તે પ્રકૃતિત્વ.

૭. સત્ત્વરજસ્તમોગુણાનાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ । સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્, એ ગુણોની સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ (વેદાન્ત).

૮. (વૈયાકરણીને મતે) અર્થાવગ્રાહ્યેતુઃ પ્રત્યયવિધાનાવધિમૂતઃ શબ્દવિશેષઃ પ્રકૃતિઃ । પ્રત્યય લગાડતા પહેલાં શબ્દનું જે રૂપ હોય છે તથા જે અર્થના જ્ઞાનનો હેતુ હોય છે એવા શબ્દ વિશેષ તે પ્રકૃતિ કહે છે.

૯. (વેદાન્ત) જગતના મૂળ કારણરૂપ અજ્ઞાન તે પ્રકૃતિ.

પ્રકૃતિવિકૃતિઃ—(સાંખ્યમતે) મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને શબ્દાદિ પાંચ તત્ત્વાનાઓએ સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ કહેવાય છે, કેમકે તે અનુક્રમે પોતાની પડોશીનાં કારણ હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ છે, અને પોતાની પૂર્વનાં કાર્ય હોવાથી વિકૃતિરૂપ છે.

પ્રક્રિયાગ્રન્યઃ—સ્વમતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રંથ તે પ્રક્રિયાગ્રંથ કહેવાય છે. જેમ વેદાન્ત મતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રંથઃ—પંચ-દશી, વેદાન્ત સાર, અમરોક્ષાનુસૂતિ, વાક્ય-રૂતિ, વાક્યસુધા, જીવનમુક્તિ, વિવેકચૂડામણિ, આત્મબોધ, તત્ત્વબોધ, વગેરે પ્રક્રિયા ગ્રંથ કહેવાય છે.

પ્રચયઃ—મહદવ્યવાનાં પ્રશિથિલઃ સંયોગઃ પ્રચયઃ । મહત્ત્વ પરિણામવાળા અવ્યવેનો જે પરસ્પર શિથિલ સંયોગ છે તેનું નામ પ્રચય. જેમ રૂના એ ગોળાનો સંયોગ એ પ્રચય છે. પ્રચયવાળા એ રૂના ગોળાથી રૂનો

એક મોટા ગોળો થાય છે. એવા મોટા ગોળા-રૂપ પરિણામમાં શિથિલ નામે સંયોગરૂપ પ્રચય એ સમાવાયિ કારણ છે.

પ્રતિકૂલત્વમ્—વિરુદ્ધપક્ષાવલમ્બિત્વમ્ । વિરુદ્ધ પક્ષનું અવલંબન કરવાપણું તે પ્રતિકૂલત્વ.

પ્રતિગ્રહઃ—અદ્યથેત્યક્ષત્રવ્યસ્વીકારઃ । અદ્યદૃશ્ય થવાના હેતુથી કોઇએ આપેલા દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવો તે પ્રતિગ્રહ કહેવાય છે.

પ્રતિજ્ઞાન્તરમ્—પરોક્ષદોષોદ્ધિવીર્યયા પૂર્વાનુકવિશેષણવિશિષ્ટતયા પ્રતિજ્ઞાતર્થકથનં પ્રતિજ્ઞાન્તરમ્ । પ્રતિવાદીએ કહેલા દોષનો ઉદ્ધાર કરવાની (કાઠી નાંખવાની) ઇચ્છા વડે પૂર્વે નહિ કહેલા વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ કરીને જે પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થનું કથન છે, તેનું નામ પ્રતિજ્ઞાન્તર છે. જેમ,—‘ક્ષિત્યાદિકં ગુણજન્યં કાર્યત્વાત્’ (પૃથ્વી વગેરે ગુણવડે જન્ય છે, કાર્યરૂપ હોવાથી.) આ અનુમાન વડે વાદીએ પૃથ્વી આદિકમાં ઇશ્વરના જ્ઞાન ઇચ્છાદિક ગુણો વડે જન્યત્વ સિદ્ધ કર્યું. પ્રતિવાદીએ પૃથ્વી આદિકમાં અદ્યદૃશ્ય ગુણજન્યત્વને ક્ષેપને (માનીને) સિદ્ધ સાધન હોય કથન કર્યો. તે દોષનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વાદીએ ‘ગુણ’નું સવિષયત્વ વિશેષણ ઉમેર્યું. તેથી, જેમ જ્ઞાનાદિકમાં સવિષયત્વ હોય છે, તેમ ધર્માધર્મરૂપ અદ્યદૃશ્ય વિષે સવિષયત્વ હોય છે, તેમ ધર્માધર્મરૂપ અદ્યદૃશ્ય વિષે, અવિષયત્વ હોતું નથી; માટે ‘ગુણ’ પદનું ‘સવિષયત્વ’ વિશેષણ કહેવાથી સિદ્ધસાધન દોષની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. પરંતુ ગુણનું એ સવિષયત્વ વિશેષણ પ્રથમ કહ્યું નહોતું, તેથી એ ‘પ્રતિજ્ઞાન્તર’ નામે નિગ્રહસ્થાન થયું.

પ્રતિજ્ઞાવાક્યમ્—સાધ્યવિશિષ્ટપક્ષવાધ-જનનં વચનં પ્રતિજ્ઞાવાક્યમ્ । શ્રોતા પુરૂષને, સાધ્ય વિશિષ્ટ પક્ષના બોધનું જનક જે વચન છે, તે વચન પ્રતિજ્ઞાવાક્ય કહેવાય છે. જેમ—‘પર્વતો વહ્નિમાન’ (‘પર્વત અગ્નિવાળો છે’) આ વચન અગ્નિરૂપ સાધ્યવડે વિશિષ્ટ જે પર્વતરૂપી પક્ષ છે, તે પક્ષના બોધનું જનક છે, માટે એ વાક્ય પ્રતિજ્ઞાવાક્ય કહેવાય છે.

(૧૩૪)

૨. ઉત્તરકાલે સ્વર્કર્તવ્યત્વેન નિર્દેશઃ । હવે પછીના કાળમાં પોતાને જે કર્તવ્ય છે તેનો નિર્દેશ તે પ્રતિજ્ઞા.

૩. કર્તવ્યત્વપ્રકારક જ્ઞાનનુકૂલવ્યાપારઃ । જે પ્રકારે પોતે કરવા ધારતો હોય તે પ્રકારના જ્ઞાનને અનુકૂલ વ્યાપાર (મોઢે બોલી બતાવવું, હાથમાં જળ લેવું, ઇત્યાદિ.)

૪. પક્ષે સાધ્યનિર્દેશઃ પ્રતિજ્ઞાવાક્યમ્ । અનુમાન પ્રકરણમાં પક્ષમાં સાધ્યનો બોધ કરનાર જે વાક્ય પ્રથમ બોલવામાં આવે છે તે. જેમ- ‘ પર્વત અગ્નિવાળો છે ’ એ પ્રતિજ્ઞાવાક્ય છે.

પ્રતિજ્ઞાવિરોધઃ—સ્વોક્તસાધ્યવિરુદ્ધહેતુકથનં પ્રતિજ્ઞાવિરોધઃ । પોતે કહેલા સાધ્યથી વિરુદ્ધ હેતુનું જે કથન તેનું નામ પ્રતિજ્ઞા વિરોધ નામ નિગ્રહસ્થાન છે. જેમ, દ્વયં ગુણમિત્તં રૂપાદિત પૃથક્ત્વેન અનુપલબ્ધમાનત્વાત્ । (દ્રવ્ય ગુણથી ભિન્ન છે, રૂપાદિથી ભિન્નપણુ વડે પ્રતીત નહિ થતું હોવાથી) અહીં ગુણ ભિન્નત્વરૂપ સાધ્યથી, ‘ રૂપાદિથી ભિન્નપણુવડે અપ્રતીતિરૂપ ’ હેતુ વિરુદ્ધ છે. અર્થાત્ એ હેતુ ઉકત સાધ્યની વ્યાખ્યાવાળો નથી. એવા સાધ્ય વિરુદ્ધ હેતુના કથનને પ્રતિજ્ઞા વિરોધ કહ્યું છે.

પ્રતિજ્ઞાસત્યાસઃ—સ્વોક્તેર્થે પરેણ દૂષિતે તદપર્લાપઃ પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસઃ । વાદીએ કહેલા અર્થમાં પ્રતિવાદીએ દૂષણ આપ્યાથી વાદી તે અર્થનો અપલાપ કરે (એટલે પોતે એમ કહ્યું નથી, એમ ફરી બેસે) તેનું નામ પ્રતિજ્ઞા સંન્યાસ છે. જેમ, ‘ શબ્દોડનિત્યઃ દ્વિવ્યક્ત્વાત્ । ’ (શબ્દ અનિત્ય છે, ઇન્દ્રિય-જન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી) આનું અનુમાન કરીને વાદીએ શબ્દનું અનિત્યત્વ સિદ્ધ કર્યું; પછી બીજા પ્રતિવાદીએ તે ઔદ્રિકત્વરૂપ હેતુનો જાતિરૂપ સામાન્યમાં વ્યભિચાર કથન કર્યો—અર્થાત્ તે જાતિરૂપ સામાન્યમાં અનિત્યત્વરૂપ સાધ્ય ન છતાં પણ ઔદ્રિકત્વ

રહેલું છે—અને એ રીતે અનુમાનને દૂષિત કર્યું. તે બોધ પ્રથમવાદી, ‘ શબ્દ અનિત્ય છે ’ એમ કાણે કહ્યું છે ? એમ પોતાના બોલેલાનો અપલાપ કરે તો તે પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ નામે નિગ્રહસ્થાન કહેવાય.

પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ—પ્રતિજ્ઞાતાર્થપરિત્યાગઃ પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ । પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થનો જે પરિત્યાગ તે પ્રતિજ્ઞાહાનિ કહેવાય. જેમ ‘ શબ્દોડ નિત્યઃ પ્રત્યક્ષગુણત્વાત્ । ’ (શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ ગુણત્વ હોવાથી.) એવા અનુમાન વડે શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરનારા વાદી પ્રતિ બીજો વાદી ‘ સોડ્યં ગર્ભર ’ (તે ગર્ભર.) ઇત્યાદિક પ્રત્યક્ષજ્ઞા બળથી તે શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે, ત્યારે પહેલો વાદી એમ કહે કે ‘ ભણે, શબ્દ નિત્ય હો. ’ એ રીતે શબ્દના નિત્યત્વને અંગીકાર કરીને શબ્દના અનિત્યત્વની પ્રતિજ્ઞાને ત્યાગ કરી દે છે. એનું નામ પ્રતિજ્ઞાહાનિ નામે નિગ્રહસ્થાન છે. ટુંકમાં—

૨ સ્વક્રૂતોક્તપરિત્યાગઃ પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ । પોતે કહેલાનો પોતે પરિત્યાગ કરવો તે પ્રતિજ્ઞાહાનિ.

પ્રતિતન્ત્રમ્—પોતાના મતથી વિરુદ્ધશાસ્ત્ર.

પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ—વાદિપ્રતિવાદ્યેકતર-માત્રાભિમતસિદ્ધાન્તઃ—વાદી અને પ્રતિવાદી એ બેમાંથી માત્ર એક જ બાન્ય રાખેલા સિદ્ધાન્ત.

૨. સમાનતન્ત્રસિદ્ધઃ પરતન્ત્રસિદ્ધઃ । જે સિદ્ધાન્ત પોતાના સમાન શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ હોય અત્રે બીજા શાસ્ત્રોમાં અસિદ્ધ હોય, તે સિદ્ધાન્ત પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે. જેમ મીમાંસા શબ્દને નિત્ય માને છે, અને નૈયાયિકા અનિત્ય માને છે. અથવા નૈયાયિકાને મતે મન ઇન્દ્રિય છે, અને તેના સમાન શાસ્ત્રમાં (વૈશેષિકમાં) પણ મન ઇન્દ્રિય છે. પણ તેના પ્રતિતંત્રમાં (વેદાન્તમાં) મન ઇન્દ્રિય નથી. આ પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાન્ત છે.

પ્રતિપદિનમ્ ।—પ્રતિપાઘં મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાય-પશ્ચાત્ત્સિદ્ધિહેતુપ્રદર્શનમ્ । પ્રતિપાઘ વસ્તુની

(૧૩૫)

પ્રથમ મુખથી પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તેને સિદ્ધ કરવાના હેતુએ અતાવવા તે પ્રતિપાદન.

૨. પ્રતિપત્યનુકૂલઃ શબ્દપ્રયોગઃ । જ્ઞાન થવાને અનુકૂળ એવા શબ્દોમાં કથન કરવું તે.

પ્રતિપ્રસવઃ—પ્રતિવિદ્વેકદેશસ્ય પુનર્વિધાનમ્ । એકવાર જે વિષયના એક ભાગનો નિષેધ કર્યો હોય તે ભાગનું ફરીને વિધાન કરવું તે પ્રતિપ્રસવ.

પ્રતિવન્દી—નોઘપરિહારસામ્યં પ્રતિવન્દી । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેના પક્ષમાં જે શંકા સમાધાનની વૃદ્ધતા તે પ્રતિબંધી (એને કોઈ પ્રતિવંદી પણ કહે છે.)

પ્રતિબન્ધઃ—કાર્યાનુકૂલકિંચિદ્વર્તિવિષયકઃ । કાર્યને અનુકૂળ એવા કોઈક ધર્મને જે અટકાવતો હોય તે પ્રતિબંધ કહેવાય છે. જેમ, અગ્નિમાં દાહરૂપ કાર્યને અનુકૂળ જે શક્તિરૂપી કોઈક ધર્મ છે, તેને રોકનાર જે મણિમંત્ર ઔષધ વગેરે છે, તેને પ્રતિબંધ કહે છે.

પ્રતિબન્ધકત્વમ્—કારણીભૂતાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । જે અભાવ જે કાર્યના પ્રતિ કારણ હોય છે, તે અભાવનો પ્રતિયોગી તે કાર્યનો પ્રતિબંધક હોય છે. જેમ, અગ્નિદાહનું કારણ મણિમંત્રાદિક્રોનો અભાવ છે. માટે તે અભાવના પ્રતિયોગી મણિમંત્રાદિક દાહના પ્રતિબંધક થાય છે.

૨. પુષ્કલકારણે સતિ કાર્યોત્પાદવિરોધિત્વમ્ । પૂરતાં કારણ છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિમાં જે વિરોધીપણું તે પ્રતિબંધકત્વ.

૩. સામગ્રીકાલીનકાર્યાનુત્પાદપ્રયોજકત્વમ્ । જે સમયે કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી હોય તે વખતે કાર્યની અનુત્પત્તિનું જે હેતુપણું તે પ્રતિબંધકત્વ.

પ્રતિવિમ્બત્વમ્—તદધીને સતિ તત્સદ્શત્ત્વમ્ । બિમ્બભૂત વસ્તુને અધીન હોઇને તેના (બિમ્બના) જેવા હોવાપણું.

૨. ઉપાધ્યન્તર્ગતત્વે સતિ ઔપાધિકપરિચ્છેદ-શૂન્યત્વે સતિ બહિઃ સ્થિતસ્વરૂપકત્વમ્ । જે ઉપાધિની અંદર રહેલું હોઇને ઉપાધિએ કરેલા પરિચ્છેદથી રહિત હોય, તેમ છતાં ઉપાધિના અવયવોની અંદર ન રહેતાં તેનાથી બહાર રહેલું સ્વરૂપ હોય તે પ્રતિબિમ્બ.

પ્રતિયોગઃ—વિરોધઃ । વિરુદ્ધસમ્બન્ધઃ । વિરોધ, અથવા વિરોધવાળો સંબંધ, તે પ્રતિયોગ.

પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ—યેન રૂપેણ (ધર્મેણ) યસ્યામાવાદૌ પ્રતિયોગિતા બોધ્યતે સ ધર્મઃ । જે રૂપે એટલે જે ધર્મે કરીને જેના અભાવ આદિકમાં પ્રતિયોગિતાનો ભોધ થાય છે તે ધર્મ. જેમ—ઘટાભાવમાં ઘટના ઘટત્વ રૂપે પ્રતિયોગિતાનો ભોધ થાય છે, માટે ત્યાં ‘ ઘટત્વ ’ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક કહેવાય છે.

પ્રતિયોગી—યસ્યામાવઃ, સમ્બન્ધઃ, સાદર્યં વા સ પ્રતિયોગી । જે વસ્તુનો અભાવ, સંબંધ કે સાદર્ય કહ્યું હોય તે વસ્તુ, તે અભાવની, સંબંધની કે સાદર્યની પ્રતિયોગી કહેવાય. જેમ વિદ્યાભાવનો પ્રતિયોગી વિદ્ય છે; રાત્રી અને દિવસનો અન્યોન્યાભાવ છે માટે રાત્રીનો પ્રતિયોગી દિવસ અને દિવસનો પ્રતિયોગી રાત્રી છે. એજ રીતે શત્રુ, મિત્ર, રાગદ્વેષ, વગેરેમાં પણ સમજવું. વળી પ્રાગભાવ અને ધ્વંસાભાવમાં પણ જેનો પ્રાગભાવ કે ધ્વંસાભાવ કહ્યો હોય તે, તે અભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય. તેમજ જે વસ્તુનો જે અધિકરણમાં સંબંધ છે, તે સંબંધનો તે વસ્તુ પ્રતિયોગી કહેવાય છે, અને તે અધિકરણ અનુયોગી કહેવાય છે. જેમ, ભૂતળમાં ઘટનો અત્યંતાભાવ વિશેષણતા નામે સ્વરૂપ સંબંધે કરીને રહેલો છે. તે સ્વરૂપ સંબંધનો અત્યંતાભાવ પ્રતિયોગી છે, અને ભૂતળ અનુયોગી છે. અહીં એ સ્વરૂપ સંબંધ અત્યંતાભાવસ્વરૂપ પ્રતિયોગી સ્વરૂપ જ છે. વળી મહાકાળમાં ઘટપટાદિ પદાર્થો કાલિક નામે સ્વરૂપસંબંધવડે રહે છે; તે કાલિક સંબંધનાં ઘટપટાદિ પ્રતિયોગી છે, અને મહાકાલ અનુયોગી છે. તેમાં કાલિકસ્વરૂપસંબંધ મહાકાળસ્વરૂપ અનુયોગી સ્વરૂપ જ છે. કેમકે એ કાલિકસ્વરૂપ સંબંધને જે ઘટપટાદિ રૂપ પ્રતિયોગી સ્વરૂપ માનીએ તો અનેક ઘટપટાદિકો વિષે સ્વરૂપસંબંધસ્વરૂપ કલ્પવામાં ગૌરવ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને મહાકાલસ્વરૂપ

(૧૩૬)

અનુયોગી સ્વરૂપ માનવામાં લાઘવ છે. એજ રીતે બિઝ્ઝ પ્રતિબિઝ્ઝમાં સાદસ્ય હોવાથી તે એક બીજાનાં પ્રતિયોગી છે. એજ રીતે વિરોધીપણું, પ્રતિકૂળ સંબંધવાળાપણું, અખંડ એવો ધર્મ વિશેષ, અન્યોન્યાભાવ વિરહાત્મવ, ભવતિવેદત્વ, અન્વયિત્વ, નિરૂપકત્વ, સ્વાશ્રય-સંયુક્તાત્વ (જેમ-દેવદત્ત જીવન કે મરણુ બેમાંથી એકનો પ્રતિયોગી છે.) એ સર્વ પ્રતિ-યોગિતા છે.

પ્રતિરોધ:—સપ્રતિપક્ષ નામે દોષ. ૨. પ્રતિબંધ; કાર્યવિશેષનો અનુવાદ.

પ્રતિવાદ:—વાદિપ્રયુક્તન્યાયવાક્યવિરુદ્ધ-ન્યાયવાક્યપ્રયોગ. ૧. વાદીએ કહેલા ન્યાયવાક્યની વિરુદ્ધ ન્યાયવાક્યનો પ્રયોગ તે પ્રતિવાદ, એવો પ્રતિવાદ કરનાર તે પ્રતિવાદી કહેવાય છે.

પ્રતિશ્રવણમ્—‘આ હું આપીશ’ એમ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તે.

પ્રતિસંખ્યાનિરોધ: (ઔદ્ભતે)—‘આ વસ્તુનો હું નાશ કરીશ’ એવી જે વસ્તુને પ્રતિકૂલ બુદ્ધિ છે. તેને પ્રતિસંખ્યા કહે છે. એવી પ્રતિસંખ્યા (પ્રતિજ્ઞા) પૂર્વક જે તે વસ્તુનો નાશ તે પ્રતિસંખ્યાનિરોધ કહેવાય છે.

પ્રતિસંધાનમ્—૧. જ્ઞાન; ૨. અન્વેષણ-શોધ; ૩. અનુચિન્તન; ૪. નાશ પામેલા દ્રવ્યને પાછું પ્રાપ્ત કરવાનો વ્યાપાર.

પ્રતીક:—અવયવ; ૨. પ્રતિરૂપ; ૩ ઉલટું. ૪. આશ્રયાન્તરપ્રત્યયસ્યાશ્રયાન્તરે પ્રક્ષેપ. ૧. જે જ્ઞાનનો આશ્રય બીજી વસ્તુ છે, તેનાથી અન્ય વસ્તુમાં તે જ્ઞાનને સ્થાપન કરવું તે.

૫. તદ્વિન્તત્વે સતિ તદર્થબોધકમ્. ૧. અમુક વસ્તુથી ભિન્ન હોઈને તેના અર્થનું જે બોધક હોય તે. (જેમ વિષ્ણુનું પ્રતીક શાલગ્રામ.)

પ્રતીકોપાસનમ્—બ્રહ્મપ્રતીકાનામાદિસાદીનાં બ્રહ્મદશ્યુપાસનમ્. ૧. આદિત્ય વગેરે જ્ઞાનનાં પ્રતીકમાં ‘એ જ્ઞાન છે’ એવી દષ્ટિ કરીને ઉપાસન કરવું તે પ્રતીકોપાસન. પ્રતીકોપાસનાના

ચાર પ્રકાર છે: (૧) સંપદુપાસના; (૨) આશ-પોપાસના; (૩) સંવર્ગોપાસના; અને (૪) અધ્યાસોપાસના.

પ્રત્યક્ષમ્—ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમ્. ૧. ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોત્તો ઘટાદિક અર્થોની સાથે જે સંયોગાદિરૂપ સંબંધ છે, તેનું નામ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ છે. એ ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષ (સંબંધ) વડે જન્ય જે જ્ઞાન છે, તેનું નામ પ્રત્યક્ષ છે. જેમ-ઘટરૂપ અર્થની સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થયા પછી ‘આ ઘટ’ એવું જ્ઞાન થાય છે, માટે ‘આ ઘટ’ એ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

૨. ઇન્દ્રિયસંપ્રયોગજ્ઞાનમ્. ૧. ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થવાથી જન્ય જે જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ.

૩. વ્યાપ્ત્યાગજન્યત્વે સતિ સ્વકાલાવચ્છિન્નાર્થ-બોધત્વે પ્રલક્ષત્વમ્. ૧. જે જ્ઞાન વ્યાપ્તિ વગેરેથી ઉપજેલું ન હોઈને તે જ્ઞાનકાળમાં રહેલા અર્થનો જે બોધ કરવું હોય તે પ્રત્યક્ષ.

૪. અનુપલબ્ધ્યર્થોપત્તિશબ્દાનુમાનોપમાનજપ્ર-મિતિ વ્યતિરિક્તત્વે સતિ પ્રમિતિત્વમ્. ૧. અનુપલબ્ધિ, અર્થોપત્તિ, શબ્દ, અનુમાન, ઉપમાન, એ પ્રમાણોથી થયેલી પ્રમિતિ (જ્ઞાન-પ્રમાણોથી થયેલું જ્ઞાન) થી ભિન્ન એવી પ્રમિતિ તે પ્રત્યક્ષ.

૫. તત્ત્વિન્દ્રિયપ્રમાણચૈતન્યસ્ય યોગ્યવર્તમાન-વિષયચૈતન્યાવચ્છિન્નચૈતન્યામિત્તત્વમ્. ૧. તે ઇન્દ્રિય રૂપ પ્રમાણ ચૈતન્યનું, યોગ્ય વર્તમાન વિષય ચૈતન્યવડે અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય સાથે જે અભિન્નપણું તે પ્રત્યક્ષ. અથવા—

૬. યોગ્યત્વે સતિ વર્તમાનવિષયચૈતન્યામિત્ત-પ્રમાણચૈતન્યવિષયત્વમ્. ૧. યોગ્યત્વ હોઈને વર્તમાન એવા વિષય ચૈતન્યથી અભિન્ન એવા પ્રમાણ ચૈતન્યના વિષય હોવાપણું તે પ્રત્યક્ષ. (જ્ઞાન-ગત પ્રત્યક્ષ અને વિષયગત પ્રત્યક્ષ, એવા બે ભેદ પ્રત્યક્ષના છે.)

પ્રત્યક્ષપ્રમા—વિષયચૈતન્યામિત્ત પ્રમાણ-ચૈતન્યમ્. ૧. વિષય ચૈતન્યથી અભિન્ન જે પ્રમાણ ચૈતન્ય તે પ્રત્યક્ષ પ્રમા. અથવા—

(૧૩૭)

૨. જ્ઞાનાકરણકં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષપ્રમા । જેનું કરણ જ્ઞાન નથી એવું જે જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અથવા પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય. જેમ- 'આ ઘટ' ઇત્યાદિક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોજ કરણ હોય છે, કાઠ જ્ઞાન કરણ હોતું નથી, માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

ઈન્દ્રિયનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નિત્ય કહેવાય છે અને જીવનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અનિત્ય કહેવાય છે. જીવનું અનિત્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ (૧) ધ્રાણજ, (૨) રાસન, (૩) ચાક્ષુષ, (૪) સ્પર્શન, (૫) શ્રોત્ર અને (૬) માનસ, એવા બેદથી છ પ્રકારનું છે. તેમાં ધ્રાણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ધ્રાણજ કહે છે; રસન ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને રાસન કહે છે; ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ચાક્ષુષ કહે છે; શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને શ્રોત્ર કે શ્રાવણ કહે છે; અને મન ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને માનસ કહે છે. એ છ પ્રકારના પ્રત્યક્ષજ્ઞાના (૧) નિર્વિકલ્પ અને (૨) સવિકલ્પ, એવા બે બેદ છે, તથા (૧) લૌકિક અને (૨) અલૌકિક, એવા પણ બેદ છે.

૩. અનધિગતાવાધિતવર્તમાનયોગ્યવિષય-ચૈતન્યામિત્તં પ્રમાણચૈતન્યં પ્રત્યક્ષપ્રમા । પૂર્વે નહિ જાણેલું, સંસારદશામાં અઆધિત, વર્તમાન કાળમાં હોય તથા પ્રત્યક્ષને યોગ્ય એવા વિષયથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય સાથે અભિન્ન જે પ્રમાણ ચૈતન્ય તે પ્રત્યક્ષપ્રમા.

૪. અવાધિતાપરોક્ષવિષયજ્ઞાનમ્ । અઆધિત એવા અપરોક્ષ વિષયનું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષપ્રમા.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્—પ્રત્યક્ષપ્રમાણકરણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્ । પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું જે કરણ હોય તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહેવાય છે.

એ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ (૧) બાહ્યપ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને (૨) અંતરપ્રત્યક્ષપ્રમાણ, એમ બે પ્રકારનું છે. બાહ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ (૧) ધ્રાણ, (૨) રસન, (૩) ચક્ષુ, (૪) ત્વક્, (૫) શ્રોત્ર, એવા બેદથી પાંચ પ્રકારનું છે.

અને મનરૂપ ઇન્દ્રિય અંતરપ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહેવાય છે. એ બાહ્ય અને અંતર બન્ને મળીને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષપ્રમાણ છ પ્રકારનું છે. એ ઇન્દ્રિયરૂપ પ્રત્યક્ષ (૧) દ્રવ્યગ્રાહક અને (૨) દ્રવ્યઅગ્રાહક એવા બેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં ચક્ષુ, ત્વક્ અને મન, એ ત્રણ ઇન્દ્રિય તેા દ્રવ્યનાં ગ્રાહક હોય છે; અને ધ્રાણ, રસન, અને શ્રોત્ર, એ ત્રણ ઇન્દ્રિય દ્રવ્યનાં અગ્રાહક હોય છે.

૨. (સાંખ્યમતે) ઇન્દ્રિયસંસ્વારમાર્ગેણ બાહ્યવસ્તુ-સમ્બન્ધાદિચિત્તસ્યેન્દ્રિયસન્નિકૃષ્ટાર્થવિશેષાવધારણપ્રધાનાદિત્તિઃ પ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્ । યથા ઘટોડ્યમિત્યાદિ । ઇન્દ્રિયાના સંસ્વાર માર્ગે બાહ્યની વસ્તુને સંબંધ થવાથી ચિત્તની, જે ઇન્દ્રિયની સાથે સંબંધ પામેલા અર્થ વિશેષનો નિશ્ચય કરવામાં પ્રધાનવૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ. જેમ, આ ઘટા' ઇત્યાદિ. (સાંખ્યમતે)

પ્રત્યક્ષબાધઃ—તત્ત્વમત્યાદિવાક્યોત્થાત્મ-સાક્ષાત્કારેણજ્ઞાનતત્કાર્થનિવૃત્તિઃ । 'તત્ત્વમસિ (તેનું છે)' ઇત્યાદિ મહાવાક્યથી ઉપજેલા આત્મસાક્ષાત્કારથી અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ જગતની જે નિવૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષબાધ કહેવાય.

પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષમ્—અતીતાવસ્થાવચ્છિન્ન-વસ્તુપ્રવહણમ્ । જૂતકાળમાં જાણેલી વસ્તુનું પ્રહણ (જ્ઞાન થવું) તે, અર્થાત્ એક વાર જાણવામાં આવેલાને ફરીથી જાણખવું એટલે 'તે એજ છે' એમ જાણવું તે પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રત્યક્ષ કહેવાય.

૨. તદિન્સ્તાવગાદિજ્ઞાનમ્ । 'તે પણ' અને 'આપણું' એ બન્નેને વિષય કરનાર જ્ઞાન. જેમ- 'તે' દેવદત્ત તેજ 'આ' છે. એટલે, પૂર્વે જિજ્ઞાસુ દેશકાલમાં દોડેલા દેવદત્તનું બ્યારે જિજ્ઞાસુ દેશકાળમાં દર્શન થાય છે, ત્યારે 'તેજ આ દેવદત્ત છે' એવું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન કહે છે.

૩. સંસ્કારસન્નિકર્ષોભયજન્યં જ્ઞાનમ્ । સંસ્કાર અને ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ બન્નેથી થયેલું જ્ઞાન તે પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રત્યક્ષ. સ્મૃતિની પેઠે આ જ્ઞાન પણ ભાવનામય સંસ્કારથી જન્ય છે.

(૧૩૮)

પણ રમ્ભતિજ્ઞાન તો કેવળ ભાવના નામે સંસ્કાર માત્રથી જન્ય છે-ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોથી જન્ય નથી-પણ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તો સંસ્કારની સાથે ચક્ષુ આદિય ઇન્દ્રિયો વડે જન્ય છે, એટલો રમ્ભતિ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં તફાવત છે.

પ્રત્યયઃ—પ્રકૃતિમવધીકૃત્ય વિધીયમાનઃ સ્વાર્થબોધકઃ શબ્દવિશેષઃ । પ્રકૃતિરૂપ શબ્દ પૂરો થાય ત્યાંથી આરંભીને સ્વાર્થને જણાવનારો જે અમુક શબ્દનું (વૈયાકરણો વડે) વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે પ્રત્યય. અથવા—

૨. તદર્થાન્વિતસ્વાર્થબોધને તદવેક્ષત્વે સતિ તદવધિકસ્ત્વેન વિધીયમાનત્વં પ્રત્યયત્વમ્ । ક્રોધ શબ્દના અર્થ સાથે સંબંધ પામીને જે પોતાનો ખાસ અર્થ જણાવે, પણ તેમ કરવામાં તે મૂળ શબ્દની અપેક્ષા રાખે, અને તે મૂળ શબ્દ પૂરો થયા પછી તેની સાથે જોડાવાનું જેનું વિધાન કરાયું હોય (વૈયાકરણો વડે) તે પ્રત્યય.

પ્રત્યામ્નાયઃ—પ્રતિજ્ઞા ફરી કહી બતાવવી તે. ૨. પ્રતિનિધિ તરિક્ષે જે પદાર્થનું વિધાન કર્યું હોય તે પદાર્થ.

પ્રત્યાસત્તિઃ—સંબંધ.

પ્રત્યાહારઃ—ઇન્દ્રિયાણાં સ્વસ્વવિષયેભ્યઃ પ્રત્યાહરણમ્ । ઇન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયોથી નિવારણ.

પ્રધાનમ્—(સાંખ્યમતે) સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થાપ્રધાનમ્ । સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન કહે છે. એનેજ મૂળ પ્રકૃતિ કહે છે. (પ્રકૃતિ શબ્દ ભુઓ.) પ્રધાન એક છે તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે, માટે તે કોઇની વિકૃતિ (કાર્ય) નથી.

પ્રધાનઃ—(અંગી શબ્દ ભુઓ.)

પ્રધાનવિચારઃ—અભવિચાર.

પ્રધ્વંસાભાવઃ—ઉત્પત્તિમાનભાવઃ પ્રધ્વંસાભાવઃ । જે અભાવ ઉત્પત્તિવાળો હોય છે તે અભાવ પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. જેમ ઘટાદિ કાયોની ઉત્પત્તિ થયા પછી મુદ્ગર પ્રહારાદિક

નિમિત્તકારણ વડે જે ઘટાદિકનો વિનાશ થાય છે તે વિનાશનું નામ પ્રધ્વંસાભાવ છે. એ પ્રધ્વંસાભાવ ઉત્પત્તિવાળો છે તથા અભાવ પણ છે, માટે પ્રધ્વંસાભાવનું આ લક્ષણ ધટે છે.

૨. ઉત્પત્તિમાનન્તઃ પ્રધ્વંસાભાવઃ । જે અભાવ ઉત્પત્તિવાળો હોય અને નાશરૂપ અંતથી રહિત હોય તે અભાવ પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે મુદ્ગર પ્રહારથી ઉપજે છે માટે પ્રધ્વંસાભાવ ઉત્પત્તિવાળો છે, અને ધ્વંસનો ધ્વંસ થતો નથી માટે તે નાશરૂપ અંતથી રહિત છે, માટે પ્રધ્વંસાભાવનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

૩. અવિનાશિત્વે સતિ પ્રતિયોગિસમવાયિમાત્ર-વૃત્ત્યભાવઃ પ્રધ્વંસાભાવઃ । જે અભાવ અવિનાશી હોય છે તથા પોતાના પ્રતિયોગીના સમવાયી કારણ માત્રમાં રહે છે તે, તે અભાવ પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. જેમ-ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ અવિનાશી છે તથા પોતાના ઘટરૂપ પ્રતિયોગીના સમવાયી કારણરૂપ કપાલ માત્ર વિષેજ રહે છે, અર્થાત્ તે ઘડો ભાગ્યા પછી તે ઘડાના અવયવરૂપ જે કાચલાંમાં રહે છે તે કાચલાંમાં તે ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ વિશેષણરૂપ સ્વરૂપ સંબંધે કરીને રહે છે એ પ્રમાણે જે જે દ્રવ્ય, ગુણ કે કર્મ વગેરેનો જે જે પ્રધ્વંસાભાવ હોય છે, તે તે પ્રધ્વંસાભાવ તે તે દ્રવ્યગુણકર્મના સમવાયિકારણરૂપ દ્રવ્યમાંજ સ્વરૂપ સંબંધે કરીને રહે છે, માટે પ્રધ્વંસાભાવનું આ ત્રીજું લક્ષણ પણ સંભવે છે.

પ્રપञ્ચઃ—દૃશ્યત્વં જહત્ત્વં પરિચ્છિન્નત્વં વિદ્વિન્ન-ત્વં ચ પ્રપञ્ચસામાન્યલક્ષણમ્ । દૃશ્યત્વ, જહત્ત્વ, પરિચ્છિન્નત્વ, અને ચૈતન્યથી ભિન્નપણું, એ પ્રપંચ (જગત) નું સામાન્ય લક્ષણ છે.

પ્રમેદઃ—સામાન્યધર્મવ્યાપ્વાવાન્તરધર્મવિશિષ્ટઃ પ્રમેદઃ । સામાન્ય ધર્મનું વ્યાપ્ય હોઇને અવાન્તર ધર્મવિશિષ્ટ હોવું તે પ્રમેદ. જેમ,

(૧૩૯)

જલ એ દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મનું વ્યાપ્ત છે, અને અવાન્તર ધર્મ જે જલત્વ, તેથી વિશિષ્ટ છે, માટે જલ એ પ્રભેદ છે.

પ્રમા:—(બૌદ્ધમતે) અવિસંવાદયનુભવઃ । જે અનુભવ વિસંવાદી (વિરોધ) ન હોય તે પ્રમા.

૨. (ભાગીને મતે) અવ્યભિચાર્યનુભવઃ । જે અનુભવ વ્યભિચારી ન હોય તે પ્રમા.

૩. યથાર્થાનુભવઃ પ્રમા । સંશય, વિપર્યય, અને તર્ક રહિત એવા અનુભવ તે પ્રમા.

૪. પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનં પ્રમા । પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે પ્રમા.

૫. સંશયવિપર્યયવિકલ્પસ્મૃત્તિરૂપચિત્તવૃત્તિભિન્ના ચા ચિત્તવૃત્તિઃ સા પ્રમા । સંશય, વિપર્યય, વિકલ્પ, અને સ્મૃતિ રૂપ ચિત્તની વૃત્તિથી ભિન્ન જે ચિત્તની વૃત્તિ તે પ્રમા.

૬. અનધિગતતત્ત્વજ્ઞોઃ પૌરુષેષો વ્યવહાર-હૈતુઃ પ્રમા । તત્ત્વભોધ વગરના પુરુષોએ કરવા શોગ્ય વ્યવહારનો હૈતુ તે પ્રમા.

૭. જ્યેષ્ઠાવૃત્તિર્વૃત્તિર્જ્યેષ્ઠો વા પ્રમા । ચૈતન્ય વડે પ્રકાશિત અંતઃકરણની વૃત્તિ અથવા વૃત્તિમાં અિખ્યત ચૈતન્ય તે પ્રમા.

૮. સ્મૃતિભિન્નત્વે, સત્યવાધિતાર્થગોચરજ્ઞાનં પ્રમા । સ્મૃતિથી ભિન્ન હોઈને અધાધિત પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન તે પ્રમા.

એ પ્રમા એ પ્રકારની છે [૧] જીવાશ્રયા પ્રમા, અને (૨) ઈશ્વરાશ્રયા પ્રમા.

પ્રમાણમ્—પ્રમાકરણં પ્રમાણમ્ । યથાર્થ અનુભવરૂપ પ્રમાનું જે કરણ (સાધન) હોય તે પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમ—પ્રત્યક્ષ, અનુ-મિતિ, ઉપમિતિ, અને શાબ્દ, એ ચાર પ્રકારની પ્રમાણોનું અનુક્રમે કરણરૂપ હોવાથી પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને શાબ્દ, એ ચાર પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. અસંદિગ્ધાવિપરીતાનધિગતવિષયબોધરૂપ-પ્રમાકરણમ્ । સંદેહરહિત, અવિપરીત અને અજ્ઞાત, એવા વિષય સંબંધી બોધરૂપી પ્રમાનું જે કરણ તે પ્રમાણ કહેવાય છે.

૩. દોષાસહકૃતજ્ઞાનકરણત્વમ્ । દોષ વિનાનું જે જ્ઞાનનું કરણ તે પ્રમાણ.

૪. અજ્ઞાતાર્થજ્ઞાપકત્વં પ્રમાણમ્ । અજ્ઞાત અર્થનું જે જ્ઞાપક (જણાવનાર) હોય તે પ્રમાણ.

૫. અગ્રહીતગ્રાહિજ્ઞાનકરણત્વં પ્રમાણત્વમ્ । જે જાણ્યું નથી તે જણાવનાર એવું જ્ઞાનનું કરણપણું તે પ્રમાણત્વ.

પ્રમાણગતવિપરીતભાવના—શ્રુતીનામહે-યાનુપાદેયબ્રહ્મપ્રતિપાદકત્વે નિષ્ફલપ્રસંગાચ્છેત્યયઃ કર્મપરા એવિતિ નિશ્ચયાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિઃ । બ્રહ્મ-વસ્તુ યાગ કરી શકાય એવી નથી, તેમ ગ્રહણ કરી શકાય એવી પણ નથી, તેથી શ્રુતિ તેનું પ્રતિપાદન કરે તો તે શ્રુતિઓને નિષ્ફળ કહેવાનો પ્રસંગ આવી પડે; માટે શ્રુતિઓ કર્મનુંજ પ્રતિપાદન કરનારી છે, એવી નિશ્ચયરૂપ જે ચિત્તની વૃત્તિ, તે પ્રમાણગત વિપરીતભાવના કહેવાય છે.

પ્રમાણગતાસમ્ભાવના—બ્રહ્મણે ઘટાદિ-વત્સિદ્ધત્વેનમાનાન્તરગમ્યત્વાચ્છેતિસ્તત્પ્રતિપાદિકા કથં મન્વેત્ ? ફલામાવાગ્રમવેરેકેત્યાકારિકા ચિત્તવૃત્તિઃ । બ્રહ્મ ઘટાદિની પેડે સિદ્ધ વસ્તુ છે, તેથી તે કોઇ પણ પ્રમાણથી જાણી શકાય એવું છે, તો શ્રુતિ એનું પ્રતિપાદન શા માટે કરે ? સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં કાંઇ ફળ નથી, માટે ન જ કરે, એવા પ્રકારની જે ચિત્તની વૃત્તિ તે પ્રમાણગતા અસંભાવના કહેવાય છે.

પ્રમાણચૈતન્યમ્—અન્તઃકરણવૃત્ત્યવચ્છિન્નં ચૈતન્યં પ્રમાણચૈતન્યમ્ । અંતઃકરણની વૃત્તિવડે અવચ્છિન્ન જે ચૈતન્ય તે પ્રમાણ ચૈતન્ય કહેવાય.

પ્રમાણપદાર્થઃ—પ્રમાણના (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન, અને (૪) શાબ્દ, એવા ચાર ભેદ છે.

(૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ—(૧) બાહ્યપ્રત્યક્ષ અને (૨) આંતરપ્રત્યક્ષ, એમ બે પ્રકારનું છે. બાહ્ય પ્રત્યક્ષના (૧) દ્રાણજ, (૨) રાસન, (૩) ચાક્ષુષ, (૪) ત્વાચ, અને (૫) શ્રાવણ, એવા પાંચ ભેદ છે. મનને આંતર પ્રત્યક્ષ કહે છે.

(૧૪૦)

(૨) અનુમાન પ્રમાણ (૧) પૂર્વવત, (૨) શેષવત, (૩) સામાન્યતો દષ્ટ, એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે. વળી એ ત્રણે પ્રકારનાં અનુમાન (૧) સ્વાર્થાનુમાન, તથા (૨) પરાર્થાનુમાન, એવા ભેદથી એ એ પ્રકારનાં છે.

(૩) ઉપમાન પ્રમાણ (૧) સાદૃશ્ય વિશિષ્ટ પિંડગ્ઝાન, (૨) વૈધમ્ય વિશિષ્ટ પિંડગ્ઝાન, અને (૩) અસાધારણ ધર્મ વિશિષ્ટ પિંડગ્ઝાન, એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે.

(૪) શાબ્દપ્રમાણ (૧) દર્શાર્થક, અને અદર્શાર્થક, એમ એ પ્રકારનું છે.

પ્રમાણપ્રકારા:—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શાબ્દ, અર્થાપત્તિ, અને અનુપલબ્ધિ, એવાં છ પ્રમાણ વેદાન્તીઓ માને છે.

પ્રમાતા:—પ્રમાશ્રય: । પ્રમાણાનનો જે આશ્રય તે પ્રમાતા કહેવાય.

૨. પ્રમાણૈર્થોડર્થ પ્રમિણેતિ સઃ । પ્રમાણો વડે અર્થને જે સાબીત કરે છે તે પ્રમાતા.

પ્રમાતૃચૈતન્યમ્—અન્તઃકરણવિશિષ્ટચૈતન્યમ્ । અન્તઃકરણરૂપ વિશેષણવાળું ચૈતન્ય તે પ્રમાતૃચૈતન્ય.

પ્રમાતૃત્વમ્—તદ્વતિ તત્પ્રકારકત્વમ્ । જ્ઞાનનિષ્ઠ એવો જે વસ્તુનો ધર્મ, તે ધર્મવાળી વસ્તુમાં તે ધર્મવિષયત્વ (એટલે તે ધર્મવાળા હોવાપણું) તેને પ્રમાતૃ કહે છે. જેમ—‘આ ઘડો છે’ એમાં ઘટત્વ ધર્મવાળા ઘટમાં તે ઘટત્વ ધર્મવિષયકત્વ છે, એજ પ્રમાતૃ છે.

પ્રમાદ:—કર્તૃવ્યેકર્તૃવ્યધિયા તતોનિવૃત્તિઃ । કર્તૃવ્ય વિષયમાં, તે અકર્તૃવ્ય છે, એવી યુદ્ધિ વડે તે કર્તૃવ્યથી નિવૃત્ત થવું તે પ્રમાદ.

૨. અકર્તૃવ્યે કર્તૃવ્યધિયા તત્ર પ્રવૃત્તિઃ । અકર્તૃવ્ય વિષયમાં તે કર્તૃવ્ય છે એવી યુદ્ધિથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે પ્રમાદ કહેવાય છે.

૩. પ્રયત્નેન કર્તૃવ્યે કાર્યે વિસ્મૃતિઃ પ્રમાદઃ । પ્રયત્ન વડે કર્તૃવ્ય કાર્યમાં તે કાર્યની વિસ્મૃતિ થવી તે પ્રમાદ કહેવાય.

પ્રમેયગતવિપરીતભાવના—‘શ્રેયં યોગ્યેન સમ્બધ્યતે’ इति न्यायात्रिगुणात्मकप्रपञ्चोपादानं

त्रिगुणात्मिका मायैव, न ब्रह्मेति निश्चयात्मिका चित्तवृत्तिः । ‘યોગ્ય યોગ્યની જોડે સંબધ રાખે છે’ એવો ન્યાય હોવાથી ત્રણ ગુણવાળા પ્રપંચનું ઉપાદાન ત્રણ ગુણવાળી માયા જ છે, બ્રહ્મ ઉપાદાન નથી, એવી નિશ્ચયાત્મક ચિત્તની વૃત્તિ તે પ્રમેયવિપરીત ભાવના કહેવાય છે.

પ્રમેયગતાસમ્ભાવના—બ્રહ્મણઃ સચ્ચિદાનન્દરૂપિણોઽનૃતજડદુઃસ્વાત્મકપ્રપન્ચવિલક્ષણત્વેન તત્કારણત્વં કથં ભવેદેવેત્યાકારિકા ચિત્તવૃત્તિઃ । બ્રહ્મ સતરૂપ, ચિતરૂપ અને આનંદરૂપ છે, માટે તે અસત, જડ અને દુઃખરૂપ પ્રપંચથી વિલક્ષણ હોવાથી પ્રપંચનું કારણ કેવી રીતે થઇ શકે? નજ થઇ શકે, એવા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ, તે પ્રમેયગત અસંભાવના કહેવાય છે. એનેજ પ્રમેયગતસંશય પણ કહે છે.

પ્રમેયચૈતન્યમ્-વિષયચૈતન્યમ્—જ્ઞાતં ઘટાદયચ્છિન્નં ચૈતન્યમ્ । ઘટાદિ વડે અવચ્છિન્ન અજ્ઞાત એવું ચૈતન્ય તે પ્રમેયચૈતન્ય અથવા વિષયચૈતન્ય કહેવાય છે.

૨. વિષયપ્રકાશકં વિષયાધિષ્ઠાનમૂતં ચૈતન્યમ્ । વિષયનું પ્રકાશક અને વિષયનું અધિષ્ઠાનમૂત જે ચૈતન્ય તે પ્રમેય ચૈતન્ય, અથવા વિષય ચૈતન્ય.

પ્રમેયત્વમ્—પ્રમાણજન્યજ્ઞાનવિષયત્વમ્ । પ્રમાણથી જન્ય એવા જ્ઞાનનો વિષય હોવાપણું. અથવા, પ્રમાણાનની વિષયતાને પ્રમેયત્વ કહે છે.

પ્રમેયપદાર્થ:—(ન્યાયમતે) પ્રમેય પદાર્થ ચાર પ્રકારનો છે: (૧) આત્મા, (૨) શરીર, (૩) ઇન્દ્રિય, (૪) અર્થ, (૫) યુદ્ધિ, (૬) મન, (૭) પ્રવૃત્તિ, (૮) દોષ, (૯) પ્રેત્યભાવ, (૧૦) ફલ, (૧૧) દુઃખ, અને (૧૨) અપવર્ગ.

(૧) **આત્માપ્રમેય**—જીવાત્મા અને ઈશ્વરાત્મા એમ એ પ્રકારનો છે. જીવાત્મા નાના (અનેક) છે અને ઈશ્વરાત્મા એક છે. અને નિત્ય અને વિશુ છે.

(૧૪૧)

(૨) શરીરપ્રમેય—(૧) જરાયુજ, (૨) અંડજ, (૩) રવેદજ, અને (૪) ઉદ્ભિજ, એમ ચાર પ્રકારનો છે.

(૩) ઇન્દ્રિયપ્રમેય—(૧) ધ્રાણુ, (૨) રસન, (૩) ચક્ષુ, (૪) ત્વક્, (૫) શ્રોત્ર, અને (૬) મન, એમ છ પ્રકારનો છે.

(૪) અર્થપ્રમેય—રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દેવ અને પ્રયત્ન, એમ અગિયાર પ્રકારનો છે. અથવા—દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય, એવા છ પ્રકારનો છે.

(૫) બુદ્ધિ પ્રમેય—નિત્ય બુદ્ધિ અને અનિત્ય બુદ્ધિ, એવા બે પ્રકારનો છે. તેમાં ઇશ્વરાત્માની બુદ્ધિ નિત્ય, એક અને પ્રત્યક્ષ છે; તથા જીવાત્માની બુદ્ધિ અનિત્ય છે.

અનિત્ય બુદ્ધિ (૧) અનુભવ અને સ્મૃતિ, એમ બે પ્રકારની છે. એ બન્ને પ્રકારની બુદ્ધિ વળી (૧) યથાર્થ અને (૨) અયથાર્થ, એવા બેદથી બે પ્રકારની છે.

યથાર્થ અનુભવ—(૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુભૂતિ, (૩) ઉપમિતિ અને (૪) શાબ્દ એમ ચાર પ્રકારનો છે.

અયથાર્થ અનુભવ—(૧) સંશય, (૨) વિપર્યય, અને (૩) તર્ક, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

(૬) મનપ્રમેય—નાના, નિત્ય તથા અણુ છે.

(૭) પ્રવૃત્તિપ્રમેય—(૧) વાગારંભ, (૨) બુદ્ધિચારંભ, અને (૩) શરીરારંભ, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

(૮) દોષપ્રમેય—(૧) રાગ, (૨) દેષ અને (૩) મોહ, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

રાગદોષ—(૧) કામ, (૨) મત્સર, (૩) રૂપહા, (૪) તૃષ્ણા, (૫) ક્ષોભ, (૬) માયા, અને (૭) દંભ, એમ સાત પ્રકારનો છે.

દેષદોષ—(૧) ક્રોધ, (૨) ઇર્ષ્યા, (૩) અસૂયા, (૪) દ્રોહ, (૫) અમર્યા, અને (૬) અભિમાન, એમ છ પ્રકારનો છે.

મોહદોષ—(૧) વિપર્યય, (૨) સંશય, (૩) તર્ક, (૪) માન, (૫) પ્રમાદ, (૬) ભય, અને (૭) શોક, એમ સાત પ્રકારનો છે,

(૯) પ્રેત્યભાવપ્રમેય—મરણ પછી જન્મ થવો તે પ્રેત્યભાવપ્રમેય

(૧૦) ફલપ્રમેય—(૧) સુખ્ય અને (૨) ગૌણ એવા બે પ્રકારનો છે.

(૧૧) દુઃખપ્રમેય—‘હું દુઃખી છું’ એવી પ્રતીતિનો વિષય તે દુઃખપ્રમેય.

(૧૨) અપવગ્નપ્રમેય—શરીર વગેરે એકવીશ પ્રકારના દુઃખની નિવૃત્તિ.

પ્રમોદ—છટ વરતુના ભોગથી જન્ય સુખ તે પ્રમોદ.

પ્રયત્ન—કરોમીત્યનુભવવિષયવૃત્તિગુણતુલ્યાન્યજાતિમાનુ પ્રયત્નઃ । હું પ્રયત્નરૂપકૃતિવાળો છું, એ પ્રકારના અનુભવનો જે વિષય છે, તે વિષય વિષે વર્તનારી તથા ગુણત્વ અતિની વ્યાખ્ય એવી જે (પ્રયત્નત્વ) જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ પ્રયત્ન કહેવાય છે. પ્રયત્નનું ખીણું નામ કૃતિ છે.

પ્રયત્નગુણ—કૃતિરૂપ પ્રયત્ન ગુણ બે પ્રકારનો છે. (૧) નિત્ય પ્રયત્ન અને (૨) અનિત્ય પ્રયત્નઃ એ ગુણ કેવળ આત્મામાં જ રહે છે. ઇશ્વરમાં તે પ્રયત્ન નિત્ય અને એક હોય છે; જીવાત્મામાં તે પ્રયત્ન અનિત્ય હોય છે, તથા (૨) પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, તથા (૩) જીવનયોગિ, એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે.

પ્રયોગ—શબ્દાદીનામુચ્ચારણમ્ । શબ્દાદિનું ઉચ્ચારણ. ૨. કોઇ પણ ક્રિયાની યોજના.

પ્રયોગવિધિઃ—(મીમાંસા) અજ્ઞાનો કન-બોધકો વિધિઃ । અંગ રૂપ કર્મનો કર્મબોધક વિધિ તે પ્રયોગ વિધિ કહેવાય. જેમ “વેદે કૃત્વા વેદી કરોતિ ” ઇત્યાદિ.

પ્રયોજકત્વમ્ ।—સાક્ષાત્ પરંપરયા વા કાર્યજનકત્વમ્ । સાક્ષાત્ અથવા પરંપરા વડે કાર્યનું જનકપણું તે પ્રયોજકત્વ કહેવાય.

૨. અન્યથાસિદ્ધિશૂન્યત્વે સત્તિ કાર્યાન્યવહિત પૂર્વવર્તિત્વમ્ । જે કાર્યની સિદ્ધિ અન્યથા-

(૧૪૨)

સિદ્ધ કારણે વડે ન થતી હોય અને એમ હોઇને કાર્યની પૂર્વે અવ્યવહિતપણે (વચ્ચમાં) બીજું કાંઇ ન હોઇને) હોવાપણું, તે પ્રયોજકત્વ.

૩. કાર્યાર્થો મૃત્યાદીનું પ્રયુક્તીતિ પ્રયોજ-
કત્વમ્। સેવકો વગેરેને કામકાજમાં યોજવાપણું
તે પ્રયોજકત્વ.

પ્રયોજનમ્—પ્રવૃત્તિહેત્વિચ્છાવિષયત્વમ્। પ્રવૃ-
ત્તિની હેતુ જે ઇચ્છા, તે ઇચ્છાનો વિષય તે
પ્રયોજન.

૨. બુદ્ધિવિષયત્વે સતિ સ્વસમ્બન્ધિતયેચ્છા-
વિષયત્વમ્। બુદ્ધિનો વિષય હોઇને પોતાના
સંબંધીપણે વડે જે ઇચ્છાનો વિષય હોય તે
પ્રયોજન કહેવાય.

૩. જરૂરિયાત. જેમ, 'તત્વાનુસન્ધાન' નામે ગ્રંથમાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ દ્વારા પરમા-
નંદની પ્રાપ્તિ કહી છે, એ ગ્રંથનું 'પ્રયોજન' છે.

૪. જે જેના વિના કદી પણ હોઇ શકે
નહિ, તે તેનું પ્રયોજન કહેવાય છે. જેમ—પાક
એ અગ્નિ વિના થઇ શકતો નથી, માટે 'પાક'
એ અગ્નિનું પ્રયોજન કહેવાય. અથવા જેના
હોવાથી જે અવશ્ય થાય છે તે તેનું પ્રયોજન
કહેવાય. જેમ—વૃદ્ધિથી તાપ અવશ્ય નાશ પામે
છે, માટે 'તાપનો નાશ' એ વૃદ્ધિનું પ્રયોજન છે.

પ્રયોજનમ્—(અનુબન્ધઃ)—યમર્થમધિકૃત્ય
પુરુષઃ પ્રવર્તેતે તત્પ્રયોજનમ્। (કોઈ પણ શાસ્ત્રીય
ગ્રંથના અધિકારી, વિષય, સંબંધ અને
પ્રયોજન, એવા ચાર અનુબંધ હોય છે. એ
અનુબંધોમાંના 'પ્રયોજન' શબ્દનું અહીં
અનુબંધરૂપે લક્ષણ કહેવું છે.) જે અર્થની
પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી મનુષ્ય તેના સાધનોમાં પ્રવૃત્ત
થાય છે, તે અર્થને પ્રયોજન કહે છે જેમ
વેદાન્ત ગ્રંથનું પ્રયોજન 'પરમાનંદની પ્રાપ્તિ'
વગેરે છે. (મુખ્ય અને ગૌણ બેદથી પ્રયોજન
બે પ્રકારનું છે.)

પ્રયોજનં (ગૌણમ્)—મુલ્યપ્રયોજનેચ્છા-
ધીનેચ્છા વિષયઃ ગૌણં પ્રયોજનમ્। મુખ્ય પ્રયો-
જન વિષયક ઇચ્છાને અધીન ઇચ્છાનો જે

વિષય હોય તે ગૌણ પ્રયોજન કહેવાય છે.
જેમ મુખ્ય પ્રયોજન જે સુખ તથા દુઃખા-
ભાવ છે, તેનાં સાધનોમાં લોકોની જે ઇચ્છા
થાય છે, તે ઇચ્છા સ્વતઃ થતી નથી, પણ
સુખ તથા દુઃખાભાવની ઇચ્છાને લીધે જ તે
ઇચ્છા થાય છે. માટે તે સાધનોની ઇચ્છાના
વિષયને ગૌણ પ્રયોજન કહે છે. ઉદા—મોક્ષના
સાધન ૩૫ તત્ત્વજ્ઞાન એ મોક્ષશાસ્ત્રનું ગૌણ
પ્રયોજન છે.

પ્રયોજનં (મુલ્યમ્)—સ્તરેચ્છાનવીનેચ્છા-
વિષયઃ મુલ્યં પ્રયોજનમ્। છત્ર વસ્તુ વિષયક
ઇચ્છાને અધીન નહિ, એવી ઇચ્છાનો જે
વિષય હોય, તે મુખ્ય પ્રયોજન કહેવાય છે.
જેમ—સુખની તથા દુઃખના અભાવની લોકોને
જે ઇચ્છા હોય છે, તે ઇચ્છા બીજી કોઈ
વસ્તુની ઇચ્છાને અધીન હોતી નથી; કેમકે તે
બંને ઇચ્છાઓ વિષે લોકોની ઇચ્છા પોતાની
મેળે જ થાય છે, માટે સુખ તથા દુઃખાભાવ
એ બંને મુખ્ય પ્રયોજન કહેવાય છે. ઉદા—
મોક્ષ એ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક શાસ્ત્રનું મુખ્ય
પ્રયોજન છે.

પ્રયોજ્યત્વમ્—સાક્ષાત્પરંપરયા વા જન્યત્વમ્।
સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી જે જન્ય હોય તે
પ્રયોજ્ય કહેવાય.

પ્રલયઃ—(માયાવાદીને મતે) ત્રૈલોક્યનાશઃ।
ત્રણે લોકોનો નાશ.

૨. (પૌરાણિક મતે) મૃતાવિલયાધારકાલઃ
જૂતોના લયનો આધાર કાળ અર્થાત્ જે કાળમાં
પંચમહાભૂત વગેરે નાશ પામે છે તે કાળ.

૩. સકલમાવકાર્યવિનાશઃ। તમામ ભાવરૂપ
કાર્યોનો નાશ તે પ્રલય.

એ પ્રલય પાંચ પ્રકારનો છેઃ (૧) નિત્ય-
પ્રલય, (૨) નૈમિત્તિક પ્રલય, (૩) દૈનિક પ્રલય,
(૪) મહાપ્રલય, અને (૫) આત્મિક પ્રલય.
અથવા બીજી રીતે—(૧) સુષુપ્તિ, (૨) મૃત્યુ,
(૩) મરણ, (૪) પુનઃશરીરપ્રાપ્તિ, અને (૫)
દૈનંદિન પ્રલય, એવા પણ પાંચ પ્રકાર કહે છે.

(૧૪૩)

પ્રલાપ:—નિષ્પ્રયોજનાનર્થકવાક્યમ્ । વિના પ્રયોજન અર્થ રહિત વાક્ય બોલવું તે પ્રલાપ; લવારો.

પ્રવચનમ્—અર્થાનુસન્ધાનપૂર્વકકથનમ્ । અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક જે કથન તે પ્રવચન.

પ્રવર્તકમ્—(ન્યાયમતે) ઇષ્ટસાધનતાવિષયક કૃતિસાધ્યતાજ્ઞાનમ્ । કોઈ વિષય ઇષ્ટનું સાધન છે અને તે કૃતિથી સાધ્ય છે, એવું જ્ઞાન તે પ્રવર્તક.

૨. અન્યપ્રેરિતત્વે સતિ તાદશલિટ્તુચારચિત્ત્વ પ્રવર્તકમ્ । ખીબ કોઈએ પ્રેરણા કર્યા સિવાય પોતાની મેળે પ્રેરણા કરવા માટે લિટ્ પ્રત્યય-વાળા શબ્દનો (વિધ્યર્થવાચક શબ્દનો) ઉચ્ચાર કરવાપણું તે પ્રવર્તકત્વ.

પ્રવર્તના—પ્રવૃત્ત્યનુકૂલે વ્યાપારઃ । પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ જે વ્યાપાર તે પ્રવર્તના કહેવાય.

પ્રવૃત્તિ:—રાગજન્યો ગુણઃ પ્રવૃત્તિઃ । ઉત્કટ ઇચ્છારૂપ રાગવડે જન્ય જે ગુણ છે, તે ગુણ પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે.

૨. રાગજન્યો રાગવિષયકગુણઃ પ્રવૃત્તિઃ । રાગવડે જન્ય તથા રાગવિષયક એવો ગુણ તે પ્રવૃત્તિ.

૩. સ્વસ્વવિષયે इन्द्रियादीनां सञ्चारप्रवृत्तिः । પોતપોતાના વિષયમાં ઇન્દ્રિયો વગેરેનો સંચાર તે પ્રવૃત્તિ.

૪. શબ્દાનામર્થબોધનશક્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । શબ્દોની અર્થનો બોધ કરવારૂપ શક્તિ.

પ્રવૃત્તિ:—ગૌતમન્યાયશાસ્ત્રોક્ત પ્રવૃત્તિ નામે પ્રમેય ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) વાગારંભ, (૨) શરીરારંભ, અને (૩) યુદ્ધચારંભ. એ ત્રણનાં લક્ષણો:—

૧. **વાગારંભ**—વચનાનુકૂલે યત્નો વાગારમ્મઃ । મનુષ્યનો વચનનું ઉચ્ચારણ કરવામાં અનુકૂળ જે યત્ન છે તે વાગારંભ કહેવાય છે.

૨. **શરીરારંભ**—વેણાનુકૂલે યત્નઃ શરીરારમ્મઃ । શરીરની ચેષ્ટાને અનુકૂળ જે યત્ન તે શરીરારંભ કહેવાય છે.

૩. **યુદ્ધચારંભ**—एतद्वयमिन्नो यत्नो बुद्ध्यास्मः । ઉપર કહેલા બન્ને પ્રયત્નથી ભિન્ન જે યત્ન તે યુદ્ધચારંભ કહેવાય છે. એ યુદ્ધચારંભ નામે પ્રયત્ન ધ્યાનાદિને અનુકૂળ હોય છે.

પ્રવૃત્તિકારણાનિ—પ્રવૃત્તિનાં કારણો ચાર છે: (૧) ચિકીર્ષી (પ્રવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા), (૨) કૃતિસાધ્યતા જ્ઞાન, (૩) ઇષ્ટ-સાધનતા જ્ઞાન, અને (૪) ઉપાદાનનું પ્રલક્ષ. પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રયત્નનાં એ ચાર કારણો હોય છે.

પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્—પદની શક્યતાનું અવ-ચ્છેદક તે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે. જેમ—‘ઘટત્વ’ એ ‘ઘટ’ પદની શક્યતાનું અવચ્છેદક હોવાથી પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય.

પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનમ્—(યોગાચાર્ય—ઔદ્ધમતે) આ ઘડો છે, આ વસ્ત્ર છે, આ શરીર છે, ઇત્યાદિ વિજ્ઞાનનું નામ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન છે. એ વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે.

પ્રશંસા—ગુણાવિષ્કારેણ સ્તુતિઃ । કોઇના ગુણો પ્રકટ કરીને જે સ્તુતિ કરવી તે પ્રશંસા.

પ્રશ્ન:—વાચ્યવહારવિશેષઃ । એક પ્રકારનો (પૂછવારૂપ) વાણીનો વ્યવહાર.

૨. પ્રતિવચનાનન્તરમાક્ષેપોત્થાનમ્ । ખીબએ ઉત્તર આપ્યા પછી તેમાં કાંઈ આખો કાઢીને જે આક્ષેપ ઉઠાવવો તે પ્રશ્ન.

૩. અવિજ્ઞાતાર્થજ્ઞાનાર્થમિચ્છાપ્રયોગપ્રવાક્યમ્ । ન બાણેલા અર્થના જ્ઞાન માટે ઇચ્છા થવાથી જે વાક્ય બોલવામાં આવે તે પ્રશ્ન.

પ્રસક્તિ:—૧ અનુમિતિ. ૨ આપત્તિ. ૩ પ્રસંગ, ૪ વ્યાપ્તિ, ૫ પ્રાપ્તિ.

પ્રસંગયાનમ્—શબ્દયુક્તિપ્રલયાનાવૃત્તિઃ । શબ્દ, યુક્તિ અને પ્રત્યય (જ્ઞાન) એમનું વારંવાર ચિંતન ૨ જીંડા વિચારમાં—ધ્યાનમાં ઉતરી જવું.

પ્રસંગત્વમ્—લક્ષ્યે લક્ષણસમ્બન્ધત્વમ્ । લક્ષ્યમાં લક્ષણનું સંબંધપણું તે પ્રસંગત્વ.

૨. નિરૂપણયોગ્યત્વમ્ । નિરૂપણ કરવાનું યોગ્યપણું.

(૧૪૪)

૩. સ્મૃતયોગેશાનર્હૈત્વમ્ । (ગદાધરને મતે)
જે અર્થ સ્મૃતિનો વિષય થયો હોય છતાં
દ્વેષનો વિષય ન થયો હોય, તે પણ તે પ્રસંગત્વ.

પ્રસન્નસન્નતિ:—ઉપોદ્ધાતાદિમિત્તસ્મરણપ્ર-
યોજકસમ્બન્ધઃ । ઉપોદ્ધાતાદિકથી બિન્ન
એવો જે અર્થના સ્મરણનો પ્રયોજક સંબંધ
છે, તેનું નામ પ્રસંગસંગતિ. જેમ—યથાર્થ
અનુભવરૂપ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ,
આદિક વિભાગનું નિરૂપણ કર્યા પછી તે
પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, વગેરે
પ્રમાણના વિભાગનું નિરૂપણ જે સંબંધથી
પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રસંગસંગતિ છે.

૨. સ્મૃતસ્યોપેશાનર્હૈત્વમ્ । એક અર્થના
નિરૂપણમાં કાંઈ હેતુથી સ્મરણમાં આવેલો જે
અન્ય અર્થ છે, તે અર્થની ઉપેક્ષા નહિ
કરવી, પણ તે અર્થનું પણ ત્યાં નિરૂપણ કરવું
તેનું નામ પ્રસંગસંગતિ છે. કેટલાક તેને
પ્રસંગત્વ પણ કહે છે.

પ્રસન્નસમ:—અનવસ્થાના આભાસનો
પ્રસંગ.

પ્રસજ્યપ્રતિષેધ:—સંસર્ગાભાવ. ક્રિયાની
સાથે કહેલા નવ્ (નકાર) વડે પ્રતિપાદિત
થયેલો થયેલો અસંતાભાવ. જેમ—‘ મધં ન
પિવેત્ ’ (મધ ન પીવું.) એમાં, મનુષ્યોને
મધપાન રાગતઃ પ્રાપ્ત છે, એ મધપાનની
પ્રસક્તિ કહેવાય; તેનો પ્રતિષેધ પિવેત્ ક્રિયાની
સાથે નકાર મૂકીને કર્યો છે, માટે એ પ્રસજ્ય
પ્રતિષેધ છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ વિષે મનુષ્યોની
સામાન્યઃ પ્રીતિ અથવા આસક્તિ હોય છે,
તેમાંથી મનુષ્યોને અટકાવવા માટે જે નિષેધ
વચન કહેવામાં આવ્યું હોય તેને પ્રસજ્યપ્રતિ-
ષેધ કહે છે.

પ્રસંજનમ્—આપાદન. જેમ—‘ જે અહીં
ધડા હોય તો તે પ્રાપ્ત થાય ’ એવી રીતે
ધડાની પ્રાપ્તિ કહી છે તે પ્રસંજન છે.

પ્રસારણં (કર્મ)—તિર્થક્ સંયોગસમવાયિ
કારણં પ્રસારણમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો તિર્થક્ દેશ
સાથે જે સંયોગ છે તે સંયોગનું અસમવાયિ

કારણ રૂપ જે મૂર્ત દ્રવ્યનું કર્મ છે, તે કર્મ
પ્રસારણ કહેવાય છે. શરીરનાં સંકુચિત
અંગોને પુનઃ પસારવાથી તે હાથ પગ વગેરે
અંગોનો વિકૃષ્ટ (દૂરના) દેશ સાથે સંયોગ
થાય છે. તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણ તે
હાથ પગ વગેરે અંગોનું કર્મ છે છે. માટે
અંગોનું તે કર્મ પ્રસારણ કહેવાય છે.

પ્રસ્તાવના—ગ્રન્થાવતરણાર્થક્યાખ્યાનાંશઃ ।
ગ્રંથના અવતરણ માટે જે વ્યાખ્યાનરૂપ ગ્રંથનો
ભાગ તે પ્રસ્તાવના.

૨. અમુલ્યાર્થપ્રતિપાદકત્વે સત્તિ મુલ્યાર્થ-
પ્રવર્તિકા પ્રસ્તાવના । ગ્રંથના આરંભમાં ગૌણ
અર્થોનું પ્રતિપાદન કરનારી હોઇને મુખ્ય અર્થને
જે પ્રવૃત્ત કરે તે પ્રસ્તાવના.

પ્રાકૃતપ્રલય:—કાર્યમ્રદ્ધાવિનાશનિમિત્તકઃ સક-
લકાર્યવિનાશઃ । કાર્યબ્રહ્મ (બ્રહ્માદિક) ના
નાશના નિમિત્તથી જે સકલ કાર્યોનો વિનાશ
તે પ્રાકૃતપ્રલય કહેવાય છે. (બધા પદાર્થો
મૂળ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે માટે તે પ્રાકૃત-
પ્રલય કહેવાય છે)

પ્રાગભાવ:—વિનાશ્યમાનઃ પ્રાગભાવઃ ।
જે અભાવ વિનાશવાળો હોય તે પ્રાગભાવ
કહેવાય છે. જેમ—પટાદિક કાર્યોની ઉત્પત્તિ
પહેલાં તે પટાદિક કાર્યોના સમવાયિ કારણ-
રૂપ તંતુ આદિકમાં તે પટાદિક કાર્યોનો પ્રાગ-
ભાવ રહે છે. પ્રાગભાવ પટાદિકાર્ય ઉત્પન્ન થાય
ત્યારે નાશ થઇ નશ છે, માટે એ પ્રાગભાવ
વિનાશી પણ છે, અને અભાવરૂપ પણ છે.

૨. અનાદિસાન્તઃ પ્રાગભાવઃ । જે અભાવ
અનાદિ એટલે ઉત્પત્તિથી રહિત હોય છે
તથા સાન્ત એટલે નાશરૂપ અંતવાળો હોય
છે, તે પ્રાગભાવ કહેવાય છે.

૩. પ્રતિયોગિજનકામાવઃ પ્રાગભાવઃ । જે
અભાવ પોતાના પ્રતિયોગીનો જનક હોય તે
અભાવ પ્રાગભાવ કહેવાય છે. જેમ—પટની
ઉત્પત્તિથી પૂર્વે તે પટનો પોતાના સમવાયિ
કારણરૂપ તંતુઓમાં પ્રાગભાવ રહે છે; તે
પ્રાગભાવ જ તે પટરૂપ પ્રતિયોગીનું નિમિત્ત

(૧૪૫)

કારણ હોવાથી જનક કહેવાય છે. એ પ્રકારે જે જે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે તે કાર્યનો પ્રાગભાવજ તે તે કાર્યનો જનક હોય છે, પ્રાગભાવ વગર કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે પ્રાગભાવનું આ ત્રીજું લક્ષણ પણ સંભવે છે.

૪. ધ્વંસપ્રતિયોગિત્વે સતિ અમાવત્વમ્ ।
ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોઇને જે અભાવ હોય તે. અથવા, જે અભાવ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોય તે પ્રાગભાવ. જેમ-ઘટ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ઘટનો પ્રાગભાવ કપાશોમાં હોતો, પણ ઘટ ઉત્પન્ન થયો એટલે તે અભાવનો (પ્રાગભાવનો) ધ્વંસ (નાશ) થયો. માટે પ્રાગભાવ એ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોઇને અભાવરૂપ પણ છે.

૬. કાર્યસમવાયિકાલાનન્યવૃત્તિત્વં સતિ કાર્યોત્પત્તિ પૂર્વકાલીનામાવત્વમ્ । કાર્યના સમવાયી કાળથી અન્ય પદાર્થમાં ન રહેનારો હોઇને, કાર્યની ઉત્પત્તિના પૂર્વકાળમાં જે અભાવ હોય, તે પ્રાગભાવ.

૬. ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનો પોતાના ઉપાદાન કારણમાં રહેલો કાર્યનો પોતાનો જે અભાવ તે પ્રાગભાવ.

પ્રાજ્ઞ:—સુપુત્રો વિલીનેડન્તઃકરણેડ્ઞાનમાત્ર-સાક્ષી પ્રાજ્ઞઃ । સુપુત્રિ અવસ્થામાં અંતઃકરણ લીન થયા છતાં જે માત્ર અજ્ઞાનનો જ સાક્ષી થઇને રહે છે તે પ્રાજ્ઞ.

પ્રાણ:—શરીરાન્તઃ સચ્ચારી વાયુઃ પ્રાણઃ શરીરની અંદર વિચરનારો જે વાયુ તે પ્રાણ કહેવાય છે.

૨. પ્રાગમનવાન નાશપ્રવર્તી વાયુઃ નાસાશ્ચ તરફ આગળ ચાલવાના સ્વભાવવાળો અને નાસાના અગ્રને વિષે રહેનારો વાયુ તે પ્રાણવાયુ.

૩. મિલિતસમસ્તાપશ્ચીકૃતપશ્ચમહામૂતરાજસાં-શક્તિ સતિ ક્રિયાશક્તિ પ્રધાનવાયુઃ । અપંચી-કૃત પંચ મહાભૂતો એકત્ર થઈ ને તેના રાજસ અંશમાં ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન જે વાયુ ઉપજે છે તે પ્રાણવાયુ.

પ્રાણ:—(સમાધિઃ)—હિરણ્યગર્ભઃ; સમષ્ટિ સદ્મશરીર.

૨. ક્રિયા શક્તિવાળા પ્રાણથી શરીર ઘટિત હોવાથી એટલે પ્રાણ પણ શરીરમાં મુખ્ય ઘટક અવયવ હોવાથી શરીરઉપહિત ચૈતન્યને પણ કેટલાક 'પ્રાણ' કહે છે.

પ્રાણમયકોશ:—કર્મેન્દ્રિયૈઃ સહિતઃ પ્રાણઃ વાક્ આદિક પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સહિત પાંચ પ્રાણ તે 'પ્રાણમયકોશ' કહેવાય છે.

પ્રાણવાયુપ્રકાર:—(૧) પ્રાણ, (૨) અપાન, (૩) સમાન, (૪) ઉદાન, અને (૫) વ્યાન, એ પ્રાણવાયુના પાંચ પ્રકાર છે. તે વાયુઓનાં સ્થાન તથા કર્મ નીચે બતાવ્યાં છે.

(૧) પ્રાણ—હૃદયમાં રહે છે તથા મુખ નાસિકા દ્વારા શ્વાસચ્છાસની ક્રિયા કરે છે.

(૨) અપાન—ગુદામાં રહે છે તથા મલા-દિકની અધોનયન ક્રિયા કરે છે.

(૩) સમાન—નાભિમાં રહે છે તથા અન્નપાચનમાં સદાય કરે છે.

(૪) ઉદાન—કંઠ દેશમાં રહે છે તથા અન્નાદિકને ઉંચે લઇ જાય છે.

(૫) વ્યાન—ખડા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે તથા અન્ન રસાદિકને નાડીઓમાં પહોંચાડે છે.

અર્થાત્ એકજ વાયુ હૃદય વગેરે પાંચ સ્થાનમાં રહે છે તેથી તેમની પ્રાણ વગેરે સંજ્ઞાઓ ફરવેલી છે.

૨. ક્રિયાના ભેદથી જેમ એકજ વાયુના પ્રાણ વગેરે પાંચ ભેદ થાય છે. તેમજ ક્રિયાના ભેદથી એકજ વાયુના નાગાદિ પાંચ ભેદ થાય છે. જેમ:—

(૧) નાગ—ઓડકારરૂપ ક્રિયા કરનારો વાયુ.

(૨) કુર્મ—આંખમાં નિમેષઉન્મેષની ક્રિયા કરનારો વાયુ.

(૩) કુકલ—છીંક આણનારો વાયુ,

(૪) દેવહત્—અગાસુ આણનારો વાયુ.

(૫) ધનંજય—શરીરને કુલાવનારો વાયુ (મરી ગયા પછી પણ એ વાયુ શરીરમાં રહે છે.)

(૧૪૬)

પ્રાણાયામઃ—પ્રાણવૃત્તિનિરોધઃ । પ્રાણુની ગમનાગમનરૂપ વૃત્તિને અટકાવવી તે પ્રાણાયામ. અથવા—

૨. નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસની ગતિની રોકવાનો જે વ્યાપાર તે પ્રાણાયામ.

૬. રેચકપૂરકકુમ્ભકલક્ષણપ્રાણનિગ્રહોપાયઃ પ્રાણાયામઃ । રેચક (શ્વાસને બહાર કાઢવો), પૂરક (બહારના વાયુને શરીરની અંદર ખેંચવો) અને કુંભક (પૂરેલા વાયુને રોકી રાખવો) એ લક્ષણોવાળા પ્રાણુને કબજે રાખવાનો ઉપાય તે પ્રાણાયામ.

પ્રાણાયામપ્રકારઃ—પ્રાણાયામના પ્રકારઃ પ્રાણાયામના ચાર પ્રકારનો છેઃ (૧) આભૃત્તિ, (૨) અભ્યંતરવૃત્તિ, (૩) સ્તંભવૃત્તિ, અને (૪) તુરિય.

(૧) આભૃત્તિ—નાસિકા છિદ્ર દ્વારા રેચન કરીને બહાર ગયેલા અંતર વાયુનું આભૃદેશમાં ધારણુ તે આભૃત્તિ. એનેજ ‘રેચક’ કહે છે.

(૨) અભ્યંતર વૃત્તિ—નાસિકા છિદ્ર દ્વારા પૂરક કરીને બહારના વાયુને અંદર ખેંચવો, અને તે અંદર ગયેલા વાયુને અંદર ધારણુ કરી રાખવો તે અભ્યંતરવૃત્તિ. એનેજ ‘પૂરક’ કહે છે.

(૩) સ્તંભવૃત્તિ—પૂરક કે રેચનના પ્રયત્ન સિવાય કેવળ વિધારક (અટકાવી રાખવાના) પ્રયત્નથી પ્રાણુની ગતિનો જે વિચ્છેદ તે સ્તંભવૃત્તિ. એનેજ ‘કુંભક’ કહે છે.

(૪) તુરિય—રેચકને જવાનો હસ્ત-પાદાદિ આભૃદેશ છે, તથા પૂરકને જવાનો જે નાભિચક્રાદિ અંતર દેશ છે, તે દેશના નિશ્ચયપૂર્વક ઘણા પ્રયત્ન વડે સાધ્ય એવો જે સ્તંભવૃત્તિ નામે કુંભક છે, તે તુરિય પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

પ્રાતિપદિકમ્—અર્થવદધાતુરપ્રત્યયઃ પ્રાતિ-પદિકમ્ । ધાતુ સિવાયના અર્થવાળા શબ્દનું પ્રત્યય વગરનું જે રૂપ તે પ્રાતિપદિક.

૨. વિમત્તચર્યશ્ચયત્વે સતિ વ્યક્તિમાત્રાર્થ-ત્વમ્ । વિભક્તિના અર્થથી રહિત હોયને માત્ર અર્થનેજ જે વ્યક્ત કરતો હોય તે શબ્દ પ્રાતિપદિક કહેવાય.

પ્રતિભાસિકત્વમ્—વ્રજ્ઞાનંતરવાચ્યાત્વમ્ । બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય બીજા સાધનથી જેનો આધર્થ શકે તે પ્રતિભાસિક.

૨. આગન્તુક (કાચનિદ્રાદિ) દોષસદ્ગુણ-વિચાર્યત્વમ્ । કાચ-મોતિયો, છારી વિગેરે-તથા નિદ્રા વિગેરે દોષોની સહાયથી અવિદ્યાનું જે કાર્યત્વ તે પ્રાતિભાસિકત્વ.

પ્રાતિભાસિકસત્ત્વમ્—પ્રતિભાસકાલબાધ્ય-ત્વમ્ । પ્રતિભાસ કાળમાં આધ નહિ થઈ શકવાપણું; પ્રતિભાસ કાળમાં જેનો આધ થઈ શકે નહિ તે પ્રાતિભાસિકસત્ત્વ કહેવાય.

પ્રાતિસ્વિકમ્—વિશેષ ધર્મ; દરેકનો પોતપોતાનો ધર્મ.

પ્રાતીતિક (અર્થાધ્યાસઃ)—આગન્તુક દોષજન્યઃ । જે પદાર્થ આગન્તુક દોષે કરીને જન્ય હોય તે પ્રાતીતિક કહેવાય. (એ એક ‘અર્થાધ્યાસ’ છે.)

પ્રાત્યક્ષિકવાચઃ—‘તત્ત્વમસિ’ એવા ઉપદેશથી ‘અહંબ્રહ્મસિ’ એવો સાક્ષાત્કાર થતાં જે કાર્યપ્રપંચ સહિત અજ્ઞાનથી નિવૃત્તિ (આધ) થાય છે, તેને પ્રાત્યક્ષિક આધ કહે છે.

૨. પૂર્વરૂપરસાદિ નાશપૂર્વકે રૂપરસાદ્યન્યત-રોત્પત્તિઃ । પૂર્વનાં રૂપરસાદિના નાશપૂર્વકે બીજાં રૂપરસાદિની ઉત્પત્તિ તે પ્રાદુર્ભાવ.

પ્રાદુર્ભાવઃ—પ્રથમપ્રકાશઃ । પહેલીવાર પ્રકાશમાં આવવું તે પ્રાદુર્ભાવ.

પ્રાદેશિકગુણત્વમ્—સ્વાધિકારણવૃત્તિદેશિ-કામાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । પોતાના અધિકરણમાં રહેલો જે દેશ સંબંધી અભાવ, તે અભાવનો

(૧૪૭)

પ્રતિયોગી જે ગુણ, તે ગુણપણું તે પ્રાદેશિક ગુણત્વ. જેમ-વિભુ પદાર્થોના વિશેષ ગુણોનું પ્રાદેશિક ગુણત્વ છે. સંયોગ અને વિભાગ પશુ પ્રાદેશિક ગુણો છે.

પ્રાપ્યપ્રકાશકારીન્દ્રિયમ્—જે ઇન્દ્રિય સંયોગાદિ સંબંધ વડે વિષય દેશમાં પ્રાપ્ત થઇને તે વિષયનો પ્રકાશ કરે છે, તે ઇન્દ્રિય પ્રાપ્યપ્રકાશ કરી ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. જેમ- નેત્ર પોતાનાં કિરણોના સંયોગ સંબંધ વડે પટાદિ વિષય દેશમાં પ્રાપ્ત થઇને પટ વિષયનો પ્રકાશ કરે છે, માટે નેત્ર ઇન્દ્રિય પ્રાપ્યપ્રકાશકારી કહેવાય છે.

પ્રામાણ્યમ્-પ્રમાતૃત્વમ્—તદ્વતિ તત્પ્રકારક જ્ઞાનત્વમ્ । પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ, આદિક યથાર્થ અનુભવરૂપ ‘પ્રમા’ કહેવાય છે. એ પ્રમામાં રહેલું છે, તે ધર્મવાળા પદાર્થમાં તે ધર્મ પ્રકારક જ્ઞાનત્વરૂપ પ્રમાતૃત્વ છે, તેને શાસ્ત્રમાં પ્રામાણ્ય કહે છે.

વેદાન્તીઓ તથા મીમાંસકો એ પ્રમાણ્યમાં સ્વતસ્ત્વ માને છે. એટલે એ પ્રમાણ્યને સ્વતઃ પ્રામાણ્ય માને છે; અને નૈયાયિકો તેમાં પરતસ્ત્વ માને છે, એટલે એ પ્રમાણ્યને પરતઃ પ્રામાણ્ય માને છે.

પ્રામાણ્યમાં સ્વતસ્ત્વ એ પ્રકારનું છે: (૧) ઉત્પત્તિ સ્વતસ્ત્વ, અને (૨) સ્પર્શ સ્વતસ્ત્વ. (તે તે શબ્દો જોવા.)

પ્રાયશ્ચિત્તમ્—પાપક્ષયમાત્રસાધનં કર્મ । પાપનો ક્ષય માત્ર કરે એવું કર્મ. જેમ, કૃત્ઞ્યાપ્રાપ્તિદિ એ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ કર્મ છે.

૨. પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઇચ્છતે । તપોનિશ્ચયસંયુક્તં પ્રાયશ્ચિત્તં તદુચ્યતે ॥૧॥ ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ એ શબ્દમાંના ‘પ્રાયઃ’ નો અર્થ તપ છે, અને ‘ચિત્ત’ શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય છે; માટે નિશ્ચયયુક્ત જે તપ તે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

પ્રારબ્ધકર્મ—વર્તમાનશરીરારમ્ભકં કર્મ । સંચિત કર્મોમાંથી નીકળીને જે કર્મો આ વર્તમાન શરીરનાં આરંભક થાય છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મ કહેવાય છે.

૨. પ્રારબ્ધકાર્યસુખદુઃખાદિરૂપં યુગલ્પાદિ પર્યન્તમનુભોક્તવ્યં યેન તત્ત્વ । સુખદુઃખાદિરૂપ પ્રારબ્ધનું કાર્ય છે; તે જેના વડે યુગ કે કલ્પપર્યંત ભોગવવું પડે છે તે પ્રારબ્ધ કર્મ કહેવાય છે.

પ્રારબ્ધ કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. ઇચ્છા પ્રારબ્ધ, અનિચ્છા પ્રારબ્ધ અને પરેચ્છા પ્રારબ્ધ.

પ્રારિક્ષિતમ્—પ્રારંભ કરવાની ઇચ્છાનો વિષય એવું જે કાર્ય તે; અર્થાત્ જેના પ્રારંભ કરવાની ઇચ્છા છે તે પ્રારિક્ષિત કહેવાય.

પ્રાર્થના—ઉત્કર્ષપ્રતિપાદનેચ્છા । ઉત્કર્ષના પ્રતિપાદનની ઇચ્છા.

પ્રિયમ્—ઈષ્ટ વસ્તુના દર્શનથી જન્ય સુખ. ૨. પોતાને વહાલી હોય તે વસ્તુ.

પ્રીતિઃ—દયારસાર્વનિતઃકરણવૃત્તિવિશેષઃ । દયારૂપ રસથી ભીના થયેલા અંતઃકરણની એક પ્રકારની વૃત્તિ.

પ્રેક્ષણમૈથુનમ્—ભોગબુદ્ધિથી સ્ત્રીઓને જોવી તે.

પ્રેત્યભાવઃ પ્રમેયઃ—(ગાતમ્ભતે) મરણથી ઉત્તર જે જન્મ તે પ્રેત્યભાવ નામે પ્રમેય કહેવાય છે.

પ્રેયઃ—દેવગુરુમિત્રાદિવિષયઃ પ્રીતિપ્રકર્ષઃ । દેવ, ગુરુ અને મિત્રાદિ વિષે પ્રીતિની અધિકતા.

પ્રેરકત્વમ્—તદનુકૂળપ્રયત્નાધારત્વમ્ । પ્રેરણા કરનારને અનુકૂળ એવા પ્રયત્નનું જે આધારપણું તે.

૨. પ્રવૃત્ત્યનુકૂળવ્યાપારસાધકત્વમ્ । પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ એવા વ્યાપારનું જે સાધકપણું તે.

પ્રેરણત્વમ્—સ્વામભાષિતોપાયજ્ઞાનાદપ્રવૃત્તાપકટપ્રયોજ્યસ્યોપાયવિષયકપ્રવૃત્ત્યનુકૂલવ્યાપારઃ । પોતાથી જે નિકટ હોય તેને તેની અભિલાષા

(૧૪૮)

પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયનું અગ્નિ હોય તેથી તે, તે પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રવૃત્ત ન થતો હોય, એવા પ્રયોજ્ય મનુષ્યને ઉપાય બતાવવાના સંબંધમાં પ્રવૃત્તિ કરવાને અનુકૂળ જે વ્યાપાર તે પ્રેરણુત્વ.

પ્રૌઢિવાદ—સ્વબુદ્ધ્યુત્કર્ષણ્યાપનમ્ । પોતાની બુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ જણાવવાને જે વાદ તે.

૨. પ્રતિવાદ્યુક્તિસ્વીકારત્વે સતિ સ્વમતદોષ પરિહારત્વં સ્વમતોત્કર્ષબોધકત્વં વા । પ્રતિવાદીના કથનનો સ્વીકાર કરીને પણ પોતાના મતમાં પ્રતિવાદીએ આપેલા દોષનો પરિહાર કરવો તે; અથવા પોતાના મતનો ઉત્કર્ષ જણાવવો તે પ્રૌઢિવાદ.

પ્રૌઢોક્તિ:—ઉત્કર્ષસ્યાદેતાણુકર્ષહેતુત્વકત્વનમ્ । જે ઉત્કર્ષનો હેતુ ન હોય તેમાં ઉત્કર્ષના હેતુની કલ્પના કરવી તે.

ફ

ફલમ્—પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય શ્રૂયમાણં તજ્ઞાનાત્તત્ત્વાસિપ્રયોજનં ફલમ્ । પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરેલી વસ્તુના ગ્નાનથી શ્રુતિએ કથન કરેલું જે તેની પ્રાપ્તિપ્રયોજન તે ફળ કહેવાય છે.

૨. (બ્રહ્મગ્નાનાં) સાધનો વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે અર્થ તે ફલ. (શારીરક મીમાંસાના ચોથા અધ્યાયમાં તેનું કથન કરેલું છે.)

૩. સસાધનસુલ્લદુઃખોપભોગઃ ફલમ્ । સાધન સહિત સુખદુઃખનો ઉપભોગ તે ફળ.

૪. સ્વકર્તવ્યતા પ્રયોજકેચ્છાવિષયત્વમ્ । પોતાની કર્તવ્યતાની હેતુશ્રુત ઇચ્છાનો જે વિષય હોય તે ફલ કહેવાય છે.

ફલચૈતન્યમ્—જ્ઞાતં ઘટાદિવાચ્છિન્નચૈતન્યમ્ । જ્ઞાત એવું જે ઘટાદિથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે ફલચૈતન્ય.

૨. અન્તઃકરણવૃત્ત્યભિવ્યક્તં ચૈતન્યમ્ । અન્તઃકરણની વૃત્તિ વડે અભિવ્યક્ત ચૈતન્ય. એટલે ઘટાદિ વિષય ચૈતન્યથી અભિન્ન એવું અન્તઃકરણની વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે ફલચૈતન્ય.

૩. વિષયાવચ્છિન્નચૈતન્યમભિવ્યક્તમ્ । વિષયવડે અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત થયું હોય તે ફલચૈતન્ય.

ફલપ્રમેયઃ—(ગૌતમમતે) ફલપ્રમેયના એ બેદ છે: (૧) મુખ્ય અને (૨) ગૌણ. તેમાં મુખ્યના કે દુઃખના સાક્ષાત્કારને મુખ્ય ફળ કહે છે; અને અન્ય વસ્તુમાનનું નામ ગૌણફળ છે.

ફલવ્યાપ્તિઃ—સ્વાકારવૃત્તિપ્રતિબિંબિત-ચૈતન્યવિષયત્વમ્ । વિષયાકાર વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યનો વિષય હોવાપણું ને ફલ-વ્યાપ્તિ કહેવાય.

ફલવ્યાપ્યત્વમ્—વૃત્તિપ્રતિબિંબિતવિદમિ-વ્યક્તચૈતન્યાશ્રયત્વં ફલવ્યાપ્યત્વમ્ । વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યવડે અભિવ્યક્ત ચૈતન્યનો આશ્રય હોવાપણું તે ફલવ્યાપ્યત્વ કહેવાય.

ફલમિસન્ધિકૃતપ્રારબ્ધમ્—કર્મ કરવાથી અમને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે, એવી રીતે જે ફળની ઇચ્છા તે ફલાભિસન્ધિ મનમાં રાખીને જે કર્મ કરવામાં આવે તે ફલાભિસન્ધિકૃત કર્મ કહેવાય. એ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું પ્રારબ્ધ તે ફલાભિસન્ધિકૃત પ્રારબ્ધ.

ફલેચ્છા—મુખ્ય તથા દુઃખાભાવ (દુઃખનો અભાવ) એ બન્નેનું નામ 'ફળ' છે. તે ફળને વિષય કરનારી જે ઇચ્છા—અર્થાત્ મને સુખ થાઓ, એવી સુખરૂપ ફળવિષયક ઇચ્છા તથા દુઃખાભાવ મને હો, એ પ્રકારની દુઃખાભાવરૂપ ફળવિષયક ઇચ્છા એ બન્નેનું નામ ફલેચ્છા છે.

ફલોપકારકાક્લત્વમ્—સ્વવ્યાપારાતિરિક્તવ્યવધાનરાહિત્યેનપ્રધાનોપકારકત્વમ્ । પોતાના વ્યાપારથી ભિન્ન વ્યવધાન વિના પ્રધાનકર્મને જે ઉપકારકપણું તે. અર્થાત્ ફક્ત પોતાના વ્યાપારથીજ પ્રધાનકર્મને ઉપકારક થાય—ખીજ કોઈના વ્યાપારની અપેક્ષા રાખે નહિ—તે ફલોપકારકાંગ કહેવાય. જેમ—'પ્રયાજ' નામે અંગયાગ છે, તે અદૃષ્ટપ પોતાના

(૧૪૯)

વ્યાપાર માત્રથી દર્શપૂર્ણભાસાદિ પ્રધાનયાગને ઉપકારક થાય છે, માટે પ્રયાજ એ દ્વેષોપકારકાંગ કહેવાય છે. એનેજ મીમાંસકો 'આરાદુપકારી' કહે છે.

ફલોપધાયકત્વમ્—કાર્યાવ્યવહિતપૂર્વવૃત્તિ-ત્વસમ્બન્ધેન ફલવિશિષ્ટત્વમ્ । કાર્યરૂપ ફળ સાથે અવ્યવહિત પૂર્વવૃત્તિત્વરૂપ સંબંધે કરીને જે ફળથી વિશિષ્ટપણું તેનું નામ દ્વેષોપધાયકત્વ કારણુતા; જેમ, ઘડો ઉત્પન્ન થતી વખતે કુંભારના હાથમાં જે દંડ હોય છે, તે દંડમાં, અવ્યવહિત પૂર્વવૃત્તિવરૂપ સંબંધવાળા ઘટરૂપ ફળવડે વિશિષ્ટતા છે, એનું નામ દંડમાં દ્વેષોપધાયકત્વરૂપ કારણુતા છે. અર્થાત્ ઘટરૂપ ફળનું કારણુ છે; એવી રીતે જે દાંડો ઘટરૂપ ફળનું કારણુ થતો હોય અને તે, ઘડો બનતી વખતે નિમિત્ત કારણુરૂપે પણ હાજર હોય (અવ્યવહિત પૂર્વવૃત્તિ હોય) તો તે દાંડો ઘડાનું દ્વેષોપધાયકત્વ કારણુ કહેવાય.

વ

વન્ધઃ—સત્યત્વેત જ્ઞાયમાનો દરશ્યસમ્બન્ધઃ ।

દરશ્યસંબંધ સત્યરૂપે જણાતો હોય તે બંધ.

૨. આત્મનેડજ્ઞાનતત્કાર્યસમ્બન્ધો વા । અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ જગતની સાથે આત્માનો સંબંધ તે બંધ.

૩. અણિમાચટૈશ્વર્યાશાસિદ્ધસંકલ્પઃ । અણિ-માદિ આઠ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યની આશાવડે સિદ્ધ એવો સંકલ્પ તે બંધ.

૪. યમાયશાજ્ઞયોગમઠ્થો વન્ધઃ । યમનિય-માદિ અષ્ટાંગયોગનો સંકલ્પ તે બંધ.

૫. વર્ણાશ્રમધર્મકર્મસંકલ્પો વન્ધઃ । વર્ણાશ્રમનાં ધર્મકર્મ કરવાનો સંકલ્પ તે બંધ.

૬. યાગત્રતપોદાનવિધિવિધાનજ્ઞાનસમ્મવો વન્ધઃ । યાગ, મત, તપ, દાનવિધિના વિધિના વિધાનનું જ્ઞાન, એ સર્વનો સંભવ તે બંધ.

૭. કેવલમોક્ષાપેક્ષા સંકલ્પો વન્ધઃ । કેવળ મોક્ષની અપેક્ષાથી સંકલ્પ કરવો તે બંધ.

૮. દેવમનુષ્યાયુષાસનાકામસંકલ્પો વન્ધઃ । દેવ અથવા મનુષ્યાદિની ઉપાસનારૂપ કામ સંકલ્પ તે બંધ.

૯. સંકલ્પમાત્રસમ્મવો વન્ધઃ । સંકલ્પ માત્રની ઉત્પત્તિ તે બંધ.

વન્ધપદાર્થ (જેન મતે)—કર્મને બંધ કહે છે. અર્થાત્ ચાર પ્રકારનાં ધાતિકર્મ અને ચાર પ્રકારનાં અધાતિકર્મ, એમ આઠ પ્રકારનાં કર્મ જન્મનાં હેતુ હોવાથી તે બંધ કહેવાય છે.

બલવાન્ (રૂપસ્વર્ણઃ)—જે રૂપ કે રૂપશર્ણનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તે બળવાન્ રૂપ કે બળવાન્ રૂપશર્ણ કહેવાય છે.

બહિરજ્ઞસાધનમ્—સ્વર્ગાદિ ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઇને જે યજ્ઞાદિક કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞાદિક કર્મ આત્મજ્ઞાનનાં બહિરંગ સાધન કહેવાય છે.

બહિર્મુક્તત્વમ્—બહારના વિષયો તરફ મનનું વલણ હોવાપણું.

બહુદકત્વમ્—(સંન્યાસીનો એક પ્રકાર) જેને શીયતા અંગરૂપે ઘણું પાણી જેમણે તે બહુદક કહેવાય. બહુદકમાં રહેલો જાતિરૂપ ધર્મ તે બહુદકત્વ.

બાધઃ—પૂર્વપ્રત્યયસ્ય વ્યધિકરણપ્રકારકત્વ-નિશ્ચયઃ । પ્રથમ થયેલા જ્ઞાનનું જે અધિકરણુ હોય તેનાથી બિન્ન અધિકરણુવાળું તે જ્ઞાન છે, એવો નિશ્ચય.

૨. અપરોક્ષમિથ્યાત્વનિશ્ચયો બાધઃ । અમુક વસ્તુ મિથ્યા છે એવો સાક્ષાત્ જે નિશ્ચય તે બાધ.

૩. સવિલાસાવિચાનિવૃત્તિઃ । કાર્યસંહિત અવિલાસની નિવૃત્તિ તે બાધ.

૪. પ્રતીતાર્થ પરિત્યજ્યાન્યાર્થકલ્પનં બાધઃ । જે પદાર્થ જણાતો હોય તેને છોડીને તે સ્થળે બીજા પદાર્થની કલ્પના તે બાધ.

૫. અધિજ્ઞાનના વાસ્તવ સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી કાર્યનો પોતાના ઉપાદાન કારણરૂપ

(૧૫૦)

અજ્ઞાન સહિત જે નાશ છે, તેનું નામ આધ છે. જેમ-છોંપરૂપ અધિજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવાથી રૂપારૂપી કાર્યનો પોતાના ઉપાદાન અજ્ઞાનસહિત જે નાશ થાય છે-અર્થાત્ ‘આ રૂપું છે’ એ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે-તે આધ છે.

૬. વિષયના અભાવની પ્રમા તે આધ.

(અપવાદ શબ્દ બુદ્ધિ.) આધના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) શાસ્ત્રીય આધ; (૨) યાકિતક આધ; (૩) પ્રાત્યયિક આધ.

વાંધસમાનાધિકરણ્યમ્—અન્યતરસ્યવાથેન સામાનાધિકરણ્યમ્ । સામાનાધિકરણ્યવાળાં એ વિરુદ્ધાર્થક પદોમાંથી એકના વાચ્યાર્થનો આધ કરીને બીજા અવિરોધી અર્થનું ગ્રહણ કરવું તે. જેમ ‘જે ચોર દેખાતો હતો તે તો ઝડનું કુંડું છે.’ એમાં ચોર અને કુંડું એ વિરુદ્ધાર્થક સમાનાધિકરણ્ય પદો છે; તેમાંથી ચોરનો આધ કરીને કુંડું ગ્રહણ કરવું, તે આધસમાનાધિકરણ્ય છે.

વાધા—પ્રાણવિયોગફલકવ્યાપાર: । જેથી પ્રાણના વિયોગેરૂપ ફળ ઉપજે એવો વ્યાપાર.

વાધિત—આધનો જે વિષય તે આધિત કહેવાય.

વાધિત—(હેત્વાભાસ) યસ્ય હેતોઃ સાધ્યા-ભાવઃ પ્રમાણેન નિશ્ચિતઃ સ વાધિતઃ । જે હેતુના સાધ્યનો અભાવ બીજા કોઈ પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણુવડે નિશ્ચિત હોય છે તે હેતુ આધિત નામે હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમ-‘વહ્નિરુષ્ણઃ દ્રવ્યત્વાત્ જલવત્ ।’ (અગ્નિ ઉષ્ણતા વિનાનો છે, દ્રવ્યરૂપ હોવાથી, જળની પેઠે) આ અનુમાનમાં દ્રવ્યત્વરૂપ હેતુનું અનુષ્ણત્વ સાધ્ય છે; તે અનુષ્ણત્વ સાધ્યનો અભાવ ઉષ્ણત્વ છે. તે ઉષ્ણત્વ અગ્નિરૂપ પક્ષ વિષે સર્વ પ્રાણીઓને ત્વક્ ઇદ્રિયરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવડે નિશ્ચિત છે, માટે એ દ્રવ્યત્વ હેતુ આધિત છે. આ આધિત હેતુનું જ્ઞાન સાક્ષાત્ અનુભિતિનુંજ પ્રતિબંધક હોય છે.

બાલ—શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનાવિવેકશૂન્યઃ । શાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનના વિવેકથી રહિત તે બાલ કહેવાય છે.

૨. અધીતવ્યાકરણકાવ્યકોશોડનથીત વેદાન્તો બાલઃ । જે વ્યાકરણ, કાવ્ય અને કોશ ભણ્યો હોય, અને વેદાન્ત ન ભણ્યો હોય તે બાલ.

બાહ્યદશ્યાનુવિદ્ધસમાધિ—અહારનાં દશ્યોથી મિશ્ર એટલે અહારના જે સૂર્યાદિ પદાર્થો, તેનો હું દ્રષ્ટા છું તે સૂર્યાદિકમાં હું અનુસ્થૂત છું, એવો સવિકલ્પ સમાધિ તે બાહ્યદશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિ બાણુવો. બાહ્યદશ્યાનુવિદ્ધ અને અંતર દશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિનો સવિકલ્પ સમાધિમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

બાહ્યાનિરુપાધિકભ્રમ—છોંપમાં આ રૂપું છે અને દોરડીમાં આ સાપ છે, એવું જે ભ્રમજ્ઞાન થાય છે, તે બાહ્યાનિરુપાધિક ભ્રમ કહેવાય છે.

બાહ્યાનિર્વિકલ્પસમાધિ—અહારનાં દશ્યો વિષે કલ્પના રહિત સમાધિ તે બાહ્યાનિર્વિકલ્પક સમાધિ. (સૂર્યાદિ અહારના પદાર્થોને અહારના દશ્યો બાણુવાં).

બાહ્યપ્રત્યક્ષપ્રમા—સ્મૃતિમિત્રત્વે સતિ અબાધિતવાહ્યાર્થગોચરજ્ઞાનમ્ । સ્મૃતિજ્ઞાનથી ભિન્ન હોઈને અબાધિત એવા અહારના પદાર્થોને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન તે બાહ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમા કહેવાય.

બાહ્યપ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્—પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયોને અહારનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ કહે છે.

બાહ્યભોગ્યસંઘાત—કદિન સ્વભાવવાળા પાર્થિવ પરમાણુ, સ્નિગ્ધ સ્વભાવવાળા જલીય પરમાણુ, ઉષ્ણ સ્વભાવવાળા તૈજસ્ પરમાણુ, તથા ચલન સ્વભાવવાળા વાયવીય પરમાણુ, એ ચારે પ્રકારના પરમાણુઓનો જે ભૂત ભૌતિક સંઘાત છે, તે સંઘાત બાહ્ય ભોગ્ય સંઘાત કહેવાય છે.

(૧૫૧)

વાહ્યશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિ:—અહારના સ્પર્શદિકથી હું અસંગ છું, એવા શબ્દોસહિત જે સમાધિ તે આહ્યશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિ.

બાહ્યશૌચમ્—જલમૃત્તિકાદિ વડે શરીરને શુદ્ધ કરવું તે.

બાહ્યસોપાધિકભ્રમ:—રક્ત ગુણથી રહિત એવા રક્ષટિકમાં રાતા રંગના ફૂલની સમીપતાને લીધે ‘રક્ષટિક રાતો છે’ એવા જે ભ્રમ ઉપજે છે, તે આહ્યસોપાધિક ભ્રમ કહેવાય છે.

બાહ્યાસનમ્—દર્બ, મૃગચર્મ, વગેરે ખેસવાનાં આસન.

વિશ્વત્વમ્—ઉપાવ્યન્તર્ગતસ્ત્વે સતિ ઉપાવ્યન્તર્ગતરૂપાભિન્નવદિઃ સ્થિતત્વમ્ । જે ઉપાધિની અંદર રહેલું છતાં ઉપાધિની અંદરના રૂપથી જેનું રૂપ જૂદું ન હોય એવું, અને ઉપાધિથી જે બહાર રહેલું હોય તે વિશ્વ. જેમ, જળ રૂપ ઉપાધિમાં રહેલું ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ છે, અને આકાશમાંના ચંદ્ર એ ઉપાધિથી બહાર છે. એ ઉપાધિથી બહારનો ચંદ્ર ઉપાધિની અંદરના ચંદ્રથી જૂદો નથી. માટે ઉપાધિથી બહારનો ચંદ્ર તે વિશ્વ કહેવાય છે.

બુદ્ધતા—એકરસજ્ઞાનરૂપતા । જ્ઞાનધનતા; કેવળ જ્ઞાનથીજ પરિપૂર્ણતા.

બુદ્ધિ:—જાનામિત્યનુવ્યવસાયવિષયકૃતિગુણત્વ-વ્યાપ્યજાતિમતી બુદ્ધિઃ । હું જાણું છું એ પ્રકારના અનુવ્યવસાય જ્ઞાનના વિષયમાં વર્તનારી તથા ગુણત્વ ભતિની વ્યાપ્ય એવી જે બુદ્ધિત્વ ભતિવાળો ગુણ તે બુદ્ધિ.

૨. જાનામિત્યનુવ્યવસાયવિષયગુણો બુદ્ધિઃ । હું જાણું છું એવા અનુવ્યવસાય જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તથા જે ગુણ પણ હોય તે બુદ્ધિ.

૩. નિશ્ચયાત્મિકાન્તઃ કરણવૃત્તિર્બુદ્ધિઃ । અંતઃકરણની જે નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિ તે બુદ્ધિ.

બુદ્ધિગુણ:—જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ ગુણ તો એક આત્મામાંજ રહે છે. એ બુદ્ધિ નિત્ય અને

અનિત્ય એવા બે પ્રકારની છે. તેમાં ઇન્દ્રિયરાત્માની બુદ્ધિ નિત્ય, પ્રત્યક્ષ અને એક હોય છે; તથા જીવાત્માની બુદ્ધિ અનિત્ય, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, તથા નાના હોય છે.

અનિત્ય બુદ્ધિ (૧) અનુભૂતિ, અને (૨) સ્મૃતિ, એમ બે પ્રકારની હોય છે. એ બન્ને પ્રકારની બુદ્ધિ (અનુભૂતિ અને સ્મૃતિ) (૧) યથાર્થ અને (૨) અયથાર્થ, એવા બે પ્રકારની હોય છે.

યથાર્થ અનુભવ ચાર પ્રકારનો હોય છે. (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમિતિ, (૩) ઉપમિતિ, અને (૪) શાબ્દ.

પ્રત્યક્ષ યથાર્થ અનુભવ છ પ્રકારનો હોય છે: (૧) ધ્રાણજ, (૨) રાસન, (૩) ચાક્ષુષ, (૪) સ્પર્શન, (૫) શ્રાવણ, અને (૬) માનસ.

એ છએ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ (૧) સવિકલ્પક અને (૨) નિર્વિકલ્પક એવા બે પ્રકારનું હોય છે. વળી તે (૧) લૌકિક પ્રત્યક્ષ અને (૨) અલૌકિક પ્રત્યક્ષ એવા બે પ્રકારનું પણ હોય છે.

અલૌકિક પ્રત્યક્ષ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે: (૧) સામાન્યલક્ષણસન્નિકર્ષનન્ય, (૨) જ્ઞાનલક્ષણસન્નિકર્ષનન્ય, અને (૩) યોગજ-ધર્મલક્ષણસન્નિકર્ષનન્ય.

અયથાર્થ અનુભવ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે: (૧) સંશય, (૨) વિપર્યય અને (૩) તર્ક.

બુદ્ધિબોધ્યમ્ (બોદ્ધમતે) ચૈતિક; આલય-વિજ્ઞાનથી ભિન્ન સર્વ જગત તે બુદ્ધિબોધ્ય.

બુદ્ધિમન્દતા—શ્રવણ કરેલા અર્થને ઠીક કરવામાં એટલે સ્મરણમાં રાખી રહેવામાં બુદ્ધિની જે અકુશળતા તેનું નામ બુદ્ધિની મંદતા.

બુંદ્ધણત્વમ્—શરીરક્રદ્ધાદિદેહુત્ત્વમ્ । શરીરની પૃષ્ઠિ વગેરેનું હેતુપણ.

બોધ:—ચૈતનમ્ । ચૈતન્ય.

(૧૫૨)

બોધપૂર્ણતા—અજ્ઞાતી મનુષ્યોને જેમ દેહ વિષે આત્માપણાની દહ બુદ્ધિ હોય છે, તેમ પરમાત્મામાં જે આત્માપણાની દહ બુદ્ધિ હોતી તે બોધની પૂર્ણતાનો અવધિ છે.

બોધફલમ્—અહંકારાદિકની સાથે આત્માની તાદાત્મ્ય અધ્યાસરૂપ પ્રથિનો જે ફરીને ઉદય ન થવો તે બોધનું ફળ છે.

બોધસાધનમ્—શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, એ ત્રણ બોધનાં (જ્ઞાનનાં) સાધન છે.

બોધસ્વરૂપમ્—મિથ્યા એવા દેહાદિક પદાર્થોથી પ્રત્યક્ષ આત્માનું જે વિવેચન (મૂઠા કરીને ગણવાપણું) તે બોધનું (જ્ઞાનનું) સ્વરૂપ (લક્ષણ) છે.

બ્રહ્મ—નિર્ગુણનામરૂપાત્મકપ્રપચ્ચાકારે પરિણમમાનમાયાધિષ્ઠાનમ્ । નામરૂપાત્મક સધળા સધળા જગતને આકારે પરિણામ પામતી માયાનું અધિષ્ઠાન તે બ્રહ્મ.

બ્રહ્મચર્યમ્—ઉપસંયમઃ ઉપરથ ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે.

૨. અષ્ટાન્ગમૈથુનવર્જનમ્ । આઠ પ્રકારના મૈથુનનો ત્યાગ, એ આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—“દર્શનં સ્પર્શનં કેલિઃ કીર્તનં ગુહ્યમાષણમ્ । સંકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચક્રિયાનિર્વૃત્તિરેવ ચ । એતન્મૈથુનમઘાઙ્ગં (રાગપૂર્વમનુષ્ટિતમ્) ॥૧૧॥” સ્ત્રીનું દર્શન, સ્પર્શન, કેલિ, કીર્તન, ગુહ્ય ભાષણ, સંકલ્પ, નિશ્ચય, અને ક્રિયા નિર્વૃત્તિ, એ સધળું રાગ પૂર્વક કરવામાં આવે તો તે અષ્ટાંગ મૈથુન કહેવાય છે. (દર્શનાદિ આઠ પ્રકારનાં લક્ષણ તે તે શબ્દોમાં એવાં.)

બ્રહ્મણસ્તટસ્થલક્ષણમ્—જગદુત્પત્તિસ્થિતિ-લયકારણત્વમ્ । જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણપણું, એ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

૨ જગજન્માદ્યભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણત્વમ્ । જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું જે નિમિત્ત કારણ

હોય, તેમજ ઉપાદાન કારણ હોય, એવી રીતે જે અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણપણું તે બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ ઉદાહરણ-જેમ કરોળિયો પોતાના શરીરમાંથી તાંતણા કાઢીને તે વડે જાળની રચના કરે છે માટે તે કરોળિયો જાળનું ઉપાદાન કારણ છે તેમ નિમિત્ત કારણ પણ છે. તેની પેટે બ્રહ્મની સત્તા વિના જગતની સત્તા હોઈ શકે નહિ, તથા એવી જગતની સત્તા હોવામાં બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ સ્વતંત્ર કારણ જોવામાં આવતું નથી માટે બ્રહ્મ પણ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ છે.

૩. મૂલોપાદાનકારણત્વે સત્તિ કર્તૃત્વમ્ । આકાશાદિ ભૂતોનું ઉપાદાનત્વ હોઈને જે કર્તા-પણું તે બ્રહ્મનું તટસ્થત્વ.

૪. સમગ્ર જગતનું ઉપાદાનપણું એ પણ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

બ્રહ્મનિષ્ઠઃ—કરામલકવત્ સંશય તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત જે અખંડ એકરસ આનંદ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળો હોય તે.

બ્રહ્મવિત્—હું બ્રહ્મ છું, એવો સાક્ષાત્કાર જેને થયો હોય તે. (જ્ઞાનની ‘સત્વાપતિ’ ભૂમિકાવાળાને એ શબ્દ લાગુ પડે છે.)

બ્રહ્મવિદ્યારાયાનઃ—બ્રહ્મ અને આત્માના એકાદમાં સમાધિવાળો હોય તે. આ પુરૂષ પોતાની મેજે સમાધિમાંથી જાગી શકતો નથી. (જ્ઞાનની ‘પદાર્થભાવની’ ભૂમિકાવાળો.)

બ્રહ્મવિદ્યરિષ્ટઃ—બ્રહ્માત્મેક્યરૂપ સમાધિ-માંથી જે પોતાની મેજે ક બીજાની જાગી શકે છે તે. (તુર્યાવાળો.)

બ્રહ્મસંસ્થઃ—લૌકિક વૈદિક સર્વ વ્યાપારોથી રહિત થઈને કેવળ બ્રહ્મ ચિંતન પરાયણ જે પુરૂષ હોય તેને બ્રહ્મસંસ્થ કહે છે.

બ્રહ્માણ્ડઃ—સ્વાવરણમૂતલેકાલેકપર્વતતદ્વાદ્ય-પૃથિવીતદ્વાદ્યસમુદ્રૈઃ સહિતમ્ । પોતાના આવ-રણ્યુત કોડાકોડ પર્વત, તેની બહારની

(૧૫૩)

કાંચન ભૂમિ, તેની અહારનો ધનોદ સમુદ્ર,
એ સહિત, તે આહ્વાડ.

બ્રહ્માનન્દ:—દ્વૈતમાનામાવવિશિષ્ટનિદ્રામાવ-
કાર્ત્તીનવદ્વામિમુખવૃત્ત્યમિવ્યઙ્ગ્યાનન્દ: । જે આનં-
દમાં દ્વૈત પદાર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી, તથા જે
કાળમાં નિદ્રા પણ હોતી નથી, એવી અહ્મના
તરફ અભિમુખ થયેલી વૃત્તિ વડે વ્યક્ત થતો
જે આનંદ તે આહ્વાનંદ.

બ્રાહ્મણત્વમ્—બ્રાહ્મણેતરાશ્રિતિત્વે સતિ સકલ-
બ્રાહ્મણવ્યક્તિવૃત્તિત્વમ્—જે જાતિ આહ્મણુથી ઇત-
રમાં ન હોઈને સવળી આહ્મણુ વ્યક્તિઓમાં
રહેતી હોય તે જાતિને બ્રાહ્મણત્વ કહે છે.

૨. તપ: શ્રુતં ચ યોનિશ્ચ શ્વેતદ્બ્રાહ્મણકારણમ્ ।
તપ: શ્રુતાભ્યાં ચા હીનો જાતિબ્રાહ્મણ એવ સઃ ॥૩॥
તપ, વેદાધ્યયન અને આહ્મણુની યોનિથી જન્મ,
એ ત્રણ વાનાં બ્રાહ્મણત્વનાં હેતુ છે; તેમાં જે
તપ અને વેદાધ્યયનથી રહિત હોય તેને તો
તો ઇક્ત જાતિબ્રાહ્મણ ગણવે.

બ્રાહ્મણભાગ:—કર્મવિધાયકં વાક્યમ્ ।
કર્મનું વિધાન કરનાર (વેદનું) વાક્ય તે
બ્રાહ્મણભાગ, અથવા.

૨. મન્ત્રતાતપર્યર્થપ્રકાશકોવેદભાગો વા ।
મંત્રના તાતપર્યર્થને પ્રકાશ કરનારો વેદનો જે
ભાગ તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

૩. વેદત્વે સતિ મન્ત્રમિન્નત્વમ્ । મંત્ર
ભાગથી ભિન્ન એવો જે વેદનો ભાગ તે બ્રાહ્મણ.

એ બ્રાહ્મણ ભાગ ત્રણ પ્રકારનો છે, (૧)
વિધિરૂપ; (૨) અર્થવાદરૂપ; અને (૩) તે
બંનેથી વિલક્ષણ.

બ્રાહ્મણસ્ય વિદ્વત્સંન્યાસ:—અપરોક્ષાત્ત
વિદ્વિહિતત્વે સતિ સસાધનવૈધાસિલ્ કર્મત્યાગપૂર્વક-
સલ્લિક્ષત્વમ્ । અપરોક્ષ આત્મજ્ઞાનને જે સંન્યાસ
લેવાનો વિધિથી પ્રાપ્ત હોઈને, સાધન સહિત
સકલ કર્મના ત્યાગપૂર્વક સંન્યાસીએ ધારણ
કરવાનાં દંડ, કર્મડણ, કાપાય વસ્ત્રાદિ ધારણ
કરવાપણું જેમાં હોય, તે બ્રાહ્મણને યોગ્ય
વિદ્વત્સંન્યાસ કહેવાય.

મ

મક્તિ:—આરાધ્યત્વેન જ્ઞાનમ્ । અમુક
દેવાદિક આરાધ્ય છે એવું જ્ઞાન તે ભક્તિ.

૨. આરાધ્યવિષયરાગત્વં મક્તિત્વમ્ । આરાધ્ય
દેવાદિ વિષયક જે રાગ તે ભક્તિ.

મયમ્—વિષયવિશેષદર્શનશ્રવણનિબંધનશ્વેત-
સોડનવસ્થાનમ્ । અમુક વિષયના દર્શન કે
શ્રવણ વડે ચિત્તની જે અસ્થિરતા તે ભય.

મવિષ્યત્ત્વમ્—વર્તમાનપ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વં
મવિષ્યત્ત્વમ્ । જે જે ક્રિયા તથા જે જે
જન્ય પદાર્થ આ વર્તમાન કાળથી હવે
પછી ઉત્પન્ન થનારાં છે, તે તે ક્રિયા અને
તે તે જન્ય પદાર્થનો આ વર્તમાન કાળમાં
પ્રાગભાવ રહેલો છે. પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું
તે તે ક્રિયા અને તે તે જન્ય પદાર્થમાં છે.
એજ તે ક્રિયાઓમાં તથા તે જન્ય પદાર્થોમાં
ભવિષ્યતપણું છે.

માત્ત:—વાક્ષણિક (એટલે લક્ષણ વડે
સમગ્ર્ય એવું) જાણ; ઔપચારિક.

માગત્યાગલક્ષણા—શક્યૈકદેશપરિત્યાગે-
નૈકદેશે વૃત્તિ: । શક્યતા એક દેશનો પરિત્યાગ
કરીને એક દેશમાં વર્તવું તે ભાગ ત્યાગ
લક્ષણા. જેમ ' તત્ત્વમસિ (તે તું છે) ' ઇત્યાદિ
વાક્યમાં સર્વજ્ઞત્વ, અદ્વૈતવાદિ વિરુદ્ધ અંશનો
પરિત્યાગ કરીને ચેતન માત્રનો અભેદ તે ભાગ-
ત્યાગલક્ષણા.

૨. શક્યતાવચ્છેદકપરિત્યાગેન વ્યક્તિમાત્ર-
વૌશ્વપ્રયોજિકા લક્ષણા માગત્યાગલક્ષણા । શક્ય-
તાના અવચ્છેદકનો પરિત્યાગ કરીને વ્યક્તિ
માત્રમાં મોધની પ્રયોજિકા લક્ષણા તે ભાગ-
ત્યાગલક્ષણા.

માગાસિદ્ધિ:—પક્ષતાવચ્છેદકસામાનાધિ-
કરણ્યેન હેતુમાવ: । પક્ષમાં રહેલી પક્ષતારૂપ
અવચ્છેદક વડે સાધ્યના હેતુનો જે અભાવ તે
ભાગાસિદ્ધિ હેતુ કહેવાય. જેમ, પૃથ્વી ગન્ધવતી,
ઘટસ્વાત્ પૃથ્વી ગંધ ગુણુવાળી છે, ઘટત્વરૂપ
હેતુથી. ' એ અનુમાનમાં પૃથ્વીપક્ષ છે. એ

(૧૫૪)

પક્ષતામાં રહેલી પક્ષતાનું અવગ્રહેદક પૃથ્વીત્વ છે. એ પૃથ્વીત્વનું સામાન્યાધિકરણ ઘટ, પટ, વગેરેમાં છે. માટે જે ઘટત્વ એ સામાનાધિકરણના અળથી અંધવત્તવો હેતુ થાય તો તે ઘટત્વ એજ પૃથ્વીત્વરૂપ સામાનાધિકરણના અળથી પટનો પણ હેતુ થવો જોઈએ; પણ ઘટત્વ એ પટનો હેતુ છે, એમ તો કોઈ કહે જ નહિ. માટે સામાનાધિકરણના અળથી એક ભાગમાં કદાચ હેતુ જેવું જણાતું હોય તથાપિ બીજી જગ્યાએ તે હેતુનો અભાવ સ્પષ્ટ હોવાથી એને ભાગાસિદ્ધિ (હિવાભાસ) કહે છે. (વિશેષ ખુલાસા માટે સ્વરૂપસિદ્ધ શબ્દ જુઓ.)

ભારતવર્ષમ્—ઉત્તરેણ સમુદ્રસ્ય હિમાદ્રેશ્ચૈવ દક્ષિણે। વર્ષે તદ્ભારતં નામ ભારતી યત્ર સન્તતિઃ ॥૧૧॥ સમુદ્રથી ઉત્તરમાં અને હિમાલયથી દક્ષિણમાં જે દેશ છે, તે ભારતવર્ષ કહેવાય છે, જ્યાં ભરતરાજની પ્રજા વસે છે.

ભાવઃ—ક્રિયાનિર્વર્ત્યોર્ધ્યઃ, ક્રિયૈવ વા, ક્રિયાયાઃ ફલં વા। ક્રિયાવડે સિદ્ધ થાય એવો અર્થ તે ભાવ, અથવા ક્રિયા પણ ભાવ; અથવા ક્રિયાનું ફળ તે ભાવ.

ભાવકાર્યમ્—અનિત્ય દ્રવ્ય, અનિત્ય-ગુણ, અને અનિત્ય કર્મ, એ ત્રણેને ભાવકાર્ય કહે છે.

ભાવત્વમ્—સમવાયૈકાર્થસમવાયાન્યતરસમ્બન્ધેન સત્તાવત્ત્વં ભાવત્વમ્। સમવાય સંબંધે કરીને અથવા એકાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને જે સત્તા જાતિભત્ત્વ છે, તેનું નામ ભાવત્વ જેમ, દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, એ ત્રણમાં તો સત્તા જાતિ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, અને સામાન્ય, વિશેષ સમવાય, એ ત્રણ પદાર્થોમાં તો સત્તા જાતિ એકાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. એટલે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મરૂપ એક અર્થમાં સત્તા જાતિ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, તે દ્રવ્યાદિ રૂપ એક અર્થમાં તે સામાન્યાદિક ત્રણે પદાર્થો પણ સમવાય સંબંધે વડે રહે છે. એનું નામ એકાર્થ સમવાય સંબંધ

છે. જે કે સમવાય દ્રવ્ય ગુણાદિકમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેતા નથી, પણ સ્વરૂપ સંબંધે કરીને રહે છે, તથાપિ સમવાયનો સ્વરૂપ સંબંધ સમવાય રૂપ જ છે. આવી રીતે એકાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને સત્તા જાતિ સામાન્યાદિક ત્રણે પદાર્થોમાં રહે છે, માટે એ ભાવત્વનું લક્ષણ ઘટે છે.

૨. વિધિમુખપ્રતીતિલ્લં ભાવત્વમ્। વિધિમુખ (અભાવરૂપ નહિ એવી—જે ‘છે’ એવી) પ્રતીતિ થવાપણું તે ભાવત્વ કહેવાય.

ભાવવિકારઃ—પૂર્વાવસ્થા પરિત્યાગે સત્ય-વસ્થાન્તરાપત્તિઃ। પૂર્વાવસ્થાનો પરિત્યાગ થયા પછી જે બીજી અવસ્થા પ્રાપ્ત થવી તે ભાવ-વિકાર. જેમ—જાયતે (હિતપત્ર થાય છે). અસ્તિ (અસ્તિત્વમાં હોય છે), વર્જતે (શુદ્ધિ પામે છે), વિપરિણમતે (પરિણામ પામે છે—પરિપક્વ થાય છે), અપક્લીયતે (ક્ષીણ થવા માંડે છે), અને વિનશ્યતિ (નાશ પામે છે) એવા છ ભાવવિકાર નિરુક્તમાં ચારકે કહ્યા છે.

ભાવાદૈતમ્—વેદાન્તમાં અજ્ઞાનને ભાવ રૂપ પદાર્થ માન્યો છે. એ ભાવરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એ અભાવરૂપ છે, માટે, અજ્ઞાનનો અભાવ અહમમાં હોવાથી અહમમાં દૈત થતું નથી—અહમનું અદૈત જતું રહેતું નથી. એવી રીતના અહમના અદૈતને ભાવાદૈત કહે છે.

ભાષણમ્—યત્કિં ચ જ્ઞાનાનુકૂલશબ્દપ્રયોગઃ। કોઈપણે (વિવક્ષિત) જ્ઞાન થવાને અનુકૂળ જે શબ્દપ્રયોગ તે ભાષણ.

ભાષા—પ્રતિજ્ઞાસૂચકવાક્યમ્। પ્રતિજ્ઞાનું સૂચક વાક્ય તે ભાષા.

૨. ભાષણ; અથવા જેનાવડે ભાષણ થઈ શકે છે તે ભાષા.

૩. તત્ત્વદેશસ્થજનવર્તનનિર્વાહકં વાક્યમ્। તે તે દેશમાં રહેનારા લોકોના પોતાના વ્યવહારનો નિર્વાહ કરનારું વાક્ય તે ભાષા,

ભાષ્યમ્—સૂત્રાણાં વર્ણયંતે યત્ર વાક્યૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ। સ્વપદાનિ ચ વર્ણયંતે ભાષ્યં

(૧૫)

ભાષ્યવિદો વિદુઃ॥૧૧॥ જેમાં સૂત્રને અનુસરતાં વાક્યો વડે સૂત્રનો અર્થ વર્ણવી હોય તથા ભાષ્યકારનાં પોતાના પદોનું પણ વર્ણન કર્યું હોય તેને ભાષ્યને જાણનારા વિદ્વાનો ભાષ્ય કહે છે.

ભાસ્વરશુક્લમ્—વોળું અને ચળકતું.

મિશ્રા—પ્રાસમાત્રમન્મ. એક પ્રાસ જેટલું અન્ય તે મિશ્રા.

૨. પ્રાસમાત્ર મવેદમિશ્રા પુષ્કલં તુ ચતુર્શુમ્. પુષ્કલમિતિ ચ ચત્વારિ હન્તકારો વિધીયતે ॥૧૧॥ એક પ્રાસ જેટલું અન્ય તે મિશ્રા; ચાર પ્રાસ એટલે એક પુષ્કલ; અને ચાર પુષ્કલ અથવા સોળ પ્રાસ એટલે હંતકાર કહેવાય.

મિશ્રુઃ—મિશ્રોપજીવી. મિશ્રાવડે નિર્વાહ કરનાર તે ભિક્ષુ.

૨. મિશ્રાકારકઃ. અથવા મિશ્રા કરનારો પણ ભિક્ષુ કહેવાય.

૩. ચતુર્વાશ્રમી મિશ્રુઃ. સંન્યાસી પણ ભિક્ષુ કહેવાય. અથવા—

૪. યતિશ્ચ બ્રહ્મચારી ચ વિદ્યાર્થી ગુરુપોષકઃ. શબ્દગઃ ક્ષોણત્તિશ્ચ પઢેતે મિશ્રવઃ સ્મૃતાઃ. સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી, વિદ્યાર્થી, યુરનું પોષણ કરનાર, પ્રવાસી અને જેને નિર્વાહનાં સાધન ન હોય એવો એ છ ભિક્ષુઓ કહેવાય છે.

મિશ્રુષટકમ્—અજિહ્વઃ ષષ્ઠકઃ પઠ્ઠુર્ગ્ન્યો બધિર એવ ચ. મુગધૈતે સુવિજ્ઞેયાઃ પઠ્ઠુ મૂર્ખો મિશ્રુપુજ્જવાઃ॥૧૧॥ અજિહ્વૈ, પંદ, પંચુ, અંધ, બધિર અને મુગ્ધ, એ છ પ્રકારના પૃથ્વી ઉપર ભિક્ષુઓ જાણવા. શાસ્ત્રકારોએ તેમનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:—

(૧) અજિહ્વમિશ્રુઃ—જે ખાતી વખતે આ સાંઈ સાંઈ છે કે માફું છે એમ કહેતો નથી; તેમ જ હિત, મિત, અને સત્યજ્ઞ બોલે છે, તેને અજિહ્વૈ (જીભ વગરનો) ભિક્ષુ (સંન્યાસી) જાણવો.

(૨) પઠ્ઠુમિશ્રુઃ—ભિક્ષુને માટે કે મળમૂત ત્યાગને માટે જે એક ચેત્તનથી વધારે આગળ જતો નથી તેને પંચુ (પાંગળો) ભિક્ષુ જાણવો.

(૩) ષષ્ઠમિશ્રુઃ—જે ભિક્ષુ આજ જન્મેથી અથવા સોળ વર્ષની અથવા સો વર્ષની સ્ત્રીને જોઈને નિર્વિકાર રહે છે તેને પંદ ભિક્ષુ જાણવો.

(૪) અન્ધમિશ્રુઃ—જે ભિક્ષુ ઉભો હોય કે ચાલતો હોય તથાપિ ચારે પાસ જેની આંખ એ એ હાથ કરતાં વધારે ન જતી હોય તેને અંધભિક્ષુ જાણવો.

(૫) બધિરમિશ્રુઃ—હિતાહિત અથવા મનને આનંદ કે ખેદ આપે એવું વચન કાને પડ્યા છતાં જે સાંભળતો નથી તેને બેહેરો ભિક્ષુ જાણવો.

(૬) મુગ્ધમિશ્રુઃ—વિપયો સમીપ. છતાં અને ઇદ્રિયો સારી છતાં જે ઊંધેલાની પેઠે તેના તરફ લક્ષ આપતો નથી, તેને મુગ્ધભિક્ષુ જાણવો.

મિચ્છત્વમ્—મેદાલુયોગિત્વમ્. મેદનું જે અનુયોગીપણું એટલે જે પદાર્થમાં મેદ રહેલો રહેલો હોય તે પદાર્થમાં રહેલો ધર્મ.

૨. મેદાધિકરણત્વમ્. મેદનું અધિકરણપણું.

મૂતત્વમ્—બહિરિન્દ્રિયપ્રાણવિશેષગુણવત્ત્વં મૂતત્વમ્. પાણી ઇદ્રિયજન્ય જ્ઞાનના વિષયજૂત જે વિશેષ ગુણ છે તે વિશેષ ગુણવત્ત્વનું નામ જૂતત્વ છે. જેમ-ગંધ, રસ, રૂપ, રસર્થ, શબ્દ, આ પાંચ વિશેષ ગુણ ક્રમે કરીને ધ્યાણ, રસન, ચક્ષુ, ત્વક્. અને શ્રોત્ર, એ પાંચ પાણી ઇદ્રિયજન્ય જ્ઞાનના વિષય છે. તે ગંધાદિ પાંચ વિશેષ ગુણ યથાક્રમે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ દ્રવ્યોમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેલા છે. માટે પૃથ્વી આદિક પાંચિકમાં રહેલો ધર્મ તે જૂતત્વ છે.

મૂતપ્રતિવચ્ચઃ—પૂર્વાનુમૂતવિષયસ્યાવશેન પુનઃ પુનઃ સ્મરણમ્. પૂર્વ અનુભવેલા વિષયનું

(૧૫૬)

અવશ્યપણે ફરીફરીને સ્મરણ થયા કરે તે ભૂતપ્રતિબંધ કહેવાય.

ભૂતાર્થવાદ:—તત્કાલે તદ્ગુણજ્ઞાપકઃ શબ્દો ભૂતાર્થવાદઃ । તે ગુણના વિદ્યમાન કાળમાં તે ગુણનું ભોધક જે વાક્ય છે, તે ભૂતાર્થવાદ કહેવાય છે. જેમ, —“જરાયામર્ષ્ય શરૂ:—આ પુરૂષ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ શરૂ છે.” આ વાક્ય જરાવસ્થા વિષે વિદ્યમાન શરૂતાનું કથન કરે છે, માટે એ વાક્ય ભૂતાર્થવાદ કહેવાય છે.

૨. પ્રમાણાન્તરવિરોધતત્ત્વાસિરહિતાર્થબોધકો-ડર્થવાદઃ । બીજા કોઈ પ્રમાણ સાથે વિરોધ રહિત, તથા બીજા કોઈ પ્રમાણની પ્રાપ્તિથી રહિત જે અર્થવાદ તે ભૂતાર્થવાદ. જેમ, —“इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्-ઈન્દ્રે વૃત્રાસુરની સામે વજ્ર ઉગામ્યું.” એ વાક્યની પ્રમાણતા માટે ફક્ત શબ્દપ્રમાણ સિવાય બીજું કોઈ વાક્ય નથી, તેમ એ વાક્યાર્થને સિદ્ધ કરવાને બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી, એમ હોઈને એ અર્થવાદ વાક્ય છે, માટે એ ભૂતાર્થવાદ છે.

ભૂમિકા—અન્યરૂપેડન્યપ્રવેશઃ । (નાટકમાં) અન્યનું રૂપ ધારણ કરીને અન્યનો પ્રવેશ તે ભૂમિકા. જેમ, —“હરિશ્ચંદ્રની ભૂમિકા ધારણ કરીને નટ પ્રવેશ કરે છે.”

૨. હર્મ્યદિહત્તરોત્તરભૂમિવત્ ચિતજ્ઞાનાન્યતસ્યા-વસ્થાવિશેષઃ । જેમ હવેલીમાં પહેલો મજલો, બીજો મજલો એમ ઉત્તરોત્તર ઉપર ઉપર ચઢતા માળ હોય છે, તેમ ચિત્ત કે જ્ઞાનની ચઢતી પાયરીએને ભૂમિકા કહે છે.

૬. પ્રયોજનસંપાદિકા ભુક્તિઃ । પ્રયોજનને પ્રાપ્ત કરી આપનારી યોજના તે ભૂમિકા.

ભૂરાદિલોક:—પ્રાણિનાં કર્મજ્ઞાનફલભોગ-સ્થાનવિશેષઃ । પ્રાણીઓને પોતાનાં કર્મ કે જ્ઞાનના ફળના ભોગ માટે અમુક સ્થાન રૂપ જે ભૂમિ આદિક લોક છે તે.

ભેદ:—વૃથકરણમ્ । જૂઠું કરવું કે કઠી બતાવવું તે ભેદ.

૨. અન્યોડન્યાભાવો ભેદઃ । અન્યો-ન્યાભાવ નામના અભાવને ભેદ કહે છે.

ભેદાભાવ:—(ભેદાધિકારે) માનાભાવાદયુક્તેશ્વ ન મિદેશ્વરજીવોઃ । જીવાનામચિતાં ચૈવ નાત્મનો ન પરસ્પરમ્ ॥૧૧॥ ‘ભેદાધિકાર’ નામે ગ્રંથમાં કહે છે કે-જીવ અને ઈશ્વરનો, જીવ અને જડનો, જીવોનો કે જડોનો પરસ્પર ભેદ નથી; કેમકે તેઓ ભેદ હોવાનું પ્રમાણ નથી તેમ યુક્તિ પણ નથી. માટે એ ભેદાભાવ છે.

ભોક્તા—સુખાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિવડે વિશિષ્ટ આત્મા.

૨. આનંદમય કોશની ઉપાધિવાજો આત્મા તે ભોક્તા કહેવાય છે.

૬. સુખદુઃસ્વાકારચતુષ્ટિત્ત્વં ચૈતન્યમ્ । અંતઃકરણની સુખાકાર કે દુઃખાકાર વૃત્તિની ઉપાધિવાજું ચૈતન્ય તે ભોક્તા.

ભોગ:—સુખદુઃસ્વાન્તરસાક્ષાત્કારો ભોગઃ । હું સુખી છું, હું દુઃખી, એ પ્રમાણે જે સુખ-દુઃખનો સાક્ષાત્કાર છે, તેનું નામ ભોગ.

ભોગ્યમ્—સુખદુઃસ્વાન્યતરસાક્ષાત્કાર જ્ઞાન-વિષયઃ । સુખ કે દુઃખ ભેમાંથી ગમે તે એકનો સાક્ષાત્કાર કરનારના જ્ઞાનનો જે વિષય તે ભોગ્ય કહેવાય.

ભૌમં તેજઃ—પૃથિવ્યાગ્રેન્ધને તેજો ભૌમં તેજઃ । કાષ્ઠાદિક પાર્થિવ પદાર્થ જેનું ઈંધન છે એવું તેજ તે ભૌમ તેજ કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ અગ્નિ અને આગિયા જીવડા વગેરેમાં રહેલું તેજ તે એવું તેજ છે.

ભ્રમ:—અતસ્મિન્સ્તદ્વદ્યો ભ્રમઃ । જ્યાં અમુક પદાર્થ નથી. ત્યાં તે પદાર્થ છે એવી માન્યતા તે ભ્રમ.

૨. દોષજન્યજ્ઞાનં ભ્રમઃ । નેત્રાદિના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે ભ્રમ.

૩. નિષ્ફલપ્રવૃત્તિજનકો બોધો ભ્રમઃ । નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિનું જનક એવું જે જ્ઞાન, તે ભ્રમ.

(૧૫૭)

૪. તદભાવવતિ તત્ત્વકારકં જ્ઞાનમ્ । બ્યાં જે વસ્તુનો અભાવ હોય ત્યાં તે વસ્તુનું જ્ઞાન તે જમ જેમ, મૃગજળમાં જળનું જ્ઞાન તે જમ.

એ જમ બે પ્રકારનો છે: (૧) સોપાધિક જમ, અને (૨) નિરૂપાધિક જમ, (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

આન્તિ:—જે પ્રતીતિના ઉત્તર કાળમાં વિરોધી પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રતીતિને આન્તિ કહે છે. જેમ, છીંપમાં રૂપાની પ્રતીતિ થયા પછી ‘આ રૂપું નથી’ એવી વિરોધી પ્રતીતિ થાય છે. છીંપમાં રૂપાની પ્રતીતિ એ આન્તિ છે.

૨. અતાત્વિકાન્યથાભાવેન વસ્ત્વગ્રાહનમ્ । વસ્તુના અરાપણા વિષે નિશ્ચય કર્યા પહેલાં, તે વસ્તુ હોય તેથી ભિન્નપણે તેને જાણવી તે આન્તિ.

આન્તિજતાતાદાત્મ્યમ્—અહંકારનું સાક્ષી સાથે તાદાત્મ્ય તે આત્મજતાતાદાત્મ્ય કહેવાય છે.

મ

મજ્જલમ્—અમીઘ્યર્થ સિદ્ધિર્મજ્જલમ્ । ઇચ્છેલા અર્થની સિદ્ધિ તે મંગલ. અથવા

૨. અભિપ્રેતાર્થ સિદ્ધિઃ ધારેલા અર્થની સિદ્ધિ તે મંગલ.

૨. સમાસિપ્રતિબન્ધકીભૂતદુરિતવિશેષવિષાત્કત્વમ્ । ઈર્ષ અર્થની સમાપ્તિ થવામાં પ્રતિબન્ધક રૂપ થનારાં અમુક પાપોનો નાશ કરવાપણું તે મંગલત્વ.

૪. વિગ્રમિન્ત્વે સતિ વિગ્રધ્વંસપ્રતિબન્ધકાભાવ મિત્રત્વે સતિ પ્રાપ્તિસતિવિગ્રધ્વંસાસાધારણ-કારણત્વં મજ્જલત્વમ્ । વિગ્રથી અને વિગ્રનો નાશ કરનારને અટકાવનાર જે પ્રતિબન્ધક, તેના અભાવથી પણ ભિન્ન હોઈને પ્રારંભ કરવા ઇચ્છેલા કાર્યના વિગ્રના નાશનું જે અસાધારણ કારણપણું તે મંગલત્વ.

મંગલ ત્રણ પ્રકારનું છે: (૧) આશીર્વાદાત્મક મંગલ; (૨) નમસ્કારાત્મક મંગલ;

અને (૩) વસ્તુ નિર્દેશાત્મક મંગલ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

મતમ્—સમ્મતમ્ । જેમાં સંમતિ હોય તે.

૨. અભિપ્રેતજ્ઞાનમ્ । જે અર્થ ધારેલો હોય તેનું નામ.

મતાનુજ્ઞા—સ્વપક્ષે દોષમનુદૂલ્ય પરપક્ષે દોષાભિધાનં મતાનુજ્ઞા । પોતાના પક્ષમાં પ્રાપ્ત થયેલા દોષનો ઉદ્ધાર ન કરતાં જે પરપક્ષ વિષે દોષનું કથન, તેનું નામ મતાનુજ્ઞા.

મત્સર:—સ્વમાનસમ્પત્તિદર્શનાસહનમ્ । પોતાનું માન અને સંપત્તિ જોઈને જે સહન ન થવાપણું—હરવી ન શકવાપણું તે મત્સર.

૨. પરોત્કર્ષાસહનપૂર્વકસ્વોત્કર્ષવાચ્છા । બીજાનો ઉત્કર્ષ સહન ન થવો અને તે સાથે પોતાના ઉત્કર્ષની ઇચ્છા તે મત્સર.

મદ:—મત્સરશઃ કો વેતિ ચિત્તવૃત્તિઃ । મારા જેવો બીજો કોણ છે એવી ચિત્તની વૃત્તિ કે હર્ષની વૃત્તિ તે મદ.

૨. વિદ્યાદિનિમિત્તા સ્વસ્મિન્નાધિવ્યવુદ્ધિઃ । વિદ્યા, ધન, કુળ, વગેરે નિમિત્તથી પોતે બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવી બુદ્ધિ તે મદ.

મધ્યમા વાણી—હ્રસ્વસ્થવાઘ્યમિવ્યંગ્યસ્ત-તોપિ સ્થૂલાત્માશબ્દઃ । જે શબ્દ હ્રદયચક્રમાં રહેલા વાયુવડે અભિવ્યક્ત થતો હોય, અને મુખોચ્ચારિત શબ્દ તેના કરતાં પણ રથૂલ હોય, તે મધ્યમાવાણી.

મધ્યસ્થ:—વિવદમાનયોઃ સદસદ્વાક્ય વિવા-રકઃ । બે જણુ વિવાદ કરતા હોય તેમના અરાખોટા વાક્યનો વિચાર કરનાર તે મધ્યસ્થ.

૨. અથવા બે વિવાદીઓમાંથી જે બન્નેનો પક્ષપાતી કે હિતૈષી હોય, તે મધ્યસ્થ.

મન:—સંયોગેનાત્મપ્રાહ્લેકેન્દ્રિયં મનઃ । જે દ્રવ્ય સંયોગ સંબંધે કરીને આત્માનું ગ્રાહક હોઈને ઈન્દ્રિય પણ હોય તે મન.

(૧૫૮)

૨. મનસ્વજાતિમનનઃ । જે દ્રવ્ય સમવાય સંખ્યે કરીને મનસ્વ જાતિવાળું હોય છે તે દ્રવ્ય મન કહેવાય છે.

૩. સંકલ્પવિકલ્પાત્મવૃત્તિમદન્તઃકરણમ્ । સંકલ્પવિકલ્પાત્મક વૃત્તિવાળું અંતઃકરણ તે મન.

૪. અપચ્છીકૃતભૂતકાર્યત્વે સતિ જ્ઞાનકર્મોભય કરણત્વં મનસ્વમ્ । અપચ્છીકૃત ભૂતોનું કાર્ય હોઇને જ્ઞાન તથા કર્મ બનેનું જે કરણ (સાધન) હોય તે મન.

૫. સુલ્લહુઃસ્વાદિસાક્ષાત્કારણત્વે સત્તીન્દ્રિયમ્ । સુખદુઃખાદિના સાક્ષાત્કારણ કારણ જે ઇન્દ્રિય તે મન.

૬. સ્પર્શરહિતત્વે સતિ ક્રિયાવત્ત્વં મનઃ । સ્પર્શથી રહિત હોઇને જે ક્રિયાવાળું હોય તે મન.

૭. દ્રવ્યસમવાયિકારણત્વરહિતાણુસમવેત દ્રવ્યત્વાપરજાતિર્મનઃ । દ્રવ્ય જેનું સમવાય કારણ નથી, પણ આણુમાં સમવેત જે દ્રવ્યત્વ નામની અપર જાતિ તે મન.

૮. લાભ તથા સોનાની પેઠે સાવચવ તથા કામાદિવૃત્તિ રૂપે પરિણામવાળું જે અંતઃકરણ, તે મનરૂપ હોવાથી મન કહેવાય છે.

મનનમ્—સાધકબાધકપ્રમાણોપન્યાસરૂપયુક્તિમિસ્તદર્થાનુચિન્તનં મનનમ્ । શ્રવણ કરેલા અર્થનાં જે પ્રમાણો સાધક એટલે સિદ્ધ કરનારાં છે, તથા તે અર્થથી વિપરીત અર્થનાં જે પ્રમાણો બાધક છે, તે પ્રમાણોની સ્ફૂર્તિરૂપ યુક્તિઓવડે શ્રવણ કરેલા અર્થનું પુનઃ પુનઃ ચિંતન, તેનું નામ મનન.

૨. દ્વિતિયાધ્યાયોકાર્થોસત્ત્વશક્કાનિવર્તકયુક્ત્યનુસન્ધાનં મનનં । અહસૂત્રના ખીખ અધ્યાયનાં જે અર્થ કહ્યો છે, તેના અસતપણાની શંકાની નિવર્તક યુક્તિઓનું ચિંતન કરવું તે મનન.

૩. શબ્દાવધારિતેયે માનાન્તરવિરોધશક્ક્યાં તન્નિરાકરણાનુકૂલતર્કાભિજ્ઞાનજનકો માનસો વ્યાપારઃ ।

શબ્દ પ્રમાણથી નિશ્ચિત કરેલા અર્થમાં કોઇ ખીખ પ્રમાણથી વિરોધની શંકા થાય ત્યારે તે દૂર કરવાને અનુકૂળ તર્કવડે આત્મજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર જે મનનો વ્યાપાર તે મનન કહેવાય છે.

૪. સાધકબાધકપ્રમાણોપન્યાસરૂપયુક્તિમઃ શ્રુત્યર્થાનુચિન્તનં મનનમ્ । સાધક અને બાધક પ્રમાણો રણ કરવારૂપ યુક્તિઓ વડે શ્રુતિના અર્થનું અનુચિંતન તે મનન.

૫. અનુમાનાદિક યુક્તિઓથી આત્માનો વિચાર તે મનન. અથવા

૬. શ્રુતસ્વાર્થસ્યોપપત્તિમિશ્ચિન્તનં । શ્રવણ કરેલા અર્થનું શ્રુતિઅનુકૂળ યુક્તિઓ વડે ચિંતન તે મનન કહેવાય છે.

મનોગતગુણાઃ—મન નામે દ્રવ્યમાં (૧) સંખ્યા, (૨) પરિમાણ, (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, (૫) વિભાગ, (૬) પરત્વ, (૭) અપરત્વ, અને (૮) વેગ, એ આઠ ગુણો રહેલા છે.

મનનગુણાઃ—રાજસ તામસ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને મનની સૂક્ષ્મતા સંપાદન કરવી તે મનનનો ગુણ છે.

૨. વૃત્તિરૂપપરિણામત્યાગેન નિરોધાકારપરિણામઃ । મનની વૃત્તિરૂપ પરિણામનો ત્યાગ કરીને તેનો નિરોધરૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત કરવો તે-મનને વિચાર કરતાં અટકાવવું તે-મનનનો ગુણ છે.

મનોમયઃ—મનોડત્તિરિક્તોપાધિશૂન્યઃ । મનથી ભિન્ન ખીજ કોઇ ઉપાધિથી રહિત તે મનોમય.

મનોમયકોશઃ—કર્મેન્દ્રિયૈઃ સહિતં મનઃ । પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સહિત મન તે મનોમય કોશ કહેવાય છે.

મનોવ્યસનમ્—ચૌર્યાદીચ્છાદેતુભૂતં વ્યસનમ્ । ચોરી કરવી, વગેરે કર્યો કરવાની ઇચ્છાનું હેતુભૂત જે વ્યસન તે મનોવ્યસન.

(૧૫૯)

મન્ત્ર—પ્રયોગસમવેતાર્થસ્મારકો વાક્યવિશેષઃ । ચક્રાદિક કર્મના પ્રયોગ વિષે ઉપયોગી ને દ્રવ્યદેવતાદિક અર્થ છે, તે અર્થનું સ્મરણ કરાવનારું ને વાક્ય-વિશેષ છે, તે મંત્ર કહેવાય છે. એ મંત્રો ઋગ્ગાદિક વેદોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે ઋક્ષ, યજુર્ અને સામ એવા બેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે.

મન્ત્રભાગ—અનુષ્ઠાનકારકમૂતદ્રવ્યદેવતા-પ્રકાશકઃ । અનુષ્ઠાન કારકભૂત એવાં ને દ્રવ્ય અને દેવતા તેને પ્રકાશ કરનાર-જણાવનાર-વેદનો ભાગ તે મંત્રભાગ.

૨. વાજિકૈઃ સમામ્નાતોડનુષ્ટેયાર્યપ્રકાશકો વેદભાગઃ । યાગ કરનારાઓએ સુખથી ઉચ્ચારેલો અનુષ્ટેય અર્થનો પ્રકાશક વેદભાગ તે મંત્રભાગ.

૩. મન્ત્રવિધાનપ્રતિપાદકો વેદભાગઃ । મંત્રોનું વિધાન પ્રતિપાદન કરનારો વેદભાગ તે મંત્રભાગ.

૪. વેદત્વે સતિ બ્રાહ્મણમિત્તત્વમ્ । વેદ હોઈને ને બ્રાહ્મણ ભાગથી ભિન્ન હોય તે મંત્રભાગ.

મન્દમોક્ષ—મનુષ્યપણુના કિંચિત સ્મરણપૂર્વક ઉપાસ્ય દેવભાવની પ્રાપ્તિ તે મન્દમોક્ષ.

મન્દવૈરાગ્યમ્—પુત્રદારાદિવિષયવિયોગે ધિક્-સંસારમિતિ વિષયજિહ્વાસા । સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, આદિક પદાર્થોનો વિયોગ થતાં, ‘આ સંસારને ધિક્કાર છે’ એવી બુદ્ધિવડે તે વિષયોના ત્યાગની ને ઈચ્છા તે મન્દવૈરાગ્ય.

મરણમ્—ચરમશરીરપ્રાણસંયોગધ્વંસઃ । શરીરના અને પ્રાણના અંત્ય સંયોગનો ને ધ્વંસ તે મરણ.

૨. દેહાદીનાંમુપાત્તાનાં પરિત્યાગો મરણમ્ । પ્રાપ્ત થયેલા દેહાદિકોનો ને પરિત્યાગ તે મરણ.

૩. પૂર્વવિચમાનદેહેન્દ્રિયવિયોગઃ । મરણ પૂર્વે ને દેહ અને ઇન્દ્રિયો વિદ્યમાન હતાં તેમનો વિયોગ તે મરણ.

મર્યાદા—ન્યાયપથસ્થિતિઃ । ન્યાયના માર્ગમાં સ્થિતિ.

મલમાસ—રવિસંકાન્ત્યભાવવિશિષ્ટચાન્દ્રમાસઃ । ને ચાંદ્ર માસમાં સૂર્યની સંક્રાંતિનો અભાવ હોય તે માસ મળમાસ કહેવાય છે.

મલિનવાસના—જ્ઞાનપ્રતિબન્ધકીભૂતા વાસના । જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધરૂપ થયેલી ને વાસના, તે મલિનવાસના. તે ત્રણ પ્રકારની છે—(૧) લોકવાસના; (૨) શાસ્ત્રવાસના; અને (૩) દેહવાસના.

મલિનસત્ત્વગુણ—રજોગુણ તથા તમો-ગુણથી તિરસ્કાર પામેલો (દંકાયલો-દંપાષ ગયેલો) સત્ત્વગુણ તે મલિન સત્ત્વગુણ ગણવો.

મહત્ત્વમ્—ત્રિવિષયપરિચ્છેદશ્ચત્ત્વમ્ । દેશ-પરિચ્છેદ, કાલપરિચ્છેદ અને વસ્તુપરિચ્છેદ, એવા ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિતપણું તે મહત્ત્વ.

મહત્ત્ત્વમ્—સમષ્ટિ લિંગ શરીરને મહત્ત્વ કહે છે.

૨. (સાંખ્યમતે) પ્રધાનની વિકૃતિ (કાર્ય) તે મહત્ત્વ. એનેજ સમષ્ટિ બુદ્ધિ અથવા સમષ્ટિ અંતઃકરણ કહે છે.

મહાપુરુષ—કામાદિભિરબુદ્ધિમાનસઃ । કામાદિક વડે જેના મનને ક્ષોભ ન થાય તે મહાપુરુષ.

મહાપ્રકરણમ્—ફલભાવનાયાઃ પ્રકરણમ્ । ફલભાવનાનું પ્રકરણ.

મહાપ્રલયઃ—બ્રહ્મપ્રલયઃ—સર્વભાવકાર્યધ્વંસો મહાપ્રલયઃ । અનિત્ય દ્રવ્ય, અનિત્ય ગુણ, અને અનિત્ય કર્મ, એ ત્રણને ભાવકાર્ય કહે છે. એ સર્વ ભાવકાર્યનો ધ્વંસ તે મહાપ્રલય કહેવાય છે.

૨. જન્યમાવાનધિકરણકાલઃ । ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થમાત્રનો ને સ્થિતિકાળ ન હોય તે મહાપ્રલય.

૩. બ્રહ્મણો નાશાવસ્થા, અસ્મિન્ પ્રલયેડ્ઞાન-મેવ પરિશિષ્યતે । આ પ્રલયમાં બ્રહ્મદેવનો પણ

(૧૬૦)

નાશ થાય છે; માટે તો એને કાંઈ 'અલ્પ-પ્રલય' પણ કહે છે. આ પ્રલયમાં ફક્ત અજ્ઞાનજ આટી રહે છે.

મહામોહ:—સાધનરહિતસ્યાપિ સર્વ-સુખસજાતીયં મે ભૂયાદિતિ વિપર્યયશિષેષઃ । સાધનરહિત છતાં પણ મને સર્વ સુખનું સન્નતીય જે કાંઈ હોય તે પ્રાપ્ત થાઓ, એવા પ્રકારનો એક વિપર્યય તે મહામોહ. એને કાંઈ 'રાગ' પણ કહે છે.

મહાવાક્યમ્—તત્ત્વપદાથૈક્યબોધકવાક્યમ્ । તત્ત્વ અને ત્વં પદ્ધતીની એકતાનું બોધક વાક્ય.

૨. પરસ્પરસમ્બંધાર્થકં વાક્યં મહાવાક્યમ્ । જે પરસ્પર સંબંધવાળા અર્થવાળું હોય તે વાક્ય મહાવાક્ય કહેવાય.

૩. (મીમાંસકોને મતે) વાક્યસમુદાયરૂપત્વે સતિ એકવાક્યમ્ । ધણું વાક્યોના સમુદાયરૂપ હોઈને જે એક વાક્ય હોય તે મહાવાક્ય.

મહાવિદ્યાનુમાનત્વમ્—(ન્યાયમતે) પક્ષે પ્રકારાન્તરેણ સાધ્યોપસંહારશાલિત્વે સતિ દૃષ્ટાન્તે પ્રકારાન્તરેણ સાધ્યોપસંહારશાલિત્વમ્ । પક્ષમાં સાધ્યનો ઉપસંહાર એક રીતે કર્યો હોય અને દૃષ્ટાન્તમાં બીજી રીતે સાધ્યનો ઉપસંહાર કર્યો હોય એવું અનુમાનપણું તે મહાવિદ્યાનુમાનત્વ કહેવાય.

માત્રા—હ્રસ્વવર્ણોચ્ચારણકાલઃ । હ્રસ્વ અક્ષરને બોલતાં જેટલો કાળ લાગે તેને (એક) માત્રા કહે છે.

૨. ઋકારોચ્ચારણકાલઃ । ઋકારનો ઉચ્ચાર કરતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળને માત્રા કહે છે.

૩. સ્વજાતુમળલં પાણિના ત્રિઃ પરામૃત્યુચ્છેદિકાવચ્છિન્નકાલેમાત્રા । પોતાના ધુંટણને ત્રણવાર અડકીને ચપટી અજાવતાં જેટલો કાળ લાગે તે કાળ તે માત્રા, (યોગશાસ્ત્ર).

માધ્યમિક:—યુદ્ધનો પ્રથમ શિષ્ય માધ્યમિક કહેવાય છે. તે શન્યવાદી હતો. શન્યવાદ એ બાકોનો મુખ્ય મત છે. સુષુપ્તિ-

માંથી જાગેલા માણસને 'સુષુપ્તિમાં હું નહોતો' એવો અનુભવ થાય છે માટે આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ શન્ય છે, એવા તેમનો મત છે.

માન:—સર્વત્રાપ્રણતિભાવઃ । સર્વત્ર નહિ નમવાપણું તે માન.

૨. પુરુષાન્તરેણ સમ્પ્રતિદઃ સત્કારઃ । બીજા પુરુષે સત્કાર કર્યો હોય તે માન.

૩. અવિવેકિનામ્બુધાનાભિવાદનપૂર્વકત્વે સતિ કિમપિ પૂજાત્વં માનત્વમ્ । અવિવેકી (એટલે સંસારી) મનુષ્યે ઉભા થઈ સામા આવી નમસ્કારી શરીરનો એક જાતનો સત્કાર કરવાપણું તે માનત્વ.

માનસજપ:—જિહ્વોષ્ઠાદિવ્યાપારહિતં શબ્દાર્થયોચિન્તનમ્ । જીભ અને ઓઠ હલાવ્યા સિવાય શબ્દ અને અર્થનું ચિંતન કરવું તે.

માનિત્વમ્—વિદ્યમાનૈરવિદ્યમાનૈર્વાં શુભૈરાત્મજ્ઞાથિત્વમ્ । જે શુભ પોતાનામાં હોય કે ન હોય, પણ તેવા શુભો વડે જે પોતાનાં વખાણ કરવાપણું તે માનિત્વ.

માનોરથિકસુખમ્—વિપયોના ધ્યાન વડે જન્ય સુખ તે.

માયા—હૃદયેડન્યથા કૃત્વા બહિરન્યથા વ્યવહરણમ્ । હૃદયમાં જૂદા પ્રકારનો ભાવ રાખીને બહારથી જૂદા પ્રકારે વ્યવહાર કરવો તે માયા (કપટ).

૨. રજસ્તમોડનામિત્તશુદ્ધસત્ત્વપ્રધાના માયા । રજેગુણ અને તમોગુણથી નહિ દયાચલી શુદ્ધ સત્ત્વગુણ પ્રધાન (પ્રકૃતિ) તે માયા.

૩. વિપરીતપ્રવૃત્તિહેતુત્વે સતિ વિષયોપાદાનત્વે સતિ વિક્ષેપશક્તિપ્રધાનત્વં માયાત્વમ્ । જે વિપરીત પ્રવૃત્તિની હેતુ હોય તથા વિષયોનું ઉપાદાન કરણ તથા તે સાથે વિક્ષેપ શક્તિ પ્રધાન (એટલે વિક્ષેપ કરવારૂપ જેની મુખ્ય શક્તિ) હોય તે માયા. એ માયામાં રહેલું જાતિ-સામાન્ય તે માયાત્વ.

૪. નિરૂપાયિતુમશક્યત્વે સતિ વિસ્પષ્ટં ભાસ-માનત્વમ્ । જેનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છતાં જે સ્પષ્ટપણે ભાસમાન હોય તે માયા.

(૧૬૧)

૫. સ્વાશ્રયવ્યામોહકરી માયા । પોતાના આશ્રયરૂપ બ્રહ્મને જે મોહની પ્રાપ્તિ નથી કરી શકતી તે માયા.

૬. પોતાના આશ્રયરૂપ બ્રહ્મને જે ઢાંકે છે—કારણ કરે છે તે માયા. (ધરતી ચાર ભીંતોની વચ્ચે રહેલા અંધકાર જેમ પોતાને આશ્રય આપનાર ધરને ઢાંકે છે, તેમ પોતાને આશ્રય આપનાર બ્રહ્મને જે આવરણ કરે છે એટલે જણાવા દેતી નથી પણ તેને ઢાંકે જે પોતાનેજ અતાવે છે તે માયા—સંક્ષેપ શરીરક).

૭. ઈશ્વરની ઉપાધિરૂપ શુદ્ધ સત્વપ્રધાન સમાપ્તિ અજ્ઞાનને માયા કહે છે.

૮. જગતનું સમપ્તિ કારણ શરીર તે માયા.

૯. વિક્ષેપ શક્તિપ્રધાન અજ્ઞાન તે માયા.

૧૦. ત્રિગુણવાળી પ્રકૃતિ, અવ્યાકૃત, એ પણ માયાનાં નામ છે.

મિથ્યાજ્ઞાનમ્—અતસ્મિસ્તદ્બુદ્ધિઃ । તે અર્થથી રહિત વસ્તુમાં તે અર્થની બુદ્ધિ તે મિથ્યાજ્ઞાન (મિથ્યા એવું અજ્ઞાન) જેમ રૂપથી રહિત છોપમાં ‘ આ રૂપું છે ’ એવી બુદ્ધિ તે મિથ્યાજ્ઞાન છે.

૨. જે ધર્મથી રહિત કોઈ પદાર્થ છે. તેને તે ધર્મવાળો માનવારૂપ બુદ્ધિનો જે વિપર્યય (ઉલટી સમજ) તેને મિથ્યાજ્ઞાન કહે છે. એનુંજ નામ ‘ અધ્યાસ ’ નૈયાયિકો અને ‘ અયથાર્થજ્ઞાન ’ કહે છે.

મિથ્યાત્મા—અન્નમય વગેરે પાંચ કોશને મિથ્યાત્મા કહે છે.

મિથ્યાત્વમ્—જ્ઞાનવાચ્યત્વમ્ । જ્ઞાનથી આધેયોગ્ય થવાપણું.

૨. વ્રહ્મમિશ્નત્વં મિથ્યાત્વમ્ । બ્રહ્મથી ભિન્ન-પણું તે મિથ્યાત્વ.

૩. પ્રતિપન્નોવાધૌ ત્રૈકાલિકાસ્ત્યાન્તામાવગ્રતિ-યોગિત્વમ્ । પ્રાપ્ત થયેલી ઉપાધિને વિષે ત્રણ કાળમાં અત્યંતાજ્ઞાનનું જે પ્રતિયોગિત્વ

(એટલે જેના ત્રણ કાળમાં અત્યંતાભાવ હોય તે) મિથ્યાત્વ.

૪. જ્ઞાનાતિરિક્તાનિવર્થત્વે સતિ જ્ઞાનનિવર્ત્ય-ત્વમ્ । જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ વડે જેનો નાશ ન થઈ શકે એવું હોઈને જ્ઞાનથી જેની નિવૃત્તિ થાય તે મિથ્યા.

૫. સદ્વિલક્ષણત્વે સત્યપરોક્ષપ્રતીતિવિષયત્વમ્ । સત્થી વિલક્ષણ હોઈને અપરોક્ષ પ્રતીતિનો જે વિષય હોય તે મિથ્યા. મિથ્યાનો ધર્મ તે મિથ્યાત્વ.

૬. અસત્ત્વાવિશેષેડપિ કદાચિત્પ્રતીતિયમાનત્વમ્ । જેમાં અને અસત્ત્વમાં કોઈ તફાવત ન છતાં કોઈક વખત જેનું જણાવાપણું હોય તે મિથ્યાત્વ.

૭. (બૌદ્ધમતે) નિઃસ્વરૂપત્વં મિથ્યાત્વમ્ । જેનું કોઈ રૂપ (લક્ષણ) ન હોય તે. જેમ વધ્યાપુત્ર.

૮. કાલાસમ્બન્ધિત્વં મિથ્યાત્વમ્ । (નૈયા-યિકોને મતે) જે પદાર્થ કોઈ કાળમાં હોતો નથી તે મિથ્યા.

મિશ્રકર્મ—પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ મિશ્ર-હોય ત્યારે કહેવાય છે.

મિશ્રકર્મત્રયમ્—ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને સામાન્ય એવા ભેદથી મિશ્રકર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં નિષ્કામ કર્મોદિ કરવા યોગ્ય શરીર આપનારું કર્મ તે ઉત્કૃષ્ટ મિશ્ર; પોતાના આશ્રમને ઉચિત કામ્યકર્મોદિ કરવા યોગ્ય શરીર આપનારું કર્મ તે મધ્યમ મિશ્ર; અને આંડાલ કે વ્યાધાદિ અધમ શરીર આપનારું કર્મ તે સામાન્ય મિશ્રકર્મ જાણવું.

મીમાંસા—વિચારપૂર્વકતત્ત્વનિર્ણયઃ । વિચારપૂર્વક તત્ત્વનો નિર્ણય તે મીમાંસા.

૨. વેદાર્થકર્મનિર્ણાયકો ગ્રન્થઃ । વેદમાં કહેલા અર્થ અને કર્મનો નિર્ણય કરનારો ગ્રંથ તે (પૂર્વ) મીમાંસા.

૩. વેદાન્તવાક્યવિચારઃ । વેદાન્ત વાક્યોનો વિચાર તે (ઉત્તર) મીમાંસા.

(૧૬૨)

૪. કર્મવ્રજવિષયસંસારનિવારકો પ્રત્યઃ ।
કર્મવિષયક અને અહમવિષયક સંશયોનું નિવારણ
કરનારા પ્રત્યેકે મીમાંસા કહે છે.

મુક્તત્ત્વમ્—પુનઃ સંસારાભાવત્ત્વમ્ । ફરીને
સંસારની પ્રાપ્તિ નહિ થવાપણું.

૨. અવિદ્યાકામકર્મપારતન્ત્ર્યરહિતત્ત્વમ્ । અવિદ્યા,
કામ અને કર્મની પરતંત્રતામાંથી રહિત
થવાપણું.

૩. આત્મહાનિરિત્યેકે । કેટલાક આત્માના
નાશને મુક્તિ કહે છે.

૪. ચિત્તાનુભાવનમિત્યપરે । ચિત્તની ઉત્પત્તિ
ન થવી તે મુક્તિ, એમ બીજા કેટલાક કહે છે.

મુક્તિ—સ્વસમાનાધિકરણદુઃસ્વપ્રાગભાવાસ-
માનકાલીનદુઃસ્વપ્નો મુક્તિઃ । (નૈયાયિકો મતે)
૨૯ એટલે દુઃખધ્વંસ, તે દુઃખધ્વંસનું અધિ-
કરણ શરીર છે. એ અધિકરણમાં રહેનારો
દુઃખધ્વંસનો પ્રાગભાવ (અર્થાત્ દુઃખ) છે.
તે પ્રાગભાવ જે સમયે હોય છે તે મુક્તિ
રૂપી (આત્મતિક) દુઃખધ્વંસ હોતો નથી.
માટે (આત્મતિક) દુઃખધ્વંસ એ દુઃખના
પ્રાગભાવનો અસમાનકાલીન (સમાનકાળમાં
નહિ રહેનારો) છે. એ દુઃખધ્વંસને મુક્તિ
કહે છે. તાત્પર્ય કે જ્યાં સુધી શરીર હોય
ત્યાં સુધી થયેલાં દુઃખનો જો કે ધ્વંસ થાય
છે તથાપિ ભાવિ દુઃખોનો પ્રાગભાવ શરીરમાં
હોય છે; માટે એવો દુઃખધ્વંસ દુઃખ પ્રાગ-
ભાવનો સમાનકાલીન હોવાથી તે મુક્તિ નથી;
પણ જે વખતે શરીરમાં કોઈ દુઃખનો પ્રાગ-
ભાવ ન રહે, તે વખતે થનારો દુઃખધ્વંસ
એજ મુક્તિ છે. એવો દુઃખધ્વંસ શરીર
નિવૃત્ત થયા પછીજ હોઈ શકે, માટે એ
મુક્તિ તે પરામુક્તિ છે. વેદાન્તીઓ અને
'વિદેહમુક્તિ' કહે છે.

૨. (નવીન નૈયાયિકો મતે) પાપરૂપ
દુરિતનો ધ્વંસ તે મુક્તિ. એટલે—સ્વસમાનાધિ-
કરણદુરિતપ્રાગભાવાસમાનકાલીનદુરિતધ્વંસો મુક્તિઃ ।
દુરિતધ્વંસનું અધિકરણ શરીર છે, અને

દુરિતધ્વંસના પ્રાગભાવનું અધિકરણ પણ
શરીર છે. એવી રીતે પોતાના સમાન અધિ-
કરણવાળા શરીરમાં દુરિત પ્રાગભાવનો અસ-
માનકાલીન જે દુરિતધ્વંસ તે મુક્તિ. જૂના
નૈયાયિકો જે સ્થળે 'દુઃખધ્વંસ' શબ્દ વાપરે
છે તે સ્થળે 'દુરિતધ્વંસ' શબ્દ વાપરીને
આ લક્ષણ નવીન નૈયાયિકોએ દરાવ્યું છે,
કેમકે આત્મા વિશુદ્ધ છે, અને વિશુદ્ધમાં
પ્રત્યક્ષ યોગ્ય જે તેનો વિશેષ ગુણ હોય તે
તેની પછીના પ્રત્યક્ષ યોગ્ય ગુણની ઉત્પત્તિ
થતાં નાશ પામે છે, એવો નિયમ છે. માટે
આત્મા દ્રવ્યમાં પ્રત્યક્ષ યોગ્ય (માનસ પ્રત્યક્ષ
યોગ્ય) જે દુઃખ ગુણ છે, તે પોતાની પછી
આવનારા ઇન્દ્રિયિક વિશેષ ગુણોથી નાશ
પામી જાય છે. અર્થાત્ દુઃખધ્વંસને માટે
તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર નથી, માટે દુઃખધ્વંસ
મુક્તિ નથી. અને 'દુરિતધ્વંસ' એ આત્માનો
વિશેષ ગુણ છતાં પ્રત્યક્ષ યોગ્ય નથી, માટે
તેનો નાશ તેની પછીના ગુણો કરી શકશે
નહિ, પણ તત્ત્વજ્ઞાનજ કરી શકશે, માટે
'દુરિતધ્વંસ' ને મુક્તિ કહેવી યોગ્ય છે.

૩. (મીમાંસકો મતે) સ્વર્ગાદિમુક્તિઃ ।
અગ્નિ હોવાદિક કર્મો કરવા વડે જે સ્વર્ગ
સુખ મળે છે તે મુક્તિ. કેમકે સ્વર્ગાદિ સુખમાં
દુઃખની છાંટ નથી અને તે નાશ પામતું નથી.

૪. (મીમાંસક ભટ્ટ પાદને મતે) નિત્ય-
સુખસાક્ષાત્કારો મુક્તિઃ । નિત્ય સુખની અભિ-
વ્યક્તિ તે મોક્ષ, એમને મતે (આત્મા જડ
મોહરવરૂપ હોવાથી) આત્મા જો કે સુખરૂપ
તથા જ્ઞાનરૂપ છે તથાપિ સંસાર દશામાં એ
નિત્ય સુખરૂપતા અને જ્ઞાનરૂપતા પ્રાદુર્ભૂત
થતી નથી. પણ જ્યારે મનુષ્ય આત્મજ્ઞાન
તથા કર્મ બંને સાથે પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે
પ્રાદુર્ભૂત થાય છે.

૫. (ભટ્ટપાદાનુયાયીને મતે) માનસ
જ્ઞાન વડે જે નિત્ય સુખની અભિવ્યક્તિ છે,
તેજ મુક્તિ છે. ભટ્ટપાદનો બીજો એક

(૧૬૩)

અનુયાયી કહે છે કે, દુઃખનો અભાવ એજ મુક્તિ છે.

૬ (પ્રભાકરને મતે) આત્મજ્ઞાનપૂર્વક વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનથી મૂળ સહિત ધર્મ અધર્મનો ક્ષય થાય છે, અને તેથી દેહ તથા ઇન્દ્રિયો ફરીને પ્રાપ્ત ન થાય એવી રીતે નાશ પામે છે, એનું નામ મુક્તિ.

૭. (મુરારિમિશ્રને મતે) દુઃખનો અત્યંત-તાભાવ તે મુક્તિ.

૮. (સાંખ્યમતે) સત્વ, રજસ્ અને તમસ આ ત્રણ ગુણરૂપ, નિત્ય, એક, પરિણામી, એવી પ્રધાન નામની જડ પ્રકૃતિ છે; તથા કાર્યકારણભાવથી રહિત, નિત્ય, કૂટસ્થ, અકર્તા, એવો ચેતન પુરુષ છે. એ પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકથી મનુષ્યનો અનાદિ અવિવેક નિવૃત્ત થઇ જાય છે. એમ થાય છે એટલે પછી પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગ માટે પ્રવૃત્ત થતી નથી. ત્યારપછી ત્રિવિધ દુઃખના અત્યંત નિરોધપૂર્વક પુરુષ પોતાના અકર્તા, ઉદાસીન, કૂટસ્થ રૂપે રહે છે તે મુક્તિ કહેવાય છે.

૯. (યોગને મતે)—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ, એ પાંચ ક્લેશ, તથા જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ, એ વગેરે જેટલા પરતંત્રતા રૂપ બંધ છે, તે બંધની અશ્ચાંગ યોગ વડે નિવૃત્તિ થયાથી સ્વતંત્રતાની જે પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ જાણવી.

૧૦. (પાશુપત મતે) પાશુપત શાસ્ત્રમાં કથન કરેલાં જે પશુપતિનાં પૂજન અર્ચન અદિક છે, તે પૂજનાદિક ધર્મોના અનુષ્ઠાનથી જીવરૂપ પશુના બંધનરૂપ પાશની નિવૃત્તિ થયે પુનરાવૃત્તિ રહિત પશુપતિની સમીપ જે ગમન તે મુક્તિ જાણવી.

૧૧. (વૈષ્ણવ મતે) વિષ્ણુના પ્રતિપાદક નારદ પંચરાત્ર વગેરે શાસ્ત્રોમાં કથન કરેલા જે વિષ્ણુ ભક્તોના ધર્મ છે, તે ધર્મોના અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલો જે વિષ્ણુનો પ્રસાદ

છે, તે પ્રસાદથી જીવનું પુનરાવૃત્તિથી રહિત વિષ્ણુ ભોક્તાં ગમન તે મુક્તિ.

૧૨. (હૈરણ્યગર્ભને મતે) પંચાગ્નિ વિદ્યાદિક ઉપાસના વડે અગ્નિરાદિ માર્ગદારા પુનરાવૃત્તિ રહિત જે અહા ભોક્તા પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ.

૧૩. (એક દંડી વેદાન્તીને મતે)—‘હું અહા છું’ એવી રીતે જીવ અહાના અભેદના સાક્ષાત્કારથી અનાદિ અવિદ્યાનો નાશ થયે સર્વ ઉપાધિથી રહિત કેવળ શુદ્ધ આત્માની સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનસુખરૂપથી જે સ્થિતિ છે, તેજ જીવાત્માની મુક્તિ.

૧૪. (ત્રિદંડી વેદાન્તીને મતે) આનન્દમય-પરમાત્માનિ જીવાત્મલયઃ । વેદમાં ભેદ અને અભેદનાં યોધક વચનો છે, એ બંને પ્રકારનાં વાક્યોની પ્રમાણ્યતા માટે જીવ અહાનો ભેદ અભેદ બંને માનવા જોઇએ. હવે અધિકારી પુરુષ બ્યારે આત્મજ્ઞાન અને કર્મ બંનેનું અનુષ્ઠાન કરે છે, ત્યારે તે જ્ઞાન કર્મના સમુચ્ચયના અભ્યાસથી કારણ રૂપ અહામાં કાર્ય રૂપ જીવનો કર્મવાસના સહિતભેદ-અંશની નિવૃત્તિ રૂપ જે લય થાય છે, તેને મુક્તિ કહે છે.

૧૫. (સમુચ્ચયવાદી) શ્રુતિઓમાં અહાને નિર્વિકાર અને સવિકાર બંને પ્રકારે કહ્યું છે. એ બંને શ્રુતિઓની પ્રમાણ્યતા માટે, જેમ સમુદ્રની સતરંગ અને નિરતરંગ એવી બે અવસ્થા હોય છે તેમ, અહાની પણ સવિકાર નિર્વિકાર અવસ્થા માનવી જોઇએ. માટે જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયના અભ્યાસથી સવિકાર અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને જીવાત્માને જે નિર્વિકાર અવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે, તેજ જીવાત્માની મુક્તિ છે.

૧૬. (રામાનુજમતે) સર્વકર્તૃત્વમેકં વિદ્વાય વાસુદેવસ્ય સર્વજ્ઞસ્વાદીનાં કલ્યાણગુણાના-માસિમત્ત્વે સત્તિ મંગલવાચાભ્યાનુભવઃ । ભગવાન વાસુદેવમાં સર્વ જગત્કર્તૃત્વ ધર્મ

(૧૬૪)

રહ્યો છે. તે સિવાયના બીજા સર્વજ્ઞતાદિક જે ભગવાનના કદ્યાણુકારક ગુણો છે, તે ગુણોની પ્રાપ્તિપૂર્વક જે ભગવાનના યથાર્થ રવરૂપનો અનુભવ તેજ જીવની મુક્તિ બાણવી.

૧૭. (મધ્વભતે)—જગત્કર્તૃત્વલક્ષ્મીપતિત્વ-શ્રીવત્સર્વજ્ઞીમગવજ્ઞાનાયત્તનિર્દુઃસ્વપૂર્ણસુખં મુક્તિઃ । જગત્ કર્તૃત્વ, લક્ષ્મીપતિત્વ, અને શ્રીવત્સ-લાંછનત્વ, આ ત્રણ સિવાય બીજા જે ભગવાનના નિરતશયાનદાદિ ધર્મ છે, તે ધર્મો જેવા ધર્મોની જીવને પ્રાપ્તિ થાય તેનું નામ મુક્તિ.

૧૮. (વલ્લભભતે) દ્વિમુજકૃષ્ણન સહ સ્વાંશ-ભૂતાનાં જીવાનાં મોલેકે લીલાનુભવઃ । જોલોકમાં એ હાથવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સાથે તેના અંશરૂપ જીવોની જે રાસલીલાનો અનુભવ તેનું નામ મુક્તિ.

૧૯. (શાન્તિકેતને ભતે)—પરાપદ્યન્તી મધ્યમાવૈરવરીતે વાણીચતુષ્ટયે પ્રથમાયાઃ પરાહ્યાયા વ્રહ્મરૂપાયા વાર્ણ્યાર્દશનમુક્તિઃ । પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી, એ ચાર પ્રકારની વાણીમાંથી પરાવાણી અલગ છે. એ પરા વાણીનું દર્શન તે મુક્તિ.

૨૦. (રસેશ્વરવાદી) પારદરસપાનેન દેહસ્થૈર્ય મુક્તિઃ । પારદરસનું પાન કરવાથી જરા મરણ-રહિત આ દેહની સ્થિરતા થવાથી જે જીવનમુક્તિ થાય છે તેજ મુક્તિ.

૨૧. (શન્યવાદી માધ્યમિક) આ સર્વ જગત્ શન્યજ છે; આંતિવડે સત્ત્વ પ્રતીત થાય છે; વારતવથી કોઈ વસ્તુ સત્ નથી. આવા પ્રકારની શન્ય ભાવનાના પરિપાક પથેત જે શન્ય આત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન વડે જે શન્ય ભાવની પ્રાપ્તિ, તેને મુક્તિ કહે છે.

૨૨. (ચાર્વાકને ભતે) સ્વાતન્ત્ર્યં મૃત્યુર્વા મુક્તિઃ । વિધિનિષેધથી રહિત જે સ્વતંત્રતા તે મુક્તિ, અથવા મૃત્યુ એજ મુક્તિ.

૨૩. (વિજ્ઞાનવાદી જૈદ્ધોને ભતે)—સંસાર કાળમાં વર્તમાન એવા પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ થયા પછી કેવળ જે આલાય વિજ્ઞાનની ધારા રહે છે, તેજ મુક્તિ.

૨૪. (જૈનેને ભતે)—જેમ પાંજરામાં પૂરેલો પોપટ પાંજરે નાશ પામ્યા પછી સ્વતંત્ર ઘરેને આકાશમાં ગમન કરે છે, તેમ જૈન શાસ્ત્રોક્ત તપ કરીને તથા આત્મિકકાર સમાધિ કરીને અટ્ટવિધ બંધનનો નાશ થયા પછી કેવળ સુખરૂપ તથા નિરાવરણ જ્ઞાનરૂપ આત્માનું સ્વતંત્રપણે જે નિરંતર ઉર્ધ્વગમન છે, અથવા અલૌકિક આકાશમાં ગમન છે, તેનું નામ આત્માની મુક્તિ.

૨૫ (ભારકરીય ભતે) લિંગશરીરાગમો મુક્તિઃ । લિંગ શરીરનો નાશ તે મુક્તિ.

૨૬. (માહેશ્વર ભતે)—પારમૈશ્વર્યપ્રાપ્તિ-ર્મુક્તિઃ । પરમેશ્વરના જેવા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ.

૨૭. (કાપાલિક ભતે)—ચંદ્રચૂડવપુષ્પઃ સતઃ પાર્વત્યાલિંગનમ્ । મહાદેવના શરીરરૂપ થઇને પાર્વતીનું આલિંગન તે મુક્તિ.

૨૮. (અભિનવ યુગાચાર્યને ભતે) પૂર્ણ-ત્મતાભો મુક્તિઃ । પૂર્ણાત્માની પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ.

મુક્તે પ્રકારાઃ—સાલોક્ય, સામીપ્ય, સાશ્રય, અને સાયુગ્ય, એવા મુક્તિના ચાર પ્રકાર છે:—

(૧) સાલોક્ય મુક્તિ—જે વૈકુંઠલોકમાં ભગવાન રહે છે તે લોકની પ્રાપ્તિ તે સાલોક્ય મુક્તિ.

(૨) સામીપ્ય મુક્તિ—વૈકુંઠ લોકમાં પણ વિષ્ણુ ભગવાનની સમીપતાની પ્રાપ્તિ તે સામીપ્ય મુક્તિ.

(૩) સાશ્રય મુક્તિ—સમીપતા પ્રાપ્ત થયા પછી પણ વિષ્ણુ ભગવાનના જેવા રૂપની પ્રાપ્તિ તે સાશ્રય મુક્તિ.

(૧૬૫)

(૪) સાધુજ્યમુક્તિ—વિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપમાં જીવાત્માને લય તે સાધુજ્ય મુક્તિ.

મુખ્ય પ્રયોજનત્વમ્—અન્યેચ્છડનધીવેચ્છા-વિષયત્વમ્ । ખીખની ઇચ્છાને આધીન ન હોય એવી ઇચ્છાનો વિષય હોવાપણું.

મુખ્યસામાનાધિકરણ્યમ્—અજ્ઞાનોપહિ-તસ્ય જીવસ્યાબાધેન બ્રહ્મણાસામાનાધિકરણ્યમ્ । અજ્ઞાનની ઉપાધિવાળા જીવનો આધ ન કરવા વડે બ્રહ્મની સાથે જે તેનું સમાનાધિકરણ્ય તે મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે.

મુખ્યાત્મા—પંચકોશના અધિષ્ઠાન રૂપ જે સત્, ચિત્, આનંદ એક સાક્ષી આત્મા તે મુખ્યાત્મા કહેવાય છે.

મુખ્યાધિકારી—જે પુરૂષ સગુણ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર પર્યંત ઉપાસના કરીને પરમેશ્વરની કૃપાથી વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કરીને વિવેકાદિ સાધન સંપન્ન થઇને શ્રવણાદિકમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય મુખ્યાધિકારી.

મુખ્યાવૃત્તિ—શક્તિવૃત્તિ; શબ્દનો શકાર્થ-વાચ્યાર્થ-જણાવનારી વૃત્તિ.

મુદિતા—પુણ્યવાન મનુષ્યોને દેખીને જે પ્રસન્નતા, તે મુદિતા.

૨. પુણ્યેષ્વમ્યુત્થાનાસનાદિભિઃ સત્કારો મુદિતા । પુણ્યવાન પુરૂષોને જોઇને ઉભા થઇને તેમની સામે જવું, તેમને આસન આપવું, ઇત્યાદિ ઉપચારોથી તેમને સત્કાર કરવો તે મુદિતા.

મુનિત્વમ્—મનનશીલત્વં મુનિત્વમ્ । (વેદા-નંતાદિ શાસ્ત્રોનું) ચિંતન કરવાનો અભ્યાસ હોવાપણું તે મુનિત્વ. અથવા—

૨. વેદાર્થમનનશીલત્વમ્ । વેદોના અર્થનું મનન કરવાનો અભ્યાસ હોવાપણું તે મુનિત્વ.

૩. નિરંતરાદિતિયમનનશીલત્વમ્ । નિરંતર, અદિતીય બ્રહ્મનું ચિંતન કરવાનો અભ્યાસ હોવાપણું તે મુનિત્વ.

૪ દુઃસ્વપ્નમગ્નજગદુદિધીર્ણત્વમ્ । દુઃખરૂપી કાદવમાં કળેલા જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા-વાળા હોવાપણું તે મુનિત્વ.

મુમુક્ષા—સંસાર બંધનથી છૂટવાની ઇચ્છા.

મુમુક્ષુ—સ્વાત્માનં દૈતવન્ધાન્મોકુમિચ્છુઃ । પોતાના જીવને દૈતરૂપી બંધનમાંથી છોડાવવાની ઇચ્છાવાળો તે મુમુક્ષુ.

૨. મોક્ષેચ્છાવત્ત્વં મુમુક્ષુત્વમ્ । મોક્ષની ઇચ્છા-વાળા હોવાપણું તે મુમુક્ષુત્વ.

મૂઢઃ—કર્તૃત્વાયદૃશ્ચારભાવાલ્લઃ । હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, વગેરે કર્તાપણુના અહંકાર ભાવમાં આરંભ થયેલો તે મૂઢ.

૨. શાન્ત, ધીર, અને મૂઢ, એ ત્રણમાંથી છેલ્લી અવસ્થાવાળો—તમો મુણ્મય અવસ્થાવાળો તે મૂઢ.

મૂઢાવસ્થા—નિદ્રાતન્દ્રાદિપ્રસ્તાવસ્થા—નિદ્રા, તન્દ્રા, વગેરેથી વ્યાપ્ત એવી અવસ્થા.

મૂર્ખત્વમ્—હિતાહિતજ્ઞાનશૂન્યત્વમ્ । હિત કે અહિતના જ્ઞાનથી રહિતપણું.

૨. લેકવેદવિરુદ્ધપક્ષાવલમ્બિત્વમ્ । લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ પક્ષનું અવલંબન કરવાપણું. અથવા—

૩. લેકવેદવિરુદ્ધાચરણાવલમ્બિત્વમ્ । લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ આચરણને પકડી રહેવાપણું.

મૂર્છાવસ્થા—રાગવા વગેરે કારણોથી માણસનાં સર્વ વિશેષજ્ઞાન ઉપરામ પામે તે અવસ્થાને મૂર્છા કહે છે.

મૂર્તત્વમ્—ક્રિયાશ્રયત્વં મૂર્તત્વમ્ । કર્મરૂપ ક્રિયા સમવાય સંબંધે કરીને પૃથ્વી આદિક પાંચ દ્રવ્યોમાં રહે છે, એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચમે રહે છે; આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા, એ ચાર વિભુ દ્રવ્યોમાં સમવાય સંબંધથી રહેતી નથી. માટે સમવાય સંબંધે કરીને ક્રિયાવાળા હોવા-પણું તે પૃથ્વી આદિકમાં મૂર્તત્વ કહેવાય છે.

૨. પરિચ્છિન્નપરિમાણત્વં મૂર્તત્વમ્ । પરમ મહત્ત્વ પરિમાણવાળા જે આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા, એ ચાર વિભુ દ્રવ્યો છે, તે ચાર વિભુ દ્રવ્યોમાં નહિ રહેનારું જે પરિ-

(૧૬૬)

માણુ તે પરિચિન્ન પરિમાણુ કહેવાય છે. એવું પરિચિન્ન પરિણામ પૃથ્વી વગેરે પાંચ દ્રવ્યોમાં રહે છે માટે પરિચિન્ન પરિમાણુવત્ત્વ એ સૂતૃત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ આકાશાદિક વિભુ દ્રવ્યોમાં રહેનારું પરમ મહત્ત્વ અને પરમ દીર્ઘત્વ પરિમાણુ સિવાય બીજાં અર્થાં પરિમાણુ પરિચિન્ન હોવાથી પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન એ પાંચે પણ પરિચિન્ન છે, અને તેથી તેમનામાં સૂતૃત્વ રહેલું છે.

મૃત્યુ:—વિજાતિયાત્મનઃ સંયોગનાસો મૃત્યુઃ । વિભતીય એવા આત્મા અને મનના સંયોગના નાશ તે મૃત્યુ.

મેઘા—અનેકશ્રુતગ્રન્થાર્થધારણશક્તિઃ । શ્રવણ કરેલા અનેક ગ્રંથોના અર્થોને ધારણ કરવાની (સ્મરણમાં રાખવાની) શક્તિ.

મેઘાવી—ગુરુપદિષ્ટપદાર્થગ્રહણધારણપદ્ધત્ઃ । શુરૂએ ઉપદેશેલા પદાર્થને સમજવામાં તથા તેને સ્મરણમાં રાખવામાં જે કુશળ હોય તે મેઘાવી.

મૈત્રી—પરાસુદ્રેગજાનકાવૃત્તિઃ । બીજાને ઉદ્દેગ ન ઉપજે એવી વૃત્તિ તે મૈત્રી.

૨. સુક્ષીણાત્મીયત્વભાવનમ્ । સુખી પ્રાણીઓમાં 'આ સર્વ અમારું છે અથવા મારા રૂપ છે' એવી ભાવના તે મૈત્રી.

મોક્ષ:—અગ્નિની નિવૃત્તિ પૂર્વક અહા-ભાવની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ (મુક્તિ શબ્દ જુઓ) મુક્તિના ચાર પ્રકારના વર્ણો એ ભેદ છે:—મંદ મોક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષ.

મોક્ષપદાર્થ:—(જૈન મતે) જે આત્માના સમસ્ત કલેશ તથા તેની વાસનાઓ નિવૃત્ત થઇ છે, તથા આવરણ રહિત એવું જેનું જ્ઞાન છે, એવા સુખરૂપ આત્માનું અક્ષોકાકશમાં સૌથી ઉપર જે અવસ્થાન તે મોક્ષ. અથવા—

૨. ધર્માધર્મના બળથી સંસાર સમુદ્રમાં નિમગ્ન જીવોના ધર્માધર્મનો તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ થાય, ત્યારે જલતુંબિકાન્યાયે જે અક્ષોકાકાશમાં જીર્ણ ગમન નિરંતર થાય છે તે મોક્ષ.

મોચનમ્—બહિઃ ક્ષરણાવચ્છિન્ન વ્યાપારઃ । બહારની પાસે ઝરવું (ટપકવું—ખરવું—નીકળવું), એ ક્રિયા વડે અવચ્છિન્ન જે વ્યાપાર તે મોચન.

મોદ:—ઘટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી જન્ય જે સુખ તે મોદ.

મોહ:—હિતેષ્વહિતબુદ્ધિઃ અહિતેષુ હિતબુદ્ધિઃ । હિતમાં અહિત બુદ્ધિ અને અહિતમાં હિત બુદ્ધિ તે મોહ.

મોહનીયકર્મ (જૈન મતે)—નાના શાસ્ત્રકાનોએ બતાવેલા જે મોક્ષના માર્ગ છે, તે સઘળા માર્ગોમાં કયો માર્ગ વિશેષ છે, એવા અનિશ્ચયના હેતુ ભૂત જે કર્મ તે મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

મૌનમ્—વાઙ્મ્યાપારાહિત્યમ્ । વાણીના વ્યાપારથી રહિતપણું મોહવું તે.

૨. વાક્ સંયમો મૌનમ્ ।—વાણીને કબજે રાખવી તે મૌન.

૩. વાક્સંયમહેતુર્મનઃસંયમા મૌનમ્ । વાણીનાં સંયમનો હેતુ જે મનનો સંયમ તે મૌન.

એ મૌન એ પ્રકારનું છે:—(૧) આકાર મૌન; અને (૨) કાકમૌન.

મ્લેચ્છ:—ગોમાંસલાલોકે યસ્તુ વિરુદ્ધં વદુ માષતે । સર્વાચારવિહીનથ મ્લેચ્છ ઇત્યાભિધીયતે ॥૧॥ જે ગોમાંસ ખાતો હોય, ઘણું (શાસ્ત્ર) વિસદ્ધ મોહતો હોય, અને સઘળા આચાર (શાસ્ત્રોક્ત આચાર) થી રહિત હોય તેને મ્લેચ્છ કહે છે.

ય

યજાતિ:—એ નામનો એક યાગ છે.

યજુ:—અનિયતાક્ષરપાદાવસાનમ્ । (વેદના જે મંત્રોમાં) આનયમિત અક્ષરોવાળું પાદ હોય તે યજુર્મંત્ર.

૨. વૃત્તગીતિવજિતત્વે સતિ પ્રચ્છિષ્ટપાઠત્ત-મન્ત્રઃ । વૃત્ત કે ગીતિ રહિત છતાં ગાન જેવા સારા સંબંધથી લખાતો મંત્ર, તેનું નામ યજુર્મંત્ર.

(૧૬૭)

યજુર્વેદ:—યજુર્વેદેષ વેદ: । જેમાં યજુષ્ મંત્ર ધણા હોય એવો વેદ તે યજુર્વેદ. અથવા જેમાં યજુષ્ષ અવયવ હોય, અથવા જેમાં યજુષ્નો વિનિયોગ હોય, અથવા જેમાં યજુષ્ દ્રવ્ય હોય તે યજુર્વેદ. (ન્યાયસુધા.)

યજ્ઞ:—દેવતોદેશેન હવિસ્ત્યાગ: । દેવતાને ઉદ્દેશીને જેમાં હૂત દ્રવ્યને અર્પણ કરવાનું હોય તે યજ્ઞ.

૨. યુપસમ્બન્ધરહિતત્વે સતિ શાસ્ત્રવિહિતકર્મ-વિશેષ: । યુપના સંબંધથી રહિત હોઇને (એટલે યુપ નામે પશુ આધવાને યજ્ઞરત્ન જેમાં ન હોય એમ છતાં) શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું એક પ્રકારનું કર્મ તે યજ્ઞ. એ બે પ્રકારનો છે:—(૧) શ્રીત અને (૨) સ્માર્ત. અગ્નિહોત્રાદિક તે શ્રીતયજ્ઞ છે અને પંચયજ્ઞાદિ તે સ્માર્તયજ્ઞ છે.

યતમાનવૈરાગ્યમ્—અસ્મિન્ સંસારે હંદ સારમિદમસારમિતિ સારાસારવિવેકો યતમાનવૈરાગ્યમ્ । આ સંસારમાં આ વસ્તુ સાર છે અને આ વસ્તુ અસાર છે, એવો સારાસાર વિવેક તે યતમાનવૈરાગ્ય કહેવાય છે.

યતિચાન્દ્રાચનમ્—એકમાસં પ્રત્યહં મધ્યાહ્નકાલેષ્ટાષ્ટપિન્ડાશનમ્ । એક માસ સુધી દરરોજ મધ્યાહ્ન સમયે આઠ આઠ ગ્રાસ ખાવા તે યતિચાન્દ્રાચન કહેવાય.

યથાર્થજ્ઞાનમ્—અદુષ્ટસામગ્રીજન્યં જ્ઞાનમ્ । દોષરહિત સામગ્રીથી ઉપજેલું જ્ઞાન તે યથાર્થજ્ઞાન.

યથાર્થનિશ્ચય:—અવિસંવાદિજ્ઞાનમ્ । જ્ઞાને વિષે પર્યાવસાનવાળું જે (અવિરોધિ) જ્ઞાન તે યથાર્થનિશ્ચય કહેવાય છે.

યથાર્થસ્મૃતિ:—‘તત્ત્વમસિ’ આદિક મહાવાક્યથી જન્ય જે ‘અહેંબ્રહ્માસિ’ એવા અનુભવથી જન્ય સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી જે પ્રત્યક્ અભિન પ્રજ્ઞાની સ્મૃતિ તે યથાર્થ આત્મસ્મૃતિ કહેવાય.

યથાર્થનાત્મસ્મૃતિ:—“વ્યાવહારિક પ્રપંચ મિથ્યા છે, દશ્ય છે માટે, જીવમાં રૂપાના દેખાવની પેટે.” આ અનુમાનથી ઉપજેલો જે પ્રપંચના મથાપણાની સ્મૃતિ સ્મૃતિ તે યથાર્થ આનાત્મસ્મૃતિ કહેવાય છે.

યથાર્થાનુભવ:—તદ્વતિ તત્ત્વકારકાનુભવો યથાર્થાનુભવ: । તે ધર્મવાળા પદાર્થ વિષે તે ધર્મનો વિષય કરનારો જે અનુભવ, તેને યથાર્થાનુભવ કહે છે. અર્થાત્ તે ધર્મવાળા પદાર્થ છે વિશેષ્ય જેમાં તથા તેજ ધર્મ છે પ્રકાર (વિષય) જેમાં, એવો જે અનુભવ, તે અનુભવ યથાર્થાનુભવ કહેવાય કહેવાય છે. જેમ—‘આ ઘટ’ ઇત્યાદિ અનુભવ છે. તેમાં—‘આ ઘટ’ એવા અનુભવમાં—ઘટત્વ ધર્મવાળો ઘટ વિશેષ્ય છે, અને તે ઘટત્વ ધર્મ પ્રકાર છે, માટે ઘટત્વ ધર્મવાળા ઘટમાં તે ઘટત્વ ધર્મ, ‘પ્રકારક’ હોવાથી ‘આ ઘટ’ એવો અનુભવ તે યથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. તેમજ રજતમાં (એટલે રૂપમાં) ‘આ રજત છે’ એવો અનુભવ પણ રજતત્વ ધર્મવાળા રજત વિષે તે રજતત્વ ધર્મ, ‘પ્રકારક’ હોવાથી તે યથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. એ યથાર્થાનુભવને શાસ્ત્રમાં ‘પ્રમા’ એવા નામથી પણ કહેવામાં આવે છે.

૨. ફલવત્પ્રવૃત્તિજનનયોગ્યમ્ । જે સફળ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય હોય તે યથાર્થાનુભવ.

યથાર્થાનુભવપ્રકારા:—યથાર્થ અનુભવ (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમિતિ, (૩) ઉપમિતિ, અને (૪) શાબ્દ, એવા ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે. એ ચાર પ્રકારનો અનુભવ પ્રમાણુવડે જન્ય હોય છે.

યથાર્થાનુભૂતિ:—અખાધિત અર્થને વિષય કરનારી (એટલે અખાધિત અર્થ વિષે) જે પ્રમા, તે યથાર્થ અનુભૂતિ.

યથેષ્ટાચરણમ્—શાસ્ત્રમર્વાદોલ્લેખવસ્ત્વે સત સ્વેચ્છયા નિષિદ્ધવિષયભોક્તુત્વમ્ । શાસ્ત્ર મર્થી-

(૧૬૮)

દાનુ ઉદ્ધવન કરીને પોતાની ઇચ્છાથી નિષિદ્ધ વિષયોમાં જે પ્રવૃત્તિ તેનું નામ યથેષ્ટાયરણુ.

યમઃ—અહિંસાચન્યતમત્ત્વમ્ । (૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અસ્તેય (ચોરી ન કરવી તે) (૪) અહમ્યયં અને (૫) અપરિગ્રહ, એ પાંચ વ્રતને અથવા તેમાંના ગમે તે એકને યમ કહે છે. (પતંજલિઃ)

૨. અહિંસાદિપરિગ્રહઃ । અહિંસા આદિકનું વ્રત ધારણ કરવું તે.

૩. મનોમાત્રસાધ્યત્વે સતિ નિવૃત્તિલક્ષણયોગાઙ્ગ વિશેષઃ । જે માત્ર મનથીજ સિદ્ધ થઈ શકે એવું હોય તે એક પ્રકારનું નિવૃત્તિ લક્ષણ યોગનું અંગ તે યમ. (હિંસા, અસત્ય, ચોરી, ક્રત્યાદિથી નિવૃત્ત થવું એજ જેનું લક્ષણ હોય તે નિવૃત્તિલક્ષણ જણાવું.)

યાગઃ—મંત્રકરણકઃ । જે મંત્રોચ્ચ કરણુ (સાધન) વાળો હોય તે યાગ.

૨. વહ્નાયધિકરણં યાગઃ । જેનું અધિકરણુ અગ્નિઆદિક હોય તે યાગ.

૩. સયૂપત્વે સતિ અન્યાદૃતિત્વં યાગઃ । જેમાં ચૂપ (યગૃસ્તલ) હોય અને અન્યાદૃતિપણું હોય તે યાગ.

યાચનમ્—સ્વીકારાનુકૂલે વ્યાપારઃ । કોઈ જે આપે તે માન્ય રાખવારૂપ સ્વીકારને અનુકૂળ વ્યાપાર (અર્થાત્ લેવાના હેતુથી કાંઈ માગવું) તે યાચન કહેવાય છે.

યાવત્ત્વમ્—અપેક્ષાબુદ્ધિવિશેષવિષયત્ત્વમ્ । ‘આટલું અથવા અહીં સુધી’ ઇત્યાદિ વિશેષવાળી જે અપેક્ષાબુદ્ધિ, એ અપેક્ષા બુદ્ધિનો જે વિષય હોય તે યાવત્ત્વ કહેવાય. ૨. વ્યાપકત્વને પણ યાવત્ત્વ કહે છે.

યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્ત્વમ્—સ્વાશ્રયનાશજન્યનાશપ્રતિયોગિત્ત્વમ્ । પોતાના આશ્રયના નાશથી ઉત્પન્ન થયેલા નાશનું જે પ્રતિયોગિપણું તે યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્ત્વ કહેવાય. અર્થાત્ આશ્રયનો નાશ થયે પોતાનો પણ નાશ થવાપડે. જે

ઘટાદિમાં રહેલાં રૂપાદિ તે ભ્યાંલગી રૂપાદિના આશ્રય ઘટ રહે ત્યાં લગી રહે છે; ઘટાદિનો નાશ થવાથી રૂપાદિનો પણ નાશ થાય છે. એ નાશરૂપ અભાવનું પ્રતિયોગી ‘યાવદ્દ્રવ્ય ભાવિત્ત્વ’ છે.

યુક્તયોગી—સર્વદા સમાધિમાનુ યોગી । જે યોગી પુરૂષ અભ્યાસની પકવતાવડે સર્વકાળ સમાધિમાં રિયત હોય છે, તે યોગી યુક્તયોગી કહેવાય છે.

૨. સર્વદા પદાર્થજ્ઞાનવાનુ યોગી । સર્વકાળ પદાર્થના જ્ઞાનવાળો યોગી તે યુક્તયોગી.

યુક્તિઃ—અર્થાવધારણમ્ । અર્થનો નિશ્ચય કરાવવો તે યુક્તિ.

૨. સ્વપક્ષસાધકવિપક્ષવાચકપ્રમાણોપન્યાસઃ । પોતાના પક્ષનાં સાધક અને વિરૂદ્ધ પક્ષનાં આધક એવાં પ્રમાણો કહી બતાવવાં તે યુક્તિ.

યુગપત્સૃષ્ટિઃ—દષ્ટિસૃષ્ટિવાદીઓને મતે એકદમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્રભાં દેખાતા પિતા પુત્રાદિક વહેલા મોડા ઉત્પન્ન થયેલા હોય એમ સ્વપ્રભાં લાગે છે, છતાં તે બધાની ઉત્પત્તિ સ્વપ્રભાં એક સાથેજ થાય છે—એટલે જે વખતે જે વસ્તુ જોવામાં આવે તે વખતેજ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે—તેમ આકાશ વગેરેની ઉત્પત્તિ વેદમાં અનુક્રમે કહેલી છતાં, અવિદ્યા દોષથી તે એકદમ ઉપજે છે એ વાતજ ખરી છે એમ માનનારા દષ્ટિસૃષ્ટિવાદી એને ‘યુગપત્સૃષ્ટિ’ કહે છે.

યુગ્જ્ઞાનયોગી—કાદાચિત્કસમાધિમાનુ યોગી । જે યોગી અભ્યાસની ન્યૂનતાવડે કદાચિત્ સમાધિમાં રિયત હોય છે, તથા કદાચિત્ સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન પામે છે તે યોગી.

૨. ચિન્તાસહકારેણ સત્ત્વજ્ઞાનવાનુ યોગી । ચિંતન કરવાની સાથેજ જેને સત્યનું જ્ઞાન થાય છે તે યુગ્જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે.

યુત્તસિદ્ધિઃ—જે અથવા ભેગાંથી એકનું ભિન્ન ગતિમાનપણું તે યુત્તસિદ્ધિ—જેમ,—જે થેટા લડતાં લડતાં છૂટા પડીને ભિન્નભિન્ન

(૧૬૯)

દિશામાં ચાલ્યા ગય છે, એ તેમના ભિન્ન ભિન્ન ગતિમાનપણાને યુત્તસિદ્ધિ કહે છે. અથવા પૃથ્વી ઉપરથી ધ્રુવે ઉપાડી લેનાથી એમાંથી એકનું ભિન્ન ગતિમાનપણું તે યુત્તસિદ્ધિ.

૨. પરસ્પર સંબંધ વિનાના પદાર્થોની પણ 'યુત્તસિદ્ધિ' છે એમ કહેવાય છે.

૩. જૂદા જૂદા આશ્રયમાં આશ્રિતપણું તે પણ યુત્તસિદ્ધિ છે.

યોગક્ષેમ:—અપ્રાપ્ત અર્થની પ્રાપ્તિનું નામ યોગ છે, અને પ્રાપ્ત અર્થનું જે રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ કહેવાય છે. અર્થાત્ ન મળેલી વસ્તુ મેળવવી તથા તેનું રક્ષણ કરવું તે યોગક્ષેમ કહેવાય.

યોગજઘર્મલક્ષણસન્નિકર્ષ:—યોગાભ્યાસ-જનિતો ધર્મવિશેષ: । યોગાભ્યાસવડે જન્ય જે ધર્મવિશેષ છે તે ધર્મને યોગજ ધર્મલક્ષણ સન્નિકર્ષ કહે છે. યોગી પુરૂષોને પૂર્વે નષ્ટ થયેલા તથા હવે પછી થનારા તથા હમણાં વર્તમાન, એવા સર્વ પદાર્થોનું, તથા અતિ દૂર દેશવૃત્તિ પદાર્થોનું, તથા પરમાણુ, આકાશાદિક અતોદ્રિય પદાર્થોનું, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. એ વાત શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

યોગત્વમ્—અલઘ્વલાભત્વમ્ । નહિ પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું પ્રાપ્ત થવાપણું.

૨. કામાદિરૂપચિત્તવૃત્તિનિરોધત્વમ્ । કામાદિરૂપ ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવાપણું તે યોગ.

૩. સ્વરૂપાવસ્થિતિદેહુયોગ: । યોગતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવાનો હેતુ તે યોગ.

૪. દૈવાસુરવૃત્તીનાં નિરોધત્વમ્ । દૈવીવૃત્તિઓ અને આસુરી વૃત્તિને રોકવાપણું તે યોગ.

૫. ક્લેશકર્માદિપરિપન્થિવ્યે સતિ ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધત્વમ્ । ક્લેશ, કર્મ, વગેરે વિરોધી છતાં પણ પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા, સ્મૃતિ વગેરે ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવાપણું તે યોગ.

યોગરૂઢત્વમ્—શાસ્ત્રકલ્પિતાવયવાનુસંધાન-પૂર્વેક્ષસુદાયશક્યર્થબોધકપદત્વમ્ । શાસ્ત્રે કલ્પેલા અવયવોના અનુસંધાનપૂર્વક સમુદાય શક્તિથી થતા અર્થનો ઓધ કરનાર પદપણું. અર્થાત્ શબ્દના એ અવયવોના અર્થને એકત્ર કરી ઉપગમેક્ષો નવીન શબ્દાર્થ. જેમ, -સરોજ=સર:નજ=સરોવરમાં ઉપજેલું કમળ. (નીચેનો શબ્દ જુઓ.)

યોગરૂઢિશક્તિ:—યોગાર્થવૃત્તિરૂઢ: । યોગ શક્તિના અર્થમાં વર્તનારી જે રૂઢિશક્તિ છે. તેનું નામ યોગરૂઢિ છે. જેમ, 'પંકજ' પદમાં યોગરૂઢિ શક્તિ છે. પંક (કાદવ) થી જેની ઉત્પત્તિ થાય છે તે 'પંકજ' કહેવાય છે. અને પંકથી કમળની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે કમળ પણ પંકજ કહેવાય છે. એ રીતે 'પંકજ' પદના પ્રકૃતિ પ્રત્યયરૂપ અવયવોમાં પંકથી ઉત્પત્તિના કર્તારૂપે કમળનો ઓધ કરવાની યોગશક્તિ રહી છે; અને કમળની પેઠે પોયણાં વગેરેની પણ પંકથી ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પંકજ શબ્દવડે પોયણાં વગેરેનો પણ ઓધ થવો જોઈએ, પણ તે થતો નથી. માટે 'પંકજ' પદના અવયવ સમુદાય વિષે કમલત્વ રૂપવડે કમળનો ઓધ કરવાની રૂઢિશક્તિ પણ રહે છે. આ રીતે તે યોગાર્થ (કમળ) માં વર્તનારી રૂઢિશક્તિ તે યોગરૂઢિશક્તિ કહેવાય છે. અને એ યોગરૂઢિશક્તિવડે અર્થનું પ્રતિપાદક જે પદ છે તે યોગરૂઢ પદ કહેવાય છે.

યોગાચાર્ય:—બૌદ્ધનો બીજો શિષ્ય. એ ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી છે. તેમનો મત એવો છે કે, વિજ્ઞાન એ આત્મા છે. તે વિજ્ઞાન સ્વતઃ પ્રકાશરૂપ હોવાથી ચેતન છે તથા તે ભાવરૂપ હોવાથી ક્ષણિક છે. ('જે જે ભાવરૂપ હોય તે તે ક્ષણિક હોય; વીજળીની પેઠે' એવું તેમનું મત છે.)

યોગાવૃત્તિ:—યોગશક્તિ:—અવયવશક્તિ-યોગ: । પદના ઘટક જે પ્રકૃતિ પ્રત્યયરૂપ

(૧૭૦)

અવયવ છે, તે પ્રત્યેક અવયવ વિષે રહેલી જે શક્તિ છે, તે શક્તિ યોગશક્તિ કહેવાય છે. જેમ, પવ્ આ ધાતુરૂપ પ્રકૃતિની પછી એક પ્રત્યય આવીને પાવક શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. તે પાવક પદના પવ્ અવયવની પાકરૂપ અર્થમાં શક્તિ છે; અને એક અવયવની કર્તા વિષે શક્તિ છે. એ અવયવશક્તિ યોગ-શક્તિ કહેવાય છે. એવી યોગશક્તિ વડે અર્થનું પ્રતિપાદક જે પદ છે, તે પદ યૌગિક પદ કહેવાય છે. એ યોગશક્તિનું બીજું નામ યોગાવૃત્તિ છે.

યોગ્યતા—એકપદાર્થે પરપદાર્થસમ્બન્ધો યોગ્યતા । એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનો જે સંબંધ, તેનું નામ યોગ્યતા. જેમ ‘વટમાનય ત્વમ્’ (તું ઘડો લાવ) એ વાક્યમાં ઘટ પદના અર્થનો ભ્રમ પદની કર્મતારૂપ અર્થમાં ‘આધેયતા’ રૂપ સંબંધ છે; અને કર્મતા-રૂપ અર્થનો આ ઉપસર્ગસહિત ની ધાતુના આણુવારૂપ અર્થ વિષે ‘નિરૂપકતા’ રૂપ સંબંધ છે. અને તે આણુવારૂપ અર્થનો આખ્યાત પ્રત્યયના કૃતિરૂપ અર્થ વિષે ‘અનુકૂળતા રૂપ’ સંબંધ છે. અને તે કૃતિ-રૂપ અર્થનો ત્વં પદાર્થ પુરૂપ વિષે ‘આશ્રય-તારૂપ’ સંબંધ છે. આ સંબંધનું નામ યોગ્યતા છે. (એ યોગ્યતાના જ્ઞાનવાળા પુરૂ-પને ‘વટમાનય ત્વમ્’ (તું ઘડો લાવ), એ વચન સાંભળવા પછી ‘ઘટચુત્તિકર્મતાનિરૂપક ભાનયનાકૂલકૃત્યાશ્રયઃ ત્વંપદાર્થઃ’ (એટલે ઘડામાં રહેલા કર્મપણાનો નિરૂપક અને આણુવાને અનુકૂલ એવી કૃતિનો આશ્રય ત્વં પદાર્થ ‘તું’ પદનો અર્થ’ છે, એવો બોધ થાય છે.)

જે યોગ્યતાજ્ઞાનને શાબ્દ બોધનો હેતુ ન માનીએ તો જેમ ‘પચસા સિદ્ધતિ’ (પાણી વડે સંચિ છે) એ વાક્યથી શાબ્દ બોધ થાય છે, તેમ ‘વહ્નિના સિદ્ધતિ’ (અગ્નિ વડે સંચિ છે), એ વાક્યથી પણ શાબ્દબોધ થવો

જોઈએ. તેમાં જળ વિષે તો સિંચનની કર-ણુતા છે, પણ અગ્નિમાં સિંચનની કરણુતા નથી, માટે ઉક્ત યોગ્યતાના અભાવથી ‘વહ્નિના સિદ્ધતિ’ એ વાક્યથી શાબ્દ બોધ થતો નથી.

૨. વાચકપ્રમાણાભાવો યોગ્યતા । વાચક પ્રમાણુનો અભાવ તે યોગ્યતા કહેવાય છે.

૩. તાત્પર્યવિષયસંસર્ગાભાવો યોગ્યતા । તાત્પર્યના વિષયના સંસર્ગ (સંબંધ)નો આધ ન થવો તે યોગ્યતા. જેમ—‘પાણીથી સંચિ છે.’ અથવા—

૪. વાક્યાર્થાભાવો યોગ્યતા । વાક્યના અર્થનો કોઈ બીજા પ્રમાણુથી આધ ન થવો તેને યોગ્યતા કહે છે.

યોગ્યાનુપલબ્ધિ—અત્ર ચદિ પ્રતિયોગિ સ્વાત્ત્વા ઉપલબ્ધેત, ક્ત્યાકારકતર્કસહકૃત-પ્રતિયોમ્પુલ્કમાભાવો યોગ્યાનુપલબ્ધિઃ । જો આ જૂતલાદિક અધિકરણમાં કદાચિત્ ઘટાદિક પ્રતિયોગી હોય તો ચક્ષુઆદિક ઇન્દ્રિયવડે તે પ્રતીત થાય, એ પ્રકારના કાર્યવડે સહકૃત—એટલે એવા તર્ક સહિત—જે પ્રતિયોગીના ઉપલબ્ધ (પ્રાપ્તિ) નો અભાવ તે યોગ્યાનુપલબ્ધિ કહેવાય છે.

અધારમાં ઘડો હોવા છતાં આશ્લોક (પ્રકાશ) સંયોગના અભાવથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે ઘડાની પ્રતીતિ થતી નથી; માટે અધકારમાં “જે ઘડો અહીં હોય તો પ્રતીત થાય” એવો તર્કજ થતો નથી. માટે અધકારમાં ઘટની અનુપલબ્ધિમાં ઉક્ત તર્ક સહકૃતત્વરૂપ યોગ્યતાના અભાવથી તે ઘટાભાવનું ચક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થતું નથી; અને અધકારમાં પણ ઘટાભાવનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ તો થાય છે, જેથી ઘટના ત્વાચ પ્રત્યક્ષમાં આશ્લોક સંયોગને કારણુતા હોતી નથી. માટે ‘જે અહીં’ ઘટ હોય તો ત્વજ ઇન્દ્રિય વડે તેનું પ્રત્યક્ષ થાય.’ એ પ્રકારનો તર્ક અધકારમાં પણ ચપ્ત શકે છે, અને જે રથળમાં ઘટરૂપી પ્રતિયોગીના

(૧૬૧)

ચાક્ષુષ પ્રલક્ષની આલોકસંયોગાદિક સર્વ સામગ્રી વિદ્યમાન છે, તે સ્થળ વિષેજ 'જો અહીં ઘટ હોય તો તે ચક્ષુવડે પ્રતીત થાય' એવો તર્ક થઈ શકે છે. એવા તર્કવડે સહકૃત હોવાથી ઘટની અનુપલબ્ધિ યોગ્ય કહેવાય છે.

૨. અભાવપ્રતિયોગિસત્ત્વપ્રસંજનપ્રસંજિતોપલ-
ચ્છિરપ્રપ્રતિયોગિકાનુપલબ્ધિવૈયોગ્યાનુપલબ્ધિઃ । અભા-
વના પ્રતિયોગીના સત્ત્વના આપાદન વડે
જેના સત્ત્વનો પ્રસંગ જિભો થાય, એવા
પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉપલબ્ધિ જેની પ્રતિ-
યોગી હોય તે અભાવને અનુપલબ્ધિ કહેવી.
જેમ- 'પૃથ્વી ઉપર ધડો નથી માટે ઘટાભાવ
છે.' એ ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ છે. 'જો
અહીં ઘડો હોત તો તે પ્રાપ્ત થાત' એવી
રીતે એ પ્રતિયોગી ઘડાના સત્ત્વની પ્રાપ્તિ
જિભી કરી છે. અર્થાત્ જો અહીં ઘટ છે
એમ માનીએ તો ઘટ હોવાનો પ્રસંગ જિભો
થાય છે; અને એવી રીતે ઘટના સત્ત્વની
ઉપલબ્ધિ, તે અનુપલબ્ધિરૂપ અભાવની
પ્રતિયોગી છે. માટે એ અનુપલબ્ધિ વડે
પૃથ્વી ઉપર ઘટના અભાવરૂપ પ્રમા ઉપજે
છે, તે યોગ્યાનુપલબ્ધિ કહેવાય છે.

યોનિજશરીરમ્—શુક્રલોણિતયોઃ પરસ્પર-
મેલનજન્ય શરીરં યોનિજશરીરમ્ । પુરૂષના વીર્ય-
રૂપ શુક્ર અને સ્ત્રીના વીર્યરૂપ શોણિત, તે
એના પરસ્પર મેળાપથી જન્મ જે શરીર, તે
શરીર યોનિજ શરીર કહેવાય છે. (અહીં
ઉત્પત્તિના કારણરૂપ ઘટક દ્રવ્યોને 'યોનિ'
કહે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું.) તે બે પ્રકારનું
છે: (૧) જરાયુજ, અને (૨) અંડજ શરીર.

યૌક્તિકવાઘઃ—સદ્વ્યતિરેકેણ ઘટાભાવ
નિશ્ચયવન્નિશ્ચિલકારણીભૂતબ્રહ્મવ્યતિરેકેણ પ્રપંચામાવ
નિશ્ચયઃ । જેમ મૃત્તિકારૂપ ઉપાદાન કારણથી
ભિન્નરૂપે ઘટરૂપ કાર્યનો અભાવ નિશ્ચય થાય
છે, તેમજ સઘળા પ્રપંચનું અભિન્ન નિમિ-
ત્તોપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે, માટે બ્રહ્મભિન્ન
સઘળા પ્રપંચનો અભાવ નિશ્ચય કરીને

બ્રહ્માભાવનો જે નિશ્ચય તે યાકૃતિક આધ
કહેવાય છે.

યૌગિકપદમ્—યોગાશક્તિવાણું પદ.

૨. પ્રકૃતિપ્રત્યયદ્વારાર્થવાચકઃ શબ્દઃ । પ્રકૃતિ
અને પ્રત્યયદ્વારા અર્થનો વાચક જે શબ્દ
તે યૌગિકપદ જાણવું.

૩. અવયવશક્ત્યર્થશક્તિદ્વારા બોધકઃ શબ્દઃ ।
પદના અવયવોની શક્તિરૂપ અર્થ શક્તિ
દ્વારા બોધ કરનારો શબ્દ, જેમ, મિત્ર,
સુખદ, ઇત્યાદિ.

યોગિકરુદ્ધિશક્તિઃ—યોગાર્થભિન્નાર્થવૃત્તિ-
રુદ્ધિઃ । યોગશક્તિના અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં
વર્તનારી જે રુદ્ધિશક્તિ છે, તેનું નામ
યૌગિકરુદ્ધિ જેમ ઉદ્ધિદ પદમાં યૌગિક
શક્તિ છે. તેમાં, ઉદ્ધિદ પદના અવયવોની
યોગશક્તિ તો ઉદ્ભેદનકર્તા રૂક્ષ, શુદ્ધમાદિક
અર્થમાં છે; અને ઉદ્ધિદ પદના અવયવ
સમુદાયની રુદ્ધિશક્તિ તો એ નામના યોગ
વિશેષમાં છે. એ પ્રમાણે એ ઉદ્ભેદ પદની
યોગશક્તિ તથા સમુદાયશક્તિ ભિન્નભિન્ન
અર્થમાં રહે છે. એક અર્થમાં રહેતી નથી.
માટે ઉદ્ભેદ પદની શક્તિ યૌગિકરુદ્ધિ કહેવાય
છે. એવી યૌગિકરુદ્ધિ શક્તિવડે ભિન્નભિન્ન
અર્થનું પ્રતિપાદક જે પદ, તે પદ યૌગિકરુદ્ધ
કહેવાય છે.

૨

રજસ્ત્વમ્—પ્રેરકત્વે સતિ સક્રિયત્વે સતિ
દુઃખહેતુત્ત્વમ્ । જે પ્રેરક અને ક્રિયાવાણું હોઈને
દુઃખનો હેતુ હોય તે રજસ્ કહેવાય છે.

રત્તિઃ—બાહ્યસાધનનિરપેક્ષા રત્તિઃ । યદ્વારનાં
સાધનની જેને અપેક્ષા ન હોય તે રત્તિ.

રમણીયત્વમ્—લોકોત્તરાહ્વાદજનકજ્ઞાનવિ-
ષયત્વમ્ । લોકોમાં સામાન્ય ન હોય એવો
આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાનનો વિષય હોવા-
પણું તે રમણીયત્વ.

રસઃ—રસનેન્દ્રિયગ્રાહ્યગુણત્વવ્યાપ્યજાતિમાન
રસઃ । રસન ઇન્દ્રિય વડે ગ્રાહ્ય વસ્તુમાં વર્તનારી

(૧૭૨)

(રહેનારી) એવી જે ગુણત્વ ગતિની વ્યાપ્ય ગતિ (રસત્વ) છે, તે ગતિવાળો ગુણરસ કહેવાય છે.

રસગુણ:—રસગુણ (૧) મધુર, (૨) આશ્લ (ખાટા), (૩) લવણ (ખારો), (૪) કટુ (કડવા), (૫) કષાય (તુરો) અને (૬) તિક્ત (તીખો), એમ છ પ્રકારનો છે. રસ ગુણ પૃથ્વી અને જળ એ બે દ્રવ્યોમાં રહે છે; પૃથ્વીમાં છએ પ્રકારનો રહે છે અને જળમાં એકલો મધુર રસ રહે છે; તે રસગુણ પણ પરમાણુરૂપ નિત્ય જળમાં નિત્ય હોય છે અને અન્યત્ર અનિત્ય હોય છે.

રસનમ્—રસોપલક્ષિસાધનમિન્દ્રયં રસનમ્ । રસનું જ્ઞાન થવાનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તેને રસન કહે છે.

રસાસ્વાદ:—વિશેષનિવૃત્તિજન્યાનન્દાનુભવઃ । વિશેષની નિવૃત્તિથી જન્ય આનંદનો અનુભવ તે રસાસ્વાદ.

૨. સમાધ્યારમ્મસમયે બ્રહ્માનન્દાનવાસૌ સ્થૂલ-વૃત્ત્યમાવાનન્દાસ્વાદઃ । સમાધિના આરંભ સમયમાં બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તે વખતે સ્થૂલ વૃત્તિના અજ્ઞાવરૂપ આનંદનો આસ્વાદન તે રસાસ્વાદ.

૩. સમાધિના આરંભમાં સવિકલ્પક આનંદનું આસ્વાદન તે રસાસ્વાદ.

રાગ:—ઉત્કટેચ્છારાગઃ । ઉત્કટ ઇન્દ્રિયાનું નામ રાગ છે.

૨. હયાદિભિષ્સાધનતા બુદ્ધ્યાસ્તેહો રાગઃ । સ્ત્રી આદિકમાં, તે ઇષ્ટ અર્થનું સાધન છે, એવી બુદ્ધિથી જે રનેહ તે રાગ.

૩. પ્રાપ્તે વિષયક્ષયકારણે સત્યપિ ન ક્ષીયતા-મિત્યેવમાકાર્ણસ્તત્ત્વિવિશેષો રાગઃ । વિષયના ક્ષયનું કારણ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ વિષય ક્ષય ન પામે, એવા આકારની એક પ્રકારની ચિત્તની વૃત્તિ તે રાગ.

૪. આ વસ્તુ અમને પ્રાપ્ત થાઓ, એવી જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તે રાગ કહેવાય છે.

૫. સુખ અને સુખનાં સાધનમાં તૃષ્ણા તે રાગ.

રુઢઃ (શબ્દ)—પ્રકૃતિપ્રત્યયાર્થમનપેક્ષઃ સમુદાયશત્તયર્થબોધકઃ શબ્દો રુઢઃ । પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થની અપેક્ષા રાખ્યા વિના વર્ણોના સમુદાયની શક્તિ વડે અર્થનો બોધ કરનારો શબ્દ તે રુઢ શબ્દ કહેવાય છે. જેમ ગાય, ઝાડ, ઇત્યાદિ.

રુઢિશક્તિ:—સમુદાયશક્તિઃ । પદના પ્રકૃતિ પ્રત્યય રૂપ અવયવ સમુદાયમાં રહેલી જે શક્તિ છે, તે રુઢિશક્તિ કહેવાય છે. જેમ,—ગોમંડલ, ઘટ ઇત્યાદિ પદોના પ્રકૃતિ પ્રત્યય રૂપ અવયવોના સમુદાયમાં રહેલી શક્તિ તે રુઢિશક્તિ છે. (ગોમંડલ=શૂમિ) રુઢિ શક્તિ-વાળાં પદ તે રુઢ પદ કહેવાય છે.

રૂપમ્—ત્વગપ્રાણચક્ષુર્ગ્રાહ્યગુણવિભાજકોપાધિ-માન ગુણઃ । ત્વક ઇન્દ્રિય વડે અગ્રાહ્ય અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વડે ગ્રાહ્ય એવા જે ગુણવિભાજક ઉપાધિ છે, તે ગુણ વિભાજક ઉપાધિ જેમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે તે ગુણને રૂપ કહે છે.

૨. ચક્ષુર્માત્રપ્રાણો ગુણરૂપમ્ । ચક્ષુ માત્રથીજ જે ગ્રાહ્યવામાં આવે છે તે ગુણને રૂપ કહે છે.

રૂપકમ્—ઉપમાનોપમેયયોરભેદે સામ્યપ્રતી-તિરૂપકમ્ । ઉપમાન અને ઉપમેયના અભેદમાં જે સરખાપણાની પ્રતીતિ થાય તે રૂપક કહેવાય છે.

રૂપગુણ:—રૂપ ગુણ (૧) ધોળો, (૨) નીલ, (૩) રક્ત, (૪) પીત, (૫) હરિત (લીલો) (૬) કપિશ (ભૂખરો), અને (૭) ચિત્ર (કાચરચિત્રો), એમ સાત પ્રકારનો છે. એ રૂપ ગુણ પૃથ્વી, જળ અને તેજ એ ત્રણ દ્રવ્યોમાં રહેલો છે. પૃથ્વીમાં સાતે પ્રકારનાં રૂપ રહે છે, તથા જળ અને તેજમાં એકલો શુકલ (ધોળો) ગુણ રહે છે. રૂપગુણ જળ તથા તેજના પરમાણુઓ રૂપ નિત્ય દ્રવ્યમાં નિત્ય હોય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યોમાં અનિત્ય હોય છે.

(૧૭૩)

રૂપસ્કન્ધઃ—(બૌદ્ધમતે)—૩પાદિ વિષયો સહિત ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિય તે ૩પરકંધ કહેવાય છે.

રૂપહાનિઃ—(જાતિવાચકદોષઃ)—૩૫ એટલે લક્ષણ. તે લક્ષણની જે હાની તે ૩૫ હાનિ. જેમ, વિશેષત્વ ધર્મને જાતિ માનીએ તો વિશેષનું લક્ષણ નાશ પામે છે, માટે એ (જાતિઆધક) ૩૫હાનિ દોષ છે. “જે પદાર્થ જાતિ સામાન્યથી રહિત હોઈને એક દ્રવ્ય વ્યક્તિ માત્રમાં સમવેત હોય તે વિશેષ” એવું વિશેષનું લક્ષણ છે. જે વિશેષને જાતિ-૩૫ સામાન્યવાણું માનીએ તો એ લક્ષણ સંભવતું નથી. માટે વિશેષને જાતિવાણું માનવાથી ૩૫હાનિ દોષ થાય છે, તેથી ૩૫હાનિ એ જાતિઆધક દોષ છે.

રેચકપ્રાણાયામઃ—પીતસ્ય વાયોર્દ્વાત્રિશ-ન્માત્રાભિસ્ત્યાગઃ નાક વડે ખેંચેલા વાયુનો બીજોશ માત્રા જેટલા કાળ સુધી ત્યાગ કરવો (બહાર જવા દેવો) તે રેચક પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

રોગઃ—ઘાતુવૈષમ્યહેતુકો વ્યાધિઃ। શરીર-માંના ઘાતુઓ જે પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ, તે કરતાં વિષમ (વત્તાઓછા) થવારૂપ હેતુ વાળો વ્યાધિ તે રોગ.

લ

લક્ષકઃ—લક્ષણયાર્થવૌષકશબ્દઃ। લક્ષણ વડે અર્થનો બોધ કરનારો શબ્દ.

૨. તીરાદિસમ્બન્ધાનુભાવકઃશબ્દઃ। “ગંગામાં ગામ છે.” એ વાક્યમાં “ગંગા” શબ્દ વડે ગંગાના સંબંધવાળા તીર (કાંઠાના પ્રદેશ)—નો અનુભવ થાય છે. એવી રીતે તીર વગેરે સંબંધીનો અનુભવ કરવનારો શબ્દ તે લક્ષક કહેવાય છે.

લક્ષણમ્—અસાધારણધર્મો લક્ષણમ્। જે વસ્તુનો જે અસાધારણ ધર્મ હોય તે વસ્તુનો તે અસાધારણ ધર્મ લક્ષણ કહેવાય છે. જેમ,—

ગંધગુણ કેવળ પૃથ્વીમાંજ રહે છે, પણ પૃથ્વીથી ભિન્ન જલાદિકમાં રહેતો નથી; માટે ગંધ-ગુણ એ પૃથ્વીનો અસાધારણ ધર્મ છે, તેથી ગંધવસ્તુ (ગંધ ગુણવાળા હોવાપણું) એ પૃથ્વીનું લક્ષણ છે. એવી રીતે જે જે પદાર્થનો જે જે અસાધારણ ધર્મ તે તે પદાર્થનું તે તે લક્ષણજ જાણવું.

૨. અસાધારણધર્મપ્રતિપાદકં વાક્યં લક્ષણમ્। પદાર્થના અસાધારણ ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારું વાક્ય તે લક્ષણ.

૩. સમાનાસમાનજાતીયવ્યવચ્છેદકં લક્ષણમ્। લક્ષ્ય અર્થની સમાન અને અસમાન જાતિ-વાળા પદાર્થોની વ્યાવૃત્તિ કરનાર તે લક્ષણ.

૪. અવ્યાપ્ત્યતિવ્યાપ્ત્યસમ્બવદોષત્રયશૂન્યત્વમ્। અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ, એવા ત્રણ દોષથી રહિતપણું તે લક્ષણત્વ.

૫. સજાતીયવિજાતિયવ્યાવર્ત્તકો લક્ષ્યગત-કલ્પિતોક્તપ્રસિદ્ધાકારો લક્ષણમ્। સજાતીય અને વિજાતીય પદાર્થોથી વ્યાવર્તક એવો કોષ્ઠક શોકપ્રસિદ્ધ આકાર તે લક્ષણ.

૬. લક્ષ્યતાવચ્છેદકસમાનિયતત્વં લક્ષણત્વમ્। લક્ષ્યતાવચ્છેદકની સાથે સમાનવ્યાપ્તિપણું તે લક્ષણત્વ. જેમ—અંતઃકરણથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે પ્રમાતૃ ચૈતન્ય, એવું પ્રમાતાનું લક્ષણ છે. હવે જ્યાં જ્યાં અંતઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય હોય ત્યાં ત્યાં પ્રમાતા હોય; અને જ્યાં જ્યાં પ્રમાતા હોય ત્યાં ત્યાં અંતઃકરણા-વચ્છિન્ન ચૈતન્ય હોય. એ રીતે લક્ષ્યતા (લક્ષ્ય-પણું) નું અવચ્છેદક જે પ્રમાતૃત્વ તેની સાથે અંતઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈતન્યની સમાન વ્યાપ્તિ છે. માટે અંતઃકરણાવચ્છિન્નત્વ એ પ્રમાતાનું લક્ષણ છે.

લક્ષણદોષત્રયમ્—અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ, એવા લક્ષણના ત્રણ દોષ હોય છે, માટે એ ત્રણ દોષ વગરનું લક્ષણ શુદ્ધ અથવા ખરૂં લક્ષણ કહેવાય છે.

(૧૭૪)

લક્ષણપ્રયોજનમ્—સવ્યાવૃત્તિર્વ્યવહારો વા ।
લક્ષ્ય અર્થથી લિખ્ય અર્થની વ્યાવૃત્તિ અથવા
વ્યવહાર એ લક્ષણનું પ્રયોજન છે.

લક્ષણા—શક્યસમ્બન્ધો લક્ષણા । જે પદની
લક્ષણાવૃત્તિથી જે અર્થનો ભોધ થાય છે, તે
પદના શક્ય અર્થનો જે તે અર્થ સાથે
સંબંધ છે, તેને લક્ષણા કહે છે. જેમ—“ગંગામાં
ગોશાળા છે.” આ વચનમાં ગંગા પદની
લક્ષણાવૃત્તિથી શ્રોતાને તીર (કાંઠો) અર્થનો
ભોધ થાય છે. હવે ગંગા પદનો શક્ય અર્થ
જે જળનો પ્રવાહ છે, તે શક્ય અર્થનો તીર
વિષે સંયોગ સંબંધ છે. એ શક્ય સંબંધજ
ગંગા પદની તીર વિષે લક્ષણા છે. આ
પ્રકારની લક્ષણાવૃત્તિના જ્ઞાનવાળા પુરૂષને
ગંગા પદનું શ્રવણ કર્યા પછી તીર રૂપ અર્થનું
સ્મરણ થાય છે, તથા તીર ઉપર ગોશાળા
છે એવો સાબ્દભોધ થાય છે.

એ લક્ષણાના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે:
(૧) જહત લક્ષણા, (૨) અજહત લક્ષણા,
(૩) જહદજહત લક્ષણા, અને (૪) લક્ષિત
લક્ષણા.

કોષ્ટ પ્રથકારો એ લક્ષણાના (૧) કેવળ
લક્ષણા અને (૨) લક્ષિતલક્ષણા એવા બે
ભાગ પાડી, કેવલ લક્ષણાના જહતલક્ષણા
વગેરે ત્રણ પ્રકાર માને છે.

કોષ્ટ પ્રથકારો ગોણી અને શુદ્ધ એવા
લક્ષણાના બે ભાગ પાડી, શુદ્ધમાં જહતલક્ષણા
વગેરે ત્રણ પ્રકારનો સમાવેશ કરે છે.

વળી કોષ્ટ પ્રથકારો નિરૂદ્ધ લક્ષણા અને
સ્વાસિક લક્ષણા એવા લક્ષણાના બે પ્રકાર
માને છે. (એ બંધી લક્ષણાઓના પ્રકારોનાં
લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૨. બોધ્યસમ્બન્ધો લક્ષણા । જે અર્થનો
ભોધ કરવાનો બોલનારનો અભિપ્રાય છે,
તેની સાથે શક્યાર્થનો સંબંધ તે લક્ષણા.

૩. સ્વશક્તિજ્ઞાપ્યસમ્બન્ધો લક્ષણા । શબ્દની
પોતાની શક્તિનો જ્ઞાપ્ય અર્થની સાથે સંબંધ
તે લક્ષણા.

લક્ષણાવીજમ્—“ ગંગા ઉપર ગોશાળા
છે.” એ વાક્ય સાંભળીને શ્રોતા પુરૂષ ગંગા
પદની ગંગાના તીરમાં કેમ લક્ષણા કરે છે,
એવી શંકા થાય તો તેનું જે સમાધાન છે
તેને લક્ષણાનું બીજ (કારણ) કહે છે. તેમાં
પ્રાચીન નૈયાયિકો તો એમ માને છે કે, ‘અન્વ-
યાનુપપત્તિ’ એ લક્ષણાનું બીજ છે. પદોનો
શક્ય અર્થ સાથે જે સંબંધ તેનું નામ અન્વય
છે, અને અસંભવ (નહિ બનવાપણું) એ
અનુપપત્તિનો અર્થ છે. અર્થાત પદનો તેના
શક્યાર્થ જે કે સંબંધ ન સંભવે, એવો
અન્વયાનુપપત્તિનો અર્થ છે. જેમ—“ ગંગા
ઉપર ગોશાળા છે.” એ વાક્યમાં ગંગા
પદનો શક્ય અર્થ જળનો પ્રવાહ છે; અને
ગોશાળા શબ્દનો શક્ય અર્થ ગાયોનો રહે-
વાનો વાડો છે. ઉક્ત વાક્યથી બન્ને શક્ય
અર્થનો આધારાધારભાવ સંબંધ પ્રતીત થાય
થાય છે; એટલે ગંગાનો પ્રવાહ આધાર છે
અને ગોશાળા આધેય છે. પણ તે સંભવનું
નથી; કેમકે જળના પ્રવાહમાં ગોશાળાની
આધારતા સંભવતી નથી, પણ કાંઠા ઉપરજ
સંભવે છે. આ પ્રકારે અન્વયાનુપપત્તિનો
વિચાર કરીને શ્રોતા પુરૂષ ગંગા પદની તીર
વિષે લક્ષણા કરે છે, માટે અન્વયાનુપપત્તિ
એ લક્ષણાનું બીજ છે.

નવીન નૈયાયિકો તો એમ કહે છે કે
વક્તા પુરૂષના તાત્પર્યની જે અનુપપત્તિ, તેજ
લક્ષણાનું બીજ છે. જે અન્વયાનુપપત્તિને
લક્ષણા માનીએ તો “ચઢી: પ્રવેશય”-
“ લાકડીઓનો પ્રવેશ કરાવો.” એ પ્રકારના
વચનમાં લાકડી પદની લાકડીઓ સખનારા
પુરૂષોમાં લક્ષણા ન હોવી જોઈએ. જેમ-
પાકશાળામાં બધી રસોઈ થઈ ગયા પછી
ધરખણીએ પોતાના નોકર માણસને કહ્યું કે,

(૧૯૫)

“ હવે લાકડીઓને આવવા દો.” એ વચન સાંભળીને પેક્ષે નોકર લાકડીવાળા માણસોમાં લક્ષણ કરે છે, તે ન થવી જોઈએ; કેમકે કાષ્ઠ રૂપ લાકડીઓનો, પાકશાળામાં પ્રવેશન રૂપ ક્રિયામાં સંબંધરૂપ અનવય અનુપપન્ન નથી, પણ તે અનવય સંભવે છે. પરંતુ ધર-ધણીનું જમાડવામાં તાત્પર્ય છે, તે પાકશાળામાં લાકડીઓ લાવી મૂકવાથી અનુપપન્ન થાય એ પ્રકારે વક્તાના તાત્પર્યની અનુપપત્તિ થતી જોઈને નોકર લાકડી પદની લાકડીઓવાળા પુરુષોમાં લક્ષણ કરે છે. માટે વક્તા પુરુષના તાત્પર્યની અનુપપત્તિ એજ લક્ષણનું બીજ છે.

લક્ષિત:—લક્ષણના બોધિતાર્થો લક્ષિત: । લક્ષણ વડે જે અર્થનો ભોધ કર્યો હોય તે અર્થ લક્ષિત કહેવાય છે.

લક્ષિતલક્ષણા—શક્યાર્થપરમ્પરા સમ્બન્ધ-રૂપા લક્ષણા । પદના શક્ય અર્થના પરંપરા સંબંધરૂપ લક્ષણા તે લક્ષિત લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ—“દિરેફો રૌતિ ।” —“દિરેફ શબ્દ કરે છે.” અહીં દિરેફ પદનો શક્ય અર્થ બે રકાર છે. એ બે રકારમાં શબ્દ કરવાપણું સંભવતું નથી. માટે એ વાક્યનું શ્રવણ કરીને શ્રોતા પુરુષ તે દિરેફ પદની મધુપ (ભમરો) વ્યક્તિ વિષે લક્ષણા કરે છે. તેમાં દિરેફ પદની શક્ય અર્થરૂપ બે રકારોનો તે મધુપ વ્યક્તિ વિષે સાક્ષાત્ સંબંધ તો નથી, પણ સ્વચરિતપદાવાચ્યત્વપરંપરા સંબંધ છે. અહીં સ્વ શબ્દ વડે બે રકારનું ગ્રહણ કરવું. તે બે રકારો વડે ઘટિત જે ભ્રમર પદ છે, તે ભ્રમર પદનું વાચ્યત્વ તે મધુપ વ્યક્તિમાં છે. માટે દિરેફ પદની મધુપ વ્યક્તિમાં જે ઉક્ત પરંપરા સંબંધરૂપ લક્ષણા છે તે લક્ષિત લક્ષણા કહેવાય છે. (કેટલાક ગ્રંથકારો લક્ષિત લક્ષણાને ભિન્ન લક્ષણા માનતા નથી. પણ જહત્ લક્ષણામાં અંતર્ભૂત માને છે.)

૨. શક્યપરંપરાસમ્બન્ધનાર્થાન્તરપ્રતિતિર્લક્ષિત લક્ષણા । શક્યના પરંપરા સંબંધ વડે અન્ય અર્થની પ્રતીતિ લક્ષિતલક્ષણા કહેવાય છે.

લક્ષ્યમ્—વક્તૃતાત્પર્યવિષયત્વેસતિ શક્ય-સમ્બન્ધમ્ । જે અર્થ વક્તાના તાત્પર્યનો વિષય હોઈને શક્યના સંબંધવાળો હોય તે લક્ષ્ય.

૨. લક્ષિતું યોગ્ય લક્ષ્યમ્ । લક્ષણ કરવાને યોગ્ય. અર્થાત્ જે વસ્તુનું લક્ષણ કહેવામાં આવે તે વસ્તુ લક્ષ્ય કહેવાય.

લક્ષ્યલક્ષણભાવ:—જેમ, તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યમાં તત્ અને ત્વમ પદોના વિરોધી અર્થ જે પરોક્ષત્વ અપરોક્ષત્વ છે, એ બેનો ત્યાગ કરીને અવિરોધ અખંડ ચૈતન્ય માત્રની લક્ષણા થાય છે. એમાં તત્ અને ત્વમ પદોમાં લક્ષણ રૂપતા છે. અને ચૈતન્યમાં લક્ષ્યરૂપતા છે. માટે ત્યાં લક્ષ્યલક્ષણભાવ કહેવાય છે.

લક્ષ્યાર્થ:—પદોની લક્ષણાવૃત્તિ વડે જે અર્થ જાણવામાં આવે છે તે.

લઘુત્વમ્—ક્રીદ્રાલ્પોપસ્થિતિકત્વમ્ । જહતી કે અદ્ય ઉપરિચિતિવાળા હોવાપણું. ૨ હલ-કાપણું. ૩ નાનાપણું. ૪ ત્વરાયુક્ત હોવાપણું. ૫ થોડું હોવાપણું.

૬. (વ્યાકરણમાં) હસ્વસંજ્ઞકવર્ણવૃત્તિધર્મ-વિશેષકત્વમ્ । હસ્વ સંજ્ઞાવાળા વર્ણમાં રહેલો એક પ્રકારનો ધર્મ હોવાપણું.

લય:—ઉપાદાનકારણે વિદ્યમાને સતિ કાર્ય-તિરોધાનમાત્રમ્ । ઉપાદાન કારણ વિવ્રમાન છતાં કાર્યનો જે તિરોભાવ માત્ર છે, તેનું નામ લય.

૨. અણ્ડવસ્ત્વનાભ્યનેન ચિત્તવૃત્તેન્નિદ્રા । અખંડ વસ્તુનું આલંબન પ્રાપ્ત ન થવાથી ચિત્તની વૃત્તિની જે નિદ્રા તે લય.

લયક્રમ:—જે પ્રમાણે બ્રહ્મથી આરંભીને જગતની ઉત્પત્તિ પર્યંત અધ્યારોપ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી ઉલટા ક્રમે લય કરતાં છેવટે બ્રહ્મ માત્ર શેષ રહે એવું ચિંતન કરવું

(૧૭૬)

તે લયક્રમ. જેમ-આ રથૂલ જગત્ પંચીકૃત રથૂલ જૂતોમાંથી ઉપજ્યું છે, માટે રથૂલ જગત્ એ વાસ્તવિક પંચીકૃત રથૂલ જૂતોજ છે. અર્થાત્ રથૂલ જગતને રથૂલ જૂતરૂપે જોવું-માનવું-નિશ્ચય કરવો. પછી તે રથૂલ મહા-જૂતો તથા સમષ્ટિગ્રાહી રૂપ સર્વ સૂક્ષ્મ શરીરો અપંચીકૃત સૂક્ષ્મ જૂતોમાંથી ઉપજ્યાં છે માટે તે સર્વ સૂક્ષ્મ જૂતોજ છે-તેનાથી બિન્ન નથી-એવો નિશ્ચય કરવો. મતલબ કે રથૂલ-જૂતો વગેરેનો અપંચીકૃત સૂક્ષ્મજૂતોમાં લય કરવો; એવી રીતે કે રથૂલજૂતોનો સૂક્ષ્મજૂતોના તામસ અંશમાં લય કરવો; જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનો સૂક્ષ્મજૂતોના સાત્વિક અંશમાં લય કરવો; અને કર્મેન્દ્રિયો તથા પ્રાણોનો સૂક્ષ્મજૂતોના રાજસ અંશમાં લય કરવો. પછી તે સૂક્ષ્મજૂતોનો પોતાપોતાના કારણમાં લય કરવો. એટલે પૃથ્વીનો જળમાં, જળનો તેજમાં તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, અને આકાશનો અજ્ઞાનમાં લય કરવો. પછી અજ્ઞાનનો ચૈતન્યમાત્રમાં લય કરવો.

લાક્ષણિક:—લક્ષણચર્ચાબોધક: શબ્દ: । લક્ષણા વડે અર્થનો બોધ કરનારો શબ્દ તે લાક્ષણિક કહેવાય છે.

લાઘવમ્—લાઘવ એ એક ગુણ કહેવાય છે, અને એથી ઉલટું ગૌરવ હોય ગણાય છે. જે વાત ટુંકામાં કહી શકાતી હોય તેને લંબાણથી કહેવાનું પ્રયોજન ન છતાં લંબાણથી કહેવું એ ગૌરવ હોય છે. એવું ગૌરવ ન કરતાં જે કહેવાનું હોય તે ટુંકામાં કહી બતાવવું તે લાઘવ ગુણ છે. એ લાઘવ (અને ગૌરવ પણ) ત્રણ પ્રકારનું છે (૧) શરીરકૃત, (૨) ઉપસ્થિતિકૃત અને (૩) સંબંધકૃત.

(૧) શરીરકૃત લાઘવ—અણુકથી આરંભીને ઘટાદિ કાર્યપર્યંત જેટલાં કાર્યદ્રવ્યો છે, તે કાર્યદ્રવ્ય અનેક અવયવ રૂપ દ્રવ્યોમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. જેમ અણુક રૂપ કાર્ય દ્રવ્ય ત્રણ દ્વયણુકરૂપ અવયવ દ્રવ્યોમાં

સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે તથા ચતુરણુક-રૂપ કાર્ય ચાર અણુકમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે; એ પ્રમાણે ઘટાપટાદિ પણ અનેક કપાલ તંતુ આદિક અવયવ દ્રવ્યોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે. માટે અણુકથી આરંભીને ઘટાદિ કાર્ય પર્યંત સર્વ કાર્ય દ્રવ્યોમાં અનેક દ્રવ્ય સમવેતત્વ ધર્મ રહે છે, અને મહત્ત્વ પરિમાણ પણ તે અણુકથી માંડીને ઘટાદિ પર્યંત સર્વ કાર્ય દ્રવ્યોમાં રહે છે. પરમાણુઓમાં તથા અણુકોમાં એ અનેક દ્રવ્ય સમવેતત્વ ધર્મ રહેતો નથી, તથા મહત્ત્વ પરિમાણ પણ રહેતું નથી. વળી તે અણુકાદિક દ્રવ્યોનું જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પરમાણુ તથા દ્વયણુકોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. માટે એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિષે તે અનેક-દ્રવ્ય સમવેતત્વ ધર્મને કારણતા માનવી અથવા તે મહત્ત્વને કારણતા માનવી ? ત્યાં અનેક દ્રવ્ય સમવેતત્વની અપેક્ષાએ મહત્ત્વનું શરીર શરીર લધુ છે. એનું નામ શરીરકૃત લાઘવ છે. એ શરીરકૃત લાઘવથી જ શાસ્ત્રકારોએ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં મહત્ત્વને જ કારણ માન્યું છે, અનેકદ્રવ્યસમવેતત્વ ધર્મને કારણ માન્યો નથી.

(૨) ઉપસ્થિતિકૃત લાઘવ—જ્યાં

એકજ ઘટાદિ પાર્થિવ દ્રવ્યમાં અગ્નિના સંયોગથી રૂપ, રસ, ગંધ, રસ, એ ચારે ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં ગંધ પ્રત્યે રૂપના પ્રાગભાવને કારણ કેમ ન હોય ? અને રૂપની પ્રત્યે ગંધના પ્રાગભાવને કારણતા કેમ ન હોય ? એવી શંકા પ્રાપ્ત થતાં, ઉપસ્થિતિકૃત લાઘવને લીધે ગંધના પ્રત્યે ગંધના પ્રાગભાવને કારણતા માની છે. એવો એક નિયમ છે કે પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વિના અભાવનું જ્ઞાન થતું નથી. માટે ગંધના પ્રતિ ગંધના પ્રાગભાવને જો કારણ માનીએ, તો કાર્યવાચક ગંધપદ વડે ગંધરૂપ પ્રતિયોગીની ઉપસ્થિતિ થવાથી ગંધના પ્રાગભાવની પણ તરતજ ઉપસ્થિતિ થાય છે, અને ગંધના

(૧૯૭)

પ્રતિ જો રૂપના પ્રાગભાવને કારણુ માનીએ તો રૂપપદ્ધતી રૂપ પ્રતિયોગીની ઉપસ્થિતિ થયા પછી રૂપના પ્રાગભાવની ઉપસ્થિતિ થાય છે. માટે અંધરૂપ કાર્યના પ્રતિરૂપ પ્રાગભાવનિષ્ઠ કારણુતાની અપેક્ષાએ અંધપ્રાગભાવને કારણુતા માનવામાં ઉપસ્થિતિકૃત લાઘવતા છે.

(૩) સંખંધકૃત લાઘવ-દંડાદિકને જો ઘટનું કારણુ માનીએ તો તે દંડાદિકનો ઘટરૂપ કાર્યના અધિકરણુમાં સંયોગાદિરૂપ સાક્ષાત્ સંખંધજ સંભવે છે; અને તે દંડાદિકના દંડત્વાદિ ધર્મને તથા રૂપરૂપશાંદિ ગુણને જો તે ઘટના પ્રતિકારણુ માનીએ, તો તે દંડત્વ, રૂપત્વ, વગેરેના તે ઘટના અધિકરણુમાં સાક્ષાત્ સંખંધ સંભવતો નથી, પણ તે દંડત્વાદિ ઘટિત સ્વાશ્રય દંડસંયોગાદિરૂપ પરંપરા સંખંધ થાય છે. (સ્વાશ્રય' માંના 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ દંડત્વ, દંડરૂપ, વગેરે સમજવો.) તે દંડત્વાદિના આશ્રય જો દંડ છે, તે દંડનો સંયોગાદિરૂપ સંખંધ, તે ઘટના અધિકરણુમાં છે. માટે એ દંડત્વ, દંડરૂપ, વગેરેના સંખંધની અપેક્ષાએ દંડાદિકનો સંખંધ લઘુ છે, માટે એનું નામ સંખંધકૃત લાઘવ છે. એ સંખંધકૃત લાઘવને લીધે તે દંડાદિકમાંજ ઘટની કારણુતા સંભવે છે, પણ દંડત્વ, દંડરૂપ વગેરેમાં સંભવતી નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ લાઘવ જેમ ત્રણ પ્રકારનું છે, તેમ ગૌરવ પણ તેજ ત્રણ પ્રકારનું, અને તેનાં ઉદાહરણુ પણ સમજી લેવાય એમ છે. જેમ, મહત્ત્વના શરીરની અપેક્ષાએ કરીને અનેક દ્રવ્ય સમવેત્તનું શરીર ગુરૂ છે, માટે તે શરીર કૃત ગૌરવ કહેવાય. એજ રીતે ઉપસ્થિતિ કૃત ગૌરવ તથા સંખંધકૃત ગૌરવનું સ્વરૂપ પણ મથાથોગ્ય સમજી લેવું.

લિંગમ્—વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાવિશિષ્ટહેતુ-લિંગમ્ । (જે પરમર્થ દૂમાદિક લિંગને વિષય કરતો હોઇને અનુમિતિનું કારણુ થાય છે, તે લિંગનું આ લક્ષણુ છે.) સાધ્યની વ્યાપ્તિ વડે

વિશિષ્ટ તથા પક્ષવૃત્તિત્વ રૂપ પક્ષવૃત્તિતા વડે વિશિષ્ટ જે હેતુ છે, તે હેતુને લિંગ કહે છે. જેમ ધૂમરૂપ હેતુ અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિ વડે વિશિષ્ટ છે, તથા પર્વત રૂપ પક્ષ વિષે વૃત્તિત્વરૂપ પક્ષધર્મતાવડે પણ વિશિષ્ટ છે. માટે એ ધૂમરૂપ હેતુને લિંગ કહે છે.

૨. વ્યાપ્ત્યાગ્રયોલિંગમ્ । વ્યાપ્તિના આશ્રય તે લિંગ.

૬. શબ્દસામર્થ્ય લિંગમ્ । શબ્દનું સામર્થ્ય તે લિંગ.

૪. અર્થપ્રકાશસામર્થ્ય લિંગમ્ । અર્થને પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય તે લિંગ. (હેતુ લિંગ, સાધન, એ ત્રણ શબ્દો એકજ અર્થના છે.)

લિંગપરામર્શ:-હેતુને વિષય કરનારે જ્ઞાન.

લિઙ્ઠર્થત્વમ્—કાર્યવુદ્ધિગોચરત્વે સતિ પ્રવર્તન-કત્ત્વમ્ । આ કરવા યોગ્ય છે એવી કાર્ય વુદ્ધિનો વિષય હોઇને બીજાને જે પ્રવૃત્તિ કરાવવાપણું તે લિઙ્ઠર્થ. (વધ્યર્થ લોકારને જે અર્થ તે. એને જ પાણિનિ લિઙ્ લોકાર કહે છે.)

લિઙ્ઠર્થશરીરમ્—દશ ધ્રુવિયો, પાંચ પ્રાણુ, મન અને વુદ્ધિ, એ સત્તર તત્ત્વોનું લિંગ શરીર કહેવાય છે. એને જ સૂક્ષ્મ શરીર પણ કહે છે. સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર પરમાત્માનું બોધક હોવાથી લિંગ કહેવાય છે.

લેશાવિદ્યા-પ્રારબ્ધકાર્યસમ્પાદનપટીયાનવિ-વાયા અવસ્થાવિશેષઃ । પ્રારબ્ધ કાર્યને સંપાદન કરવામાં કુશળ એવી એક પ્રકારની અવસ્થાને લેશાવિદ્યા કહે છે.

૨. વિશેષ શક્તિવાળું આસન તે લેશાવિદ્યા

૩. ક્ષાલિતલજ્જનમાષ્ટાનુકૃતલજ્જનવાસના કલ્પોડ વિચાસંસ્કારઃ । ધોષ નાંખેલા લસણુના વાસણુ-માં પાછળ રહેલી લસણુની વાસની પેટે રહેલો અવિદ્યાનો સંસ્કાર તે લેશાવિદ્યા.

૪. પ્રારબ્ધવર્તમાનદેહાયનુવૃત્તિપ્રયોજકો વિશેષ-શક્ત્યેશઃ । પ્રારબ્ધ એવા વર્તમાન દેહાદિ પ્રારબ્ધ કર્મ સમાપ્ત થતાં લગી ચાલ્યા કરે.

(૧૭૮)

એમ શ્રવાના હેતુરૂપ વિદેષ શક્તિના જે અંશ તે લેશાવિદ્યા.

લોકઃ—પ્રાણિનાં કર્મજ્ઞાનફલભોગસ્થાનવિશેષઃ। પ્રાણીઓને કર્મનું અને જ્ઞાનનું ફળ ભોગવવાનું અમુક સ્થાન તે લોક.

લોકવાસના—સર્વે જના માં ન નિન્દન્તિ યથા વા સ્તુવન્તિ, તથૈવ સર્વદા ચારિત્ર્યામીલ્ચશ-ક્યાર્યામિનિવેશઃ। જે આચરણ કરવાથી બધા લોકો મારી સ્તુતિ કરે, અથવા નિન્દા કોઇજ કરે નહિ, એવા અશક્ય આગ્રહ.

૨. લેકાનુભવજનિતત્ત્વે સતિ લેકસ્યૈવ પુનઃપુનઃ (રજનાર્થ) સ્મરણહેતુલેકવાસના । લોકના અનુભવથી જનિત હોઇને લોકનું (રંજન કરવા વગેરે માટે) જ ફરી ફરી સ્મરણનો જે હેતુ તે લોકવાસના. લોકવાસના મલિન છે, કેમકે તે સંપાદન કરતી અશક્ય છે, તથા પુરુષાર્થમાં નિરુપયોગી છે.

લોકસદ્ગ્રહઃ—સ્વયં સદાચાર પ્રવૃત્તત્ત્વે સતિ લેકાનાં સદાચારપ્રવર્તકત્વમ્ । પોતે સદાચારમાં પ્રવર્તતે લોકોને સદાચારમાં જે પ્રવર્તાવવાપણું તે લોકસદ્ગ્રહ.

લોકેષણા—લોકમાં હું શ્રેષ્ઠ છું એવા અભિમાન; અથવા લોકમાં હું શ્રેષ્ઠ કહેવાઈ એવી ચાહના.

૨. મને ઉત્તમ સુખ આપે એવા સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાઓ, એવી ઇચ્છા, તે લોકેષણા.

લોભત્વમ્—સ્વદ્રવ્યાપરિલાભે સતિ પરદ્રવ્ય-જિજ્ઞાસુત્વમ્ । પોતાના દ્રવ્યનો ખર્ચ ન કરતાં બીજાના દ્રવ્યને લેવાની ઇચ્છા હોવાપણું.

લોભનિવૃત્તુપાયઃ—અસ્તેયનાયપરિગ્રહેણ સન્તેષેણ દાનેન વા લેખસ્ય નિવૃત્તિઃ । ચોરી ન કરવાથી, પરિગ્રહ ન રાખવાથી, સતોષથી, અથવા દાનથી લોભની નિવૃત્તિ થાય છે.

લૌકિકગુણાધાનદેહવાસના—સમીચીન-શબ્દાદિવિષયસંસ્પાદનમ્ । સુંદર એવા શબ્દાદિ વિષયોનું સંપાદન તે લૌકિક ગુણાધાન દેહવાસના.

લૌકિકદોષાપનયનદેહવાસના—નિર્લિ-સ્સકૌતૌરૌષધૈર્વ્યાયાવપનયનમ્ । વૈદ્યે કહેલાં ઔષધોવડે રોગ વગેરેને દૂર કરવા તે.

લૌકિકપ્રત્યક્ષમ્—લૌકિકસન્નિકર્ષજન્ય પ્રત્યક્ષ લૌકિક પ્રત્યક્ષમ્ । પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના છ પ્રકાર છે. એ છ એ પ્રકારના પ્રત્યક્ષના વળી લૌકિક અને અલૌકિક એવા બે ભેદ છે. તેમાંથી અહીં લૌકિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહ્યું છે:—યક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો વટાદિ પદાર્થની સાથે જે સંયોગાદિષ્પ લૌકિક સન્નિકર્ષ (સંયમ) છે, તે લૌકિકસન્નિકર્ષ વડે જન્ય જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, તેને લૌકિક પ્રત્યક્ષ કહે છે. (“ લૌકિક-સન્નિકર્ષપ્રકારાઃ ” જુઓ.)

લૌકિકશબ્દતાત્પર્યમ્—ચાલતા પ્રકરણ ઉપરથી જે તાત્પર્ય માલમ પડે તે. જેમ, ખાતી વખતે ‘સંધવ’ માગે તો તેનો અર્થ ‘ઘોડો’ નહિ સમજતા ‘માડું’ સમજવું એ લૌકિકશબ્દતાત્પર્ય છે.

લૌકિકસન્નિકર્ષપ્રકારાઃ— પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના હેતુરૂપ તથા યક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર રૂપ જે લૌકિક સન્નિકર્ષ છે, તેના છ પ્રકાર છે:—(૧) સંયોગ સન્નિકર્ષ, (૨) સંયુક્ત સમવાય સન્નિકર્ષ, (૩) સંયુક્તસમવેતસમવાય-સન્નિકર્ષ, (૪) સમવાયસન્નિકર્ષ, (૫) સમવેત-સમવાયસન્નિકર્ષ, અને (૬) વિશેષણવિશેષ્યતા. (એ છ પ્રકારના સન્નિકર્ષોમાંથી ક્રાંતપણુ સન્નિકર્ષ વડે જે પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે લૌકિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. (“ લૌકિકપ્રત્યક્ષ ” શબ્દ જુઓ.)

લૌકિકાશબ્દપ્રમા—આસવાક્યજન્યાપ્રમા । યથાર્થ વક્તાને આત્મ કહે છે. એના આત્મના વચનથી ઉપજેલું જે પ્રભાજ્ઞાન તે લૌકિકી શાબ્દીપ્રમા કહેવાય છે.

વ

વક્તૃતાત્પર્યમ્—પુરુષાભિપ્રાયઃ । મારા આ શબ્દથી શ્રોતા પુરુષને આ અર્થનો ભોધ થાઓ. એવી જે ભોલનાર મનુષ્યની એક જાતની ઇચ્છા હોય છે તેને વક્તૃતાત્પર્ય કહે છે.

(૧૭૯)

૨. તદર્થપ્રતીતિચ્છયોચરિત્વમ્ । (અર્થ ઉપર પ્રભાણેજ છે.

વચનાદિપચ્ચક્રમ્—વાક, પ્રાણિ, પાદ, પાત્ર, અને ઉપરથ, એ પાંચ ક્રમેન્દ્રિયોના પાંચ વ્યાપાર છે, તેને અનુક્રમે વચન (ઉક્તિ) આદાન (ગ્રહણ કરવું), વિહાર (ગમન) ઉત્સર્ગ (ત્યાગ), અને આનંદ કહે છે. એ વચનાદિ પાંચક છે.

વર્તમાનકાલઃ—ક્રિયાયાઃ પ્રારમ્ભતઃ સમાપ્તિપર્યન્તે પ્રારમ્ભસમાપ્તિમિત્યાવ્ય વૃત્તિમાન્ કાલઃ । ક્રિયાના પ્રારંભથી તે સમાપ્તિ પર્યંત પ્રારંભ અને સમાપ્તિને વ્યાપીને રહેનારો જે કાળ તે વર્તમાનકાળ.

શબ્દપ્રયોગધારારઘ્યાપરિસમાસકાલઃ । શબ્દનો પ્રયોગ જે કાળમાં થાય છે, અને તેનો આરંભ કયાં છતાં સમાપ્તિ ન થઈ હોય તેટલો કાળ વર્તમાન કહેવાય છે.

વર્તમાનત્વમ્—સ્વર્ણસપ્રાગભાવાનધિકરણ-કાલકૃતિત્વં વર્તમાનત્વમ્ । ક્રોધ ક્રિયાના તથા જન્ય પદાર્થના પ્વસનો તથા પ્રાગભાવનો અનધિકરણશૂન્ય જે કાળ છે, તે કાળ વિષે તે ક્રિયાનું તથા તે જન્ય પદાર્થનું જે વર્તવું એજ તે ક્રિયામાં તથા જન્ય પદાર્થમાં વર્તમાનપણું છે.

વર્તમાનપ્રતિબન્ધઃ—વર્તમાનકાલીનત્વે સત્તિ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રતિરોધઃ । વર્તમાનકાળમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન ન થવા દેનાર તે વર્તમાન પ્રતિબંધ. એ પ્રતિબંધ ચાર પ્રકારનો છે:—(૧) વિષયા-સક્તિ, (૨) પ્રસામાંલ (યુદ્ધિની મંદતા), કુતર્ક (પ્રતિપાદિત અર્થને ઉલટી રીતે સમજવો તે), અને (૪) વિપર્યયદુરાગ્રહ (એટલે હું પંડિત છું, હું વિરક્ત છું, હું વેદપાઠી છું, ઇત્યાદિ દેહ ઇન્દ્રિયાદિમાં આત્મ-પણાની યુદ્ધિ વિષે દુરાગ્રહ.)

વશીકારવૈરાગ્યમ્—ઈદ્ધિકામુષ્મિકવિષય-જિહાસા । આ લોકના તથા પરલોકના વિષયોને નાશવાન જાણીને તેમના ત્યાગની ઇચ્છા.

વસ્તુપરિચ્છેદઃ—અન્યોન્યાભાવપ્રતિયોગિ-ત્વમ્ । અન્યોન્યાભાવાના પ્રતિયોગિપણું નામ વસ્તુપરિચ્છેદ છે. જેમ—પટનો પટમાં, અને પટનો ધટમાં અન્યોન્યાભાવ રહેલો છે, તેનું પ્રતિયોગીપણું અનુક્રમે ધટ તથા પટમાં છે, તેજ વસ્તુપરિચ્છેદ છે.

૨. ચક્તિવિદ્વસ્ત્વનાત્મત્વમ્ । ક્રોધપણું વસ્તુ-માત્રનું જે અનાત્મપણું તે વસ્તુપરિચ્છેદ છે.

વાક્—વચનક્રિયાસાધનમિન્દ્રિયમ્ । વચન (બોલવાની) ક્રિયાનું સાધન ઇન્દ્રિય તે વાક ઇન્દ્રિય.

વાક્યમ્—આકાંક્ષાદિયમત્પદસમૂહો વાક્યમ્ । આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને આસક્તિ, આ ત્રણ-વાળો જે પદોનો સમૂહ તેને વાક્ય કહે છે. જેમ—‘ગાય લાવો’ ઇત્યાદિક વચનો આકાંક્ષા-દિવાળાં હોવાથી તે પદોના સમૂહને વાક્ય કહે છે.

૨. પદસમૂહો વાક્યમ્ । પદોનો સમૂહ તે વાક્ય. (એવું લક્ષણ પણ કેટલાક કહે છે.)

વાક્યપ્રકારઃ—વાક્યના પ્રકાર બે છે: (૧) લૌકિક અને (૨) વૈદિક. આપ્ત પુરૂષે કહેલું વાક્ય લૌકિક કહેવાય છે અને સર્વશ ઇશ્વરે કહેલું વાક્ય વૈદિક છે. રશ્મિ, ઇતિહાસ અને પુરાણને જે વેદમૂલકતા હોય તેજ તે પ્રમાણ છે; અન્યથા બીજાં વાક્યોને પ્રમાણતા નથી.

વૈદિક વાક્યના વિધિ, મંત્ર અને અર્થ-વાદ, એવા ત્રણ પ્રકાર છે. (એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

વાક્યાર્થઃ—વાક્યતાત્પર્યવિષયઃ । વાક્યના તાત્પર્યનો વિષય.

૨. સાકાંક્ષપદાર્થોનિરાક્ષો વાક્યાર્થઃ । આકાંક્ષાવાળા પદોનો અર્થ જેથી આકાંક્ષા-રહિત થાય તે વાક્યાર્થ. જેમ—‘ગાય’ એટલું બોલવાથી ગાય સંબંધી ક્રિયા વગેરે જાણવાની આકાંક્ષા રહે છે; ત્યાં ‘ચરે છે’ એટલું કહેવાથી તે આકાંક્ષા નિવૃત્ત થાય છે, માટે ‘ગાય ચરે છે.’ એ વાક્યાર્થ છે.

(૧૮૦)

વાક્યાર્થપ્રમા-શાબ્દપ્રમા-શાબ્દબોધઃ ।
(એ ત્રણે પર્થાય શબ્દો છે.) શબ્દ પ્રમાણથી
જે પ્રમા ઉત્પન્ન થાય તે.

વાક્યૈકવાક્યતા—અજ્ઞબોધકવાક્યસ્યાજ્ઞ-
બોધકવાક્યેન સહૈકવાક્યત્વમ્ । જે વાક્યો પોત-
પોતાના અર્થમાં તાત્પર્યવાળાં છે, એમ છતાં
તે વાક્યોની અંગાંગિભાવ આકાંક્ષાને લીધે
જે એકવાક્યતા થાય છે તેને વાક્યૈકવાક્યતા
કહે છે. જેમ “દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો
યજેત ।” —“સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ દર્શ-
પૂર્ણમાસ નામે યાગ કરવા.” એ વિધિ
વાક્યથી દર્શપૂર્ણમાસ નામે અંગી (અંગો-
વાળા) યાગોનું વિધાન કરેલું છે. અને તેજ
પ્રકરણમાં “સમિધો યજતિ” એ વચનથી
સમિધ નામે અંગ યાગનું વિધાન કરેલું છે.
હવે અંગી યાગને અંગ યાગની અપેક્ષા
અવશ્ય હોય છે. માટે સ્વર્ગની કામનાવાળા
પુરે સમિધાદિક અંગયાગ વિશિષ્ટ દર્શપૂર્ણ-
માસ યાગોને કરવા; એ રીતે અંગબોધક
વાક્યોની અંગીબોધક વાક્યો સાથે એક
વાક્યતા થાય છે, તેને વાક્યૈકવાક્યતા કહે છે.

૨. પ્રત્યેક મિત્રમિત્રસંસર્ગપ્રતિપાદયોર્વાક્યયો-
રાહક્ષાવગ્ને મહાવાક્યાર્થબોધયત્વમ્ । વાક્યોમાં
દરેક પોતપોતાના બિન્નબિન્ન સંબંધ પ્રતિ-
પાદિત કરતાં છતાં આકાંક્ષાને લીધે મહા-
વાક્યને અર્થ જણાવતાં હોય ત્યારે તેમની
એકવાક્યતા કહેવાય છે.

વાચકઃ—પદાર્થસ્યતિજનકઃ । પદાર્થની
સ્મૃતિનો જે શબ્દજનક હોય તે વાચક.

૨. પદાર્થવિષયપ્રતીતિવિષયઃ । પદાર્થના
વિષયની પ્રતીતિનો વિષય (જે શબ્દ) હોય
તે વાચક.

૬. પુરાણાદિ પાઠકઃ । પુરાણ વગેરે
વાંચનારો પણ વાચક છે.

વાચ્યમ્—પદજન્યપ્રતીતિવિષયઃ । પદ
ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનનો જે વિષય હોય
તે વાચ્ય.

વાચ્યાર્થઃ—પદની શક્તિવૃત્તિવડે જે
અર્થ જણવામાં આવે તે વાચ્યાર્થ કહેવાય છે.

વાચ્છા—દૃષ્ટાધનતાવીજન્યામિદ્રવિષયચિત્ત-
વૃત્તિવાચ્છા । અમુક વસ્તુ અમારા ઇષ્ટ અર્થનું
સાધન છે, એવી બુદ્ધિથી ઉપજેલી અભિષ્ટ
વિષય સંબંધી જે ચિત્તની વૃત્તિને વાંછા.

વાદઃ—તત્ત્વબુમુક્તોઃ કથાવાદઃ । તત્ત્વ વસ્તુના
બોધની ઇચ્છાવાળા એ પુરૂષોની જે પરસ્પર
પ્રશ્નઉત્તરરૂપ કથા છે, તેનું નામ વાદ છે.

૨. તત્ત્વનિર્ણયફલઃ કથાવિશેષઃ । તત્ત્વનો
નિર્ણય જેનું ફળ હોય એવી એક પ્રકારની
એ જણની કથા તે વાદ.

૩. સ્વામિભતાર્થકથન વાદઃ । પોતાને જે
અર્થ માન્ય હોય તેનું કથન તે વાદ.

વાદગ્રન્થઃ—ઇતર મતોના ખંડનપૂર્વક
સ્વમતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રંથ. જેવા કેઃ-
ચિત્સુહી, અદ્વૈતસિદ્ધિ, સંક્ષેપશારીરક, સ્વારાજ્ય-
સિદ્ધિ, વેદાન્તપરિમાણ, સિદ્ધાન્તલેહા, અદ્વૈતકૌસ્તુભ,
મેદધિકાર, ઇત્યાદિ.

વાદિત્વમ્—વિચારસ્થલે વાદકશક્તૃત્વમ્ ।
કોઇ તત્ત્વનો વિચાર કરવો હોય તે સ્થળે
વાદ કથા કરનાર તે વાદી.

૨. પ્રથમપક્ષપ્રતિપાદકત્વમ્ । એ જણના
વાદમાં જે પહેલો પક્ષ પ્રતિપાદન કરતો હોય
તે વાદી.

વાનપ્રસ્થાશ્રમઃ—ગૃહસ્થાશ્રમમપહાય ગૃહીત-
મુનિવૃત્તિરસંન્યસ્તઃ । જેણે ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને
મુનિવૃત્તિ ગ્રહણ કરી હોય અને સંન્યાસ
ગ્રહણ ન કર્યો હોય તે વાનપ્રસ્થ કહેવાય.
વાનપ્રસ્થરૂપ આશ્રમ તે વાનપ્રસ્થાશ્રમ. તે
ચાર પ્રકારનો છેઃ-(૧) વૈખાનસ, (૨) ઓદુઃગર,
(૩) વાલમિલ્ય, (૪) ફેનપ.

વાયવીયવિષયઃ—રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વિષયો
વાયવીયવિષયઃ । રૂપરહિત સ્પર્શવાળો વિષય
તે વાયવીય વિષય કહેવાય છે.

૨. અપાકજાનુષ્ઠાસીતસ્પર્શવદ્વિષયો વાયવીય-
વિષયઃ । અપાકજ એવા અનુપણ અને

(૧૮૧)

અશીત સ્પર્શવાળો જે વિષય હોય તે વાયવીય વિકય.

૩. રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્યાપ્યજાતિમદ્વિષયો વાયવીયવિષયઃ । ૩૫રહિત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાં રહેનારી, અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય જાતિવાળો વિષય તે વાયવીય વિષય કહેવાય છે.

૪. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવન્માત્રવૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્યાપ્યજાતિમદ્વિષયો વાયવીયવિષયઃ । અપાકજ એવા અનુષ્ઠ અને અશીત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાંજ માત્ર રહેનારી અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય એવી જે વાયુત્વ જાતિ, તે જાતિવાળો વિષય તે વાયવીય વિષય કહેવાય છે. દ્વયશુદ્ધ ૩૫ વાયુથી આરંભીને પ્રાણાદિ મહાન વાયુ પર્યંત સર્વજન્ય વાયુને વિષય૩૫ વાયુજ ગણુવો. આ કારણથી પ્રાણુવાયુને ભિન્ન વાયુ ગણ્યો નથી.

વાયવીયશરીરમ્—રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્યાપ્યજાતિમચ્છરીરં વાયવીયશરીરમ્ । ૩૫રહિત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાં રહેનારી અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાદ્યાપ્ય એવી વાયુત્વ જાતિવાળું શરીર તે વાયવીય શરીર.

૨. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવન્માત્રવૃત્તિદ્રવ્યત્વજાતિસાક્ષાદ્યાપ્યજાતિમચ્છરીરમ્ । અપાકજ એવા અનુષ્ઠ અને અશીત સ્પર્શવાળાજ દ્રવ્યમાં રહેનારી અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય એવી વાયુત્વ જાતિવાળું શરીર તે વાયવીય શરીર કહેવાય.

૩. રૂપરહિતસ્પર્શવચ્છરીરં વાયવીયશરીરમ્ । જે શરીર૩૫ શુદ્ધથી રહિત હોઇને સ્પર્શ શુદ્ધવાળું હોય છે, તે શરીર વાયવીય શરીર કહેવાય છે.

૪. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવચ્છરીરં વાયવીયશરીરમ્ । જે શરીર અપાકજ એવા અનુષ્ઠ અને અશીત સ્પર્શવાળું હોય છે તે વાયવીય શરીર કહેવાય છે.

વાયવીયન્દ્રિયમ્—રૂપરહિતસ્પર્શવદિન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય ૩૫શુદ્ધથી રહિત હોઇને સ્પર્શશુદ્ધવાળું હોય તે વાયવીય ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

૨. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવદિન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય અપાકજ અનુષ્ઠ અને અશીત સ્પર્શવાળું હોય તે વાયવીય ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

૩. રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્યાપ્યજાતિમદિન્દ્રિયં વાયવીયેન્દ્રિયમ્ । ૩૫ રહિત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાં રહેનાર અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય જે વાયુત્વ જાતિ તે જાતિ-ઇન્દ્રિય તે વાયવીય ઇન્દ્રિય કહેવાય.

૪. અપાકજાનુષ્ઠાણીત સ્પર્શવન્માત્રવૃત્તિ દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્યાપ્યજાતિમદિન્દ્રિયં વાયવેન્દ્રિયમ્ । અપાકજ અનુષ્ઠાણીત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાત્રમાંજ રહેનાર અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય જે વાયુત્વજાતિ, તે જાતિવાળું ઇન્દ્રિય તે વાયવીયેન્દ્રિય.

વાયુઃ—અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવાન વાયુઃ । જે સ્પર્શ અગ્નિ આદિક તેજના સંયોગ૩૫ પાક વડે જન્ય નથી હોતો તે સ્પર્શ અપાકજ (નહિ દઝાડનારો) કહેવાય છે, અને જે સ્પર્શ ઉષ્ણપણુથી તથા શીતપણુથી રહિત હોય છે તે અનુષ્ઠાણીત કહેવાય છે. એવું અપાકજ તથા અનુષ્ઠાણીત જે દ્રવ્ય હોય તે વાયુ કહેવાય.

રૂપરહિતસ્પર્શવાન વાયુઃ । જે દ્રવ્ય ૩૫ શુદ્ધથી રહિત હોઇને સ્પર્શ શુદ્ધવાળું હોય છે તે વાયુ કહેવાય છે.

૩. રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્યાપ્યજાતિમાન વાયુઃ । ૩૫રહિત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાં રહેનારી એવી જે દ્રવ્યત્વ જાતિની સાક્ષાદ્યાપ્ય જે જાતિ છે, તે જાતિવાળું દ્રવ્ય તે વાયુ કહેવાય છે.

૪. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવન્માત્રવૃત્તિ દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્યાપ્યજાતિમાન વાયુઃ । અપાકજ એવા જે અનુષ્ઠ અને અશીત સ્પર્શ છે, તેવા સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાત્રમાંજ રહેનારી એવી

(૧૮૨)

હોઈને દ્રવ્યત્વ જાતિની સાક્ષાત વ્યાપ્ય જે જાતિ, તે જાતિવાળું દ્રવ્ય વાયુ કહેવાય છે.

૫. વાયુત્વજાતિમાન વાયુઃ । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધ કરીને વાયુત્વ જાતિવાળું હોય છે, તે દ્રવ્ય વાયુ કહેવાય છે.

૬. શબ્દસ્પર્શ ગુણકો વાયુઃ । શબ્દ અને સ્પર્શ ગુણવાળું દ્રવ્ય તે વાયુ.

વાયુગતતુળાઃ—સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, અને વેગ એવા નવ ગુણો વાયુમાં રહે છે.

વાયુદ્રવ્યમ્—વાયુ નિલ અને અનિલ એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં પરમાણુરૂપ વાયુ નિલ છે અને કાર્યરૂપ વાયુ અનિલ છે.

અનિલવાયુ—(૧) વાયવીય શરીર, (૨) વાયવીય ઇદ્રિય, અને (૩) વાયવીય વિષય, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. વાયવીય શરીર અયોનિજ છે અને તે વાયુલોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; સ્પર્શ-ગુણનું પ્રાહક ત્વક ઇદ્રિય એ વાયવીય ઇદ્રિય છે; અને વૃક્ષાદિ કોના કંપનનો હેતુ તથા શરીરમાં ફરનારો પ્રાણવાયુ એ વાયવીય વિષય કહેવાય છે.

વાર્તા—અન્યોન્યકથનમ્ । પરસ્પર વાત કરવી તે ૨. એક પ્રકારનો નિર્વાહનો વ્યાપાર તે વાર્તા.

વાર્તિકમ્—ઉક્તુક્તદુરુક્તાર્થવ્યક્તકારિ વાર્તિકમ્ । અર્થમાં જે કહેલું હોય, કહેવાનું રહી ગયું હોય અથવા ખોટું કહેલું હોય, તે સર્વને સ્પષ્ટ કરનારો અર્થ તે વાર્તિક. કહેલું છે કે-ઉક્તુક્તદુરુક્તતાનાં ચિન્તા યત્ર પ્રવર્તેતે । તં ગ્રન્થં વાર્તિકં પ્રાદુર્વાર્તિકક્લામ નીષિણઃ” ૧૧૧ જે અર્થમાં ઉક્ત, અનુક્ત અને દુરુક્ત સંબંધી વિચાર પ્રવર્તેતો હોય તે અર્થને વાર્તિક જાણનારા પાંડિતો વાર્તિક કહે છે.”

વાસના—સ્મૃતિહેતુસંસ્કારવિશેષઃ । સ્મૃતિનો હેતુ એવો, કોઈ એક જાતનો સંસ્કાર તે વાસના.

૨. અનુભવજન્યાયાઃ સ્મૃતિહેતુઃ । અનુભવથી જન્ય એવી સ્મૃતિનો હેતુ તે વાસના.

૩. પૂર્વાપરપરામર્શ વિના સહસોત્પદ્યમાનસ્ય ક્રોધાદિવૃત્તિવિશેષસ્ય હેતુચિત્તગતઃ સંસ્કારવિશેષો વાસના । આગ્રહો પાછલો વિચાર કર્યો વિના એકાએક ઉપજી આવનાર ક્રોધાદિ અમુક વૃત્તિઓનો હેતુ એવો ચિત્તમાં રહેલો એક પ્રકારનો સંસ્કાર તે વાસના.

૪. સુષુપ્ત્યવસ્થા ગતાધીસૂક્ષ્માવસ્થાવાસના । સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહેલી બુદ્ધિની સૂક્ષ્મ અવસ્થા તે વાસના. તે બે પ્રકારની છે—(૧) શુભવાસના અને (૨) અશુભવાસના.

વાસનાશયઃ—વિવેકજન્યચિત્તપ્રસામવાસના-દાઢ્યેન બાહ્યનિમિત્તે સત્યપિ ક્રોધાયુત્પત્તિઃ । વિવેકની જન્ય ચિત્તની શાન્તિરૂપ વાસના દઢ થવાથી બહારનાં નિમિત્ત છતાં પણ ક્રોધ વગેરેની ઉત્પત્તિ ન થવી તે વાસનાશય કહેવાય છે.

વાસનાનન્દઃ—બ્રહ્મધ્યાનાદેર્વિષયધ્યાનાલ્સુ-પ્રપ્તેશ્ચ વ્યુત્થિતસ્ય ચા આનન્દસ્ય વાસનાસ્તા વાસનાનન્દઃ । બ્રહ્મધ્યાનમાંથી અથવા દિષયના ધ્યાનમાંથી અથવા સુષુપ્તિમાંથી વ્યુત્થાન પામેલાને જે આનંદની વાસનાઓ જણાય છે તે વાસનાનંદ.

વિકલ્પઃ—પ્રકારતા, ૨ સંશય, ૩ કલ્પના.

૪. શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશન્યા વિકલ્પઃ । શબ્દના જ્ઞાનથી જેની કલ્પના મનમાં થઈ શકે, પણ વસ્તુ કાંઈ હોય નહિ તે વિકલ્પ.

૫. વસ્તુશન્યત્વે સતિ સ્વવિરોધ્યુત્તરજ્ઞાના-બાધ્યત્વમ્ । જે વસ્તુશન્ય હોઈને પોતાનું વિરોધી એવું જે ઉત્તરકાળમાં થતું જ્ઞાન, તેનો જે બાધ ન કરે તે વિકલ્પ.

૬. વસ્ત્વન્તરબોધકઃ શબ્દો વિકલ્પઃ । બીજી વસ્તુનો બોધ કરનારો શબ્દ તે વિકલ્પ.

વિકારઃ—(સાંખ્યોને મતે) જન્યત્વે સત્યજનકો વિકારઃ । જે પોતે જન્ય હોઈને

(૧૮૩)

બીજાનું જનક ન હોય તે વિકાર. જેમ, ઘટ પૃથ્વીથી જન્ય છતાં તે કોઇ બીજાનો જનક નથી, માટે 'ઘટ' વિકાર કહેવાય છે.

૨. (વેદાન્તમતે) પૂર્વાવસ્થાપરિત્યાગે સત્ય-વસ્થાન્તરાદૃતિઃ । પૂર્વાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને બીજી અવસ્થામાં આવવું તે વિકાર, જેમ, દૂધનો વિકાર દહીં છે.

વિકૃતિઃ—તત્ત્વાનારમ્ભકમ્ । જે વસ્તુ કોઇ તત્ત્વનો આરંભ ન કરે તે વિકૃતિ.

૨. જન્યત્વે સત્તિ જનકઃ । જે પોતે જન્ય હોઇને બીજાનું જનક હોય તે વિકૃતિઃ જેમ, વાયુ આકાશથી જન્ય હોઇને અગ્નિનો જનક છે માટે તે વિકૃતિ છે. (સાંખ્યો એને પ્રકૃતિ-વિકૃતિ કહે છે.)

૩. (મીમાંસાને મતે) યત્ર ન સમગ્રાંગપ-દેશઃ સવિકૃતિઃ । જેમાં સમગ્ર અંગનો ઉપદેશ ન હોય તે વિકૃતિ.

૪. જાતિદેશિકેતિકર્તવ્યતાકત્વમ્ । અતિ-દેશરૂપ કર્મની ઇતિકર્તવ્યવાળું કર્મ તે વિકૃતિ (યાગ.)

વિદ્વેષઃ—કાર્યવ્યાસજ્ઞમુદ્ધમાવ્યકથાવિચ્છેદો વિદ્વેષઃ । 'હમણું આ કામ અમારે કરવાનું છે' એ પ્રમાણે કાર્યવ્યાસંગનું બહાનું કાઢીને જે (વાદરૂપ) કથાનો વિચ્છેદ કરવો તેને વિદ્વેષ કહે છે. (એ એક નિઝહરથાન છે.)

૨. પુનઃપુનર્વિષયાનુસન્ધાનં વિદ્વેષઃ । વિષયોનું ફરીફરીને અનુસંધાન તે વિદ્વેષ.

૩. અણ્ડવસ્ત્વનાલ્પભવેન ચિત્તવૃત્તેરન્યા-લ્પભવમ્ । અખંડ વસ્તુનું આલંબન પ્રાપ્ત ન થવાથી ચિત્તની વૃત્તિઓ જે અન્ય પદાર્થનું આલંબન કરે છે, તેને વિદ્વેષ કહે છે.

વિદ્વેષપશક્તિઃ—આકાશાદિપ્રપંચોત્પત્તિહિતુઃ । આકાશાદિક પ્રપંચ (જગત)નો ઉત્પત્તિનું કારણ જે શક્તિ તે વિદ્વેષ શક્તિ અથવા.

૨. આકાશાદિવિવિધકાર્યજનનાકૂલમજ્ઞાનસા-મર્થ્યમ્ । આકાશાદિ વિવિધ કાર્ય ઉત્પન્ન થવાને અનુકૂળ એવું અજ્ઞાનનું જે સામર્થ્ય તે વિદ્વેષશક્તિ.

વિગ્રહઃ—સમાસાર્થવિબોધકવાક્યમ્ । સમાસના અર્થનો બોધ કરનારું વાક્ય તે વિગ્રહ.

૨. વૃત્ત્યર્થવિબોધકં વાક્યમ્ । વૃત્તિના અર્થનું બોધન કરનારું વાક્ય તે વિગ્રહ. (સૂત્રનાં પદોના અર્થ સમજાવનાર વાક્યને વૃત્તિ કહે છે.)

૩. સમાસાદિવૃત્તિસમાનાર્થકવાક્યમ્ । સમા-સાદિ અને વૃત્તિ બન્નેને સમાનાર્થક હોય એવું વાક્ય, ૪. શરીર. ૫. લડાઈ.

વિગ્રમ—અંથની સમાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરનાર કોઇ પ્રકારનું પાપ; તે અંથ સમાપ્તિનું વિધન કહેવાય છે.

૨. કાર્યોત્પાદપ્રયોજકીભૂતધર્મવિષટકત્વમ્ । કાર્યની ઉત્પત્તિમાં હેતુ રૂપ ધર્મને નિષ્ફળ કરવાપણું તે વિધન.

વિચારઃ—પ્રમાણેન તત્ત્વપરીક્ષા । પ્રમાણ-વડે તત્ત્વની પરીક્ષા કરવી તે વિચાર.

૨. તાત્પર્યાનુકૂલયુક્ત્યનુસન્ધાનમ્ । તાત્પર્યને અનુકૂળ યુક્તિઓનું અનુસંધાન કરવું તે વિચાર.

વિચ્છેદઃ—અકાલિયદ્રવ્યયુગાદીનામન્યજા-તીયેન વ્યવધાનમ્ । એક જાતના દ્રવ્ય કે ગુણ વગેરેનું બીજી જાતના દ્રવ્ય કે ગુણોવડે વ્યવધાન તે વિચ્છેદ.

વિજાતીયભેદઃ—વિરુદ્ધજાતિકૃતો ભેદઃ । વિરુદ્ધ જાતિવાળા પદાર્થોનો જે પરસ્પર ભેદ તે વિજાતીય ભેદ. જેમ, વૃક્ષ અને ઘડો એ બેનો પરસ્પર ભેદ તે વિજાતીય ભેદ છે.

વિજાતીયવિદ્વેષધ્વંસઃ—અંથના વિદ્વેષ-ધ્વંસનું કારણ મંગળ છે, પણ પાપાદિકથી થતા વિદ્વેષધ્વંસનું કારણ મંગળ ન છતાં સ્તોત્ર પાઠ, પ્રાયશ્ચિત્તાદિ પણ છે; માટે અંથના વિદ્વેષધ્વંસ સિવાયનાં બીજાં વિદ્વેષોના ધ્વંસને વિજાતીય વિદ્વેષધ્વંસ કહે છે.

૨. પ્રસ્તુત વિદ્વેષોથી અન્ય પ્રકારનાં વિદ્વેષોના ધ્વંસ તે વિજાતીય વિદ્વેષધ્વંસ.

(૧૮૪)

વિજ્ઞાનપ્રકારૌ—(બૌદ્ધમતે) બૌદ્ધ વિજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે: (૧) આલયવિજ્ઞાન અને (૨) પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન.

વિજ્ઞાનમયકોશ:—જ્ઞાનોન્નિયસહિતા બુદ્ધિ: । પાંચ જ્ઞાનોદ્રિયો અને બુદ્ધિ મળીને વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે.

વિજ્ઞાનસ્કન્ધ:—(બૌદ્ધમતે) હું, હું, એવું આલય વિજ્ઞાન અને ચક્ષુઆદિક ઇન્દ્રિયો-વડે જન્ય જે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન, તેનું નામ વિજ્ઞાનસ્કન્ધ.

વિતપ્પણ:—સ્વપક્ષસ્થાપનહીના વિજિગીષુકથા । પોતાના પક્ષના સ્થાપનથી રહિત એવી જે જીવવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોની પરસ્પર કથા તેનું નામ વિતપ્પણ.

૨. સ્વપક્ષસ્થાપનારાહિત્યેન પરપક્ષનિરાકરણ-વાક્યમ્ । પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવા સિવાય બીજાના પક્ષનું ખંડન કરનાર વાક્ય તે વિતપ્પણ.

વિત્તૈષણ:—ધનવિષયક અભિમાન કે ધનની આહના તે વિતૈષણ.

૨. યજ્ઞાદિ કર્મ કરવા માટે ધનની ઇચ્છાને પણ વિતૈષણ કહે છે.

વિદેહમુક્તિ:—તત્ત્વજ્ઞાનિનો મોગેન પ્રારબ્ધ-કાયે વર્તમાનશરીરપાતે વિદેહમુક્તિ: । હું બ્રહ્મ છું, એવા તત્ત્વજ્ઞાનવાળા પુરુષના પ્રારબ્ધ કાર્યનો ભોગવડે નાશ થવાથી વર્તમાન શરીરનો જે નાશ, તે વિદેહમુક્તિ કહેવાય છે.

૨. ભાવિ શરીરનું જે અનારંભકપણું તે વિદેહમુક્તિ.

વિદ્યા:—પુરુષાર્થસાધન વિજ્ઞા । પુરુષાર્થના સાધનને વિદ્યા કહે છે.

૨. જીવબ્રહ્મણોરભેદમોચરાન્ત: કરણશક્તિ: । જીવનો અને બ્રહ્મના અભેદને વિષય કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિને વિષય કહે છે.

૩. અખ્યસ્તનિષેધકત્વે સત્તિ અધિષ્ઠાનસ્વરૂપનિર્ધારણ વિદ્યા । અખ્યસ્ત પદાર્થનો નિષેધ કરનારી

હોઇને અધિષ્ઠાનના સ્વરૂપનો નિષેધ કરાવનારી હોય તે વિદ્યા.

વિદ્યામદ:—મત્સદશ: કે વેત્સ્યહં પण्डितो, न मत्तोऽन्य: पण्डितोऽस्तीति मनसोऽभिनिवेश: । મારા જેવું કોણુ જાણુ છે? હું પંડિત છું, મારાથી (મોટો) બીજો કોઇ પંડિત નથી, એવા મનનો દુરાગ્રહ તે વિદ્યામદ.

વિદ્યામદનિવૃત્ત્યુપાય:—અહં ક: મત્તોપ્યધિક: પण्डितो बहव: सन्ति, तस्मान्मामपि कश्चित्पण्डित: परामविष्यति निरन्तरचिन्तनम् । હું શી ગણુત્રીમાં છું? મારાથી પણ અધિક પંડિત બીજા ધણુ છે, તેથી મારો પણ કોઇ પંડિત પરાભવ કરશે એવું નિરંતર ચિંતન કરવું એ વિદ્યામદની નિવૃત્તિનો ઉપાય.

વિદ્વત્સંન્યાસ:—ગૃહસ્થાશ્રમાદૌ કૃતશ્રવણાદિ-મિહપત્રસાક્ષાત્કારેણ ગૃહસ્થાદિના ચિત્તવિશ્રાન્તિ-લક્ષણાં જીવન્મુક્તિમુદીર્ય ક્રિયમાણવિદ્વત્સંન્યાસ: । ગૃહસ્થાશ્રમાદિ આશ્રમોમાં રહીને શ્રવણાદિ કરવાથી સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થતો હોય, એવા ગૃહસ્થ વગેરેએ ચિત્તની વિશ્રાંતિરૂપ જીવન્મુક્તિને ઉદેશીને જે સંન્યાસ ધારણ કર્યો હોય તે વિદ્વત્ સંન્યાસ.

૨. અપરોક્ષતત્ત્વવિદ્વિહિતત્વે સત્તિ સસાધન વૈધાચ્છિલકર્મત્યાગો વિદ્વત્સંન્યાસ: । જે સંન્યાસ અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાનીએ કરવો એમ વિહિત હોઇને વિધિથી પ્રાપ્ત એવાં સાધન સહિત સર્વ કર્મનો ત્યાગ તે વિદ્વત્ સંન્યાસ. એના બે પ્રકાર છે: (૧) અતરૂપધર, અને (૨) કર્મડલ્લાદિધર.

વિધિ:—પુરુષપ્રવર્તક વાક્યમ્ । પુરુષને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વાક્ય તે વિધિ.

૨. અજ્ઞાતાર્થજ્ઞાપકો વેદભોગો વિધિ: । અજ્ઞાત અર્થને જાણુવનારો વેદનો ભાગ તે વિધિ.

૩. અપ્રાપ્તપ્રાપ્તકો વિધિ: । અપ્રાપ્ત (કર્મ-ભાગ)ને પ્રાપ્ત કરી આપનાર વચન તે વિધિ.

૪. (ભાદેને મતે) શબ્દભાવના વિધિ: । શાબ્દી ભાવના તે વિધિ.

(૧૮૫)

૫. (પ્રાભાકરોને મતે) નિયોગો વિધિઃ । પ્રભાકર મતના મીમાંસકો નિયોગને વિધિ કહે છે.

૬. (તાર્કિકોને મતે) દ્વિસાધનતા વિધિઃ । ઇષ્ટ સાધનાને વિધિ કહે છે.

વિધિના મુખ્ય બે પ્રકાર છે; અભિધાન અને અભિધેય વિધિ. અભિધાન વિધિ ચાર પ્રકારનો છે: (૧) ઉત્પત્તિ વિધિ, (૨) અધિકાર-વિધિ, (૩) વિનિયોગવિધિ અને પ્રયોગ-વિધિ.

૭. દ્વિસાધનતાવોધકપ્રત્યયસમભિવ્યાહત-વાક્યં વિધિઃ । ઇષ્ટની સાધનતાના બોધક જે પ્રત્યય છે. તે પ્રત્યયવડે ઘટિત જે વાક્ય, તે વાક્યવિધિ કહેવાય છે.

ઇષ્ટ સાધનતાના બોધક પ્રત્યય લિઙ્, ભ્રુ, તવ્ય, કૃત્પ્રત્યય, ઇત્યાદિક વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં કથન કરેલા છે; જેમ-જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત (સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ નામે યાગ કરવો,) આ વાક્યની અંદર રહેલો જે 'યજેત' એ પદમાંનો લિઙ્ (વિધ્યથ) પ્રત્યય છે, તે લિઙ્ પ્રત્યય જ્યોતિષ્ટોમ નામે યાગમાં સ્વર્ગરૂપ ઇષ્ટની સાધનતાનો બોધ કરે છે, માટે લિઙ્ પ્રત્યયથી ઘટિત હોવાથી એ વિધિવાક્ય કહેવાય છે.

એ વિધિ વાક્યના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) અપૂર્વવિધિ, (૨) નિશ્ચયવિધિ, અને (૩) પરિસંખ્યા વિધિ. (એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

વિધિમુક્ષપ્રતીતિઃ—નકાર રહિત પ્રતી-તિને વિધિમુખ પ્રતીતિ કહે છે. જેમ, 'આ ઘડો છે, આ ઘડો છે,' એવી પ્રતીતિને વિધિમુખ પ્રતીતિ કહે છે.

વિનિગમનાવિરહઃ—એકતરપક્ષપાતિયુક્તિ-વિરહઃ । ઘણા વિષયોમાંથી કોઈ અર્થને સિદ્ધ કરનારી યુક્તિનો અભાવ તે વિનિગમના-વિરહ કહેવાય છે. જેમ કોઈ એ કહ્યું કે પરત્વ અપરત્વ નામે ગુણોનું અસમવાયિ કારણ

વાયુમાં રહેલો સ્પર્શ ગુણ છે. હવે જે દ્રવ્યમાં સ્પર્શ ગુણ રહે છે, તેજ દ્રવ્યમાં સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, એવા બીજા પાંચ ગુણો પણ રહે છે. એ છ ગુણોમાંથી કયો ગુણ પરત્વ અપરત્વનું અસ-મવાયિ કારણ છે, તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી: કેમકે એ છ ગુણોમાંથી એક સ્પર્શ ગુણ જ પરત્વાપરત્વનું અસમવાયિ કારણ છે, અને બીજા પાંચ ગુણો કારણ નથી. એ પ્રકારના અર્થની કોઈ નિશ્ચાયક યુક્તિ નથી. આવી રીતે કોઈ એક અર્થને સિદ્ધ કરનારી યુક્તિનો અભાવ તે વિનિગમના વિરહ કહેવાય છે, એને અવિનિગમ્યત્વં પણ કહે છે.

વિનિયોગવિધિઃ—અક્ષપ્રધાનસમ્બન્ધવોધકો વિધિઃ । અંગ ૩૫ કર્મ અને પ્રધાનરૂપ કર્મના સંબંધનું બોધન કરનારો વિધિ તે વિનિયોગ વિધિ. જેમ-દ્વપ્રાણહોતિ (દહીં વડે હોમ કરે છે.)

વિપક્ષઃ—નિશ્ચિતસાધ્યામાવવાન્ વિપક્ષઃ । જે પદાર્થ સાધ્યાભાવ પ્રકારક નિશ્ચયવાળો હોય છે, તે પદાર્થ વિપક્ષ કહેવાય છે. જેમ, પર્વતો વહિમાન્ ધૂમાન્ (પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમ રૂપ હેતુથી) એ અનુમાનમાં પાણીનો ધરો એ વિપક્ષ કહેવાય છે, કેમકે તે ધરામાં મનુષ્યને હલો વર્ત્યમાવવાન્ (પાણીનો ધરો અગ્નિના અભાવવાળો છે) એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્યના અભાવનો નિશ્ચય છે.

વિપરીતભાવનાઃ—અતસ્મિન્સ્તદ્બુદ્ધિઃ । જે વસ્તુ જ્યાં નથી તે વસ્તુ ત્યાં છે, એવી બુદ્ધિ. જેમ, દેહમાં આત્મત્વ બુદ્ધિ, તે વિપરીત ભાવના. તે બે પ્રકારની છે: (૧) પ્રમાણગતા, અને (૨) પ્રમેયગતા.

વિપર્યયઃ—મિથ્યાજ્ઞાનાપરપર્યાયોડયથાર્થનિ-ચયઃ । મિથ્યાજ્ઞાન જેનું બીજું નામ છે, એવો અથથાર્થ નિશ્ચય તે વિપર્યય. જેમ, છાંપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, શંખમાં પીતતાનું જ્ઞાન, અને મરુજૂમિમાં જળનું જ્ઞાન, એ સર્વ મિથ્યા જ્ઞાન હોવાથી વિપર્યય કહેવાય છે. તેમ દેહમાં

(૧૮૬)

હું ગોરો છું, હું રથુલ છું, હું બ્રાહ્મણ છું, એ પ્રકારનું આત્મત્વજ્ઞાન પણ મિથ્યાજ્ઞાન હોવાથી વિપર્યય કહેવાય છે. એ વિપર્યયને જામ, ભ્રાંતિ અને અપ્રમા પણ કહે છે.

૨. વાચ્યામાનં જ્ઞાનં વિપર્યયઃ । જે જ્ઞાનનો વાધ થઇ શકતો હોય તે જ્ઞાન વિપર્યય કહેવાય છે.

૩. અતસ્મિન્નત્પત્યયઃ । જે વસ્તુ ન્યાં નથી, ત્યાં તે વસ્તુનું જ્ઞાન પણ વિપર્યય.

વિપર્યયકારણાનિ—વિપર્યયમાં (૧) સામાન્ય રૂપથી ધર્મોનું જ્ઞાન, (૨) વિશેષ રૂપથી અદર્શન, (૩) એક કોટિનું સ્મરણ, તથા સાદૃશ્યાદિ દોષઃ આ ચાર કારણ હોય છે. જેમ,—છોપમાં ‘આ રૂપું છે’ એવા વિપર્યય જ્ઞાનમાં (૧) શુક્તિ (છોપ) રૂપી ધર્મોનું ‘ધદંતી’ રૂપથી સામાન્ય જ્ઞાન એ કારણ છે; તથા (૨) શુક્તિત્વ, નીલપૃથ્ત્વ, ત્રિકોણત્વ, આદિ વિશેષ રૂપનું અદર્શન પણ કારણ છે; તથા (૩) સ્મરણત્વરૂપ એક કોટિનું સ્મરણ પણ કારણ છે; તેમ (૪) છોપમાં રહેલું જે રૂપાનું સાદૃશ્ય, તે સાદૃશ્ય પણ કારણ છે. સાદૃશ્યાદિ દોષમાં દૂરત્વ, પિત્ત, કાચ, કમળો, વગેરે અનેકનો સમાવેશ થાય છે.

વિપર્યયદુરાગ્રહઃ—આત્મા વસ્તુતઃ કર્તા ભોક્તા નથી, એમ છતાં આત્માજ કર્તાભોક્તા છે, એવું જે અભિમાન, તેને વિપર્યય દુરાગ્રહ કહે છે.

વિપાકઃ—કર્મફળ ધર્માધર્મરૂપ કર્મથી જન્ય જે સુખ દુઃખાદિક ફળ તે વિપાક.

વિપ્રકર્ષઃ—સંયુક્ત સંયોગનું આદુત્ય; અર્થાત્ દૂરપણું.

વિપ્રતિપત્તિઃ—વિરુદ્ધાર્થવાક્યદ્વયજન્યપ્રતીતિદ્વયમ્ । વિરુદ્ધ અર્થવાણાં એ વાક્યોથી ઉપજેલી એ પ્રકારની પ્રતીતિ તે વિપ્રતિપત્તિ કે સંશય કહેવાય છે.

૨. સંશયજનકવાક્યં વિપ્રતિપત્તિઃ—સંશય જનક વાક્યને વિપ્રતિપત્તિ.

૩. પરસ્પર વિરુદ્ધકાર્યપ્રતિપાદકવાદિવચનમ્ । પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થોને પ્રતિપાદન કરનાર વાદોનું વચન તે વિપ્રતિપત્તિ.

વિપ્રતિષેધઃ—એ તુલ્ય અળનો વિરોધ.

વિપ્રલિપ્સા—અન્યથા પ્રતીતિસ્યાર્થસ્યાન્યથા પ્રતિપિપાદયિષા (બોધાયિતુમિચ્છા વા) । જે પદાર્થ જેવો જણાતો હોય તેને તેથી જુદીજ રીતે પ્રતિપાદન કરવાની કે સમજાવવાની ઇચ્છા તે વિપ્રલિપ્સા; ઠગાઇ; પ્રતારણા.

વિભાગઃ—સંયોગનાશકત્વે સતિ સંયોગજન્યમ્ જે ગુણ સંયોગનો નાશક હોય છે તથા સંયોગ વડે જન્ય હોય છે તેને વિભાગ કહે છે.

૨. વિભક્તવ્યવહારાવિષયવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્ત-જાતિમાન્ વિભાગઃ । આ દ્રવ્ય આ દ્રવ્યથી વિભક્ત છે એવો જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ વ્યવહાર છે, તે વ્યવહારનો જે વિષય, તે વિભાગ ગુણ છે. તે વિભાગમાં વર્તનારી ગુણત્વ જાતિની વિભાગત્વ જાતિ છે; એ વિભાગત્વ જાતિ બધા વિભાગોમાં રહે છે, માટે વિભાગનું એ લક્ષણ સંભવ છે.

૩. વ્યાસજયવૃત્તિમાત્રવૃત્તિ-સંયોગાવૃત્તિ-ગુણત્વ-સાક્ષાદ્વ્યાપ્ય જાતિમાન્ વિભાગઃ । વ્યાસજય વૃત્તિ (અનેક દ્રવ્યોમાં વર્તનારા ધર્મ માત્રમાં રહેનારી) અને સંયોગમાં ન રહેનારી ગુણત્વ જાતિની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય જે વિભાગત્વ જાતિ, તે જાતિવાળો ગુણ તે વિભાગ.

૪. જન્યદ્રવ્યવૃત્તિત્વે સતિ સ્વસમાનાધિકરણ-ભાવપ્રતિયોગિસંયોગમિન્નગુણો વિભાગઃ । જે ગુણ જન્ય દ્રવ્યમાં રહેતો હોય તથા પોતાના સમાન અધિકરણના અભાવનો પ્રતિયોગી હોય, તથા સંયોગ ગુણથી ભિન્ન હોય તે વિભાગ કહેવાય છે.

૫. પરસ્પરાસંકીર્ણવ્યાપ્યધર્મકથનમ્ । પરસ્પર બેગા થઇ ન જાય—યુગવાર્ધ ન જાય એવી રીતે વ્યાપ્ય પદાર્થના ધર્મનું કથન તે વિભાગ.

૬. સામાન્યધર્મવ્યાપ્યધર્માન્યતરકથનમ્ । સામાન્ય ધર્મ અને વ્યાપ્ય ધર્મ એ બેમાંથી એકના ધર્મનું કથન તે વિભાગ.

(૧૮૭)

૭. સંયોગનાશકો ગુણો વિભાગઃ । સંયોગનો નાશ કરનારો ગુણ તે વિભાગ.

૮. સંયોગસમાનાશ્રયત્વે સતિ સંયોગનાશકો ગુણો વિભાગઃ । જે ગુણ સંયોગના સમાન આશ્રયમાં રહેલો હોય તે તે સંયોગનો નાશ કરનારો હોય તે ગુણ વિભાગ કહેવાય છે.

વિભાગગુણઃ—વિભાગ ગુણ (૧) અન્યતર કર્મજ વિભાગ, (૨) ઉભય કર્મજ વિભાગ, અને (૩) વિભાગજ વિભાગ, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. વિભાગજ વિભાગ પણ (૧) કારણ માત્ર વિભાગજન્ય અને કારણાકારણ વિભાગ જન્ય, એમ બે પ્રકારનો હોય છે. એ વિભાગ ગુણ પૃથ્વી આદિ નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે, અને સર્વત્ર અનિત્ય હોય છે.

વિભાગજકોપાધિઃ—સામાન્યધર્મસાક્ષાદ્-વાપ્યો ધર્મઃ । સામાન્ય ધર્મનો સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય જે ધર્મ તે વિભાગજકોપાધિ કહેવાય. જેમ, જ્ઞાનનો વિભાગજક ઉપાધિ જ્ઞાતવ અને પ્રમાતવ છે. એ જ્ઞાનને જ્ઞાતવ રૂપ સામાન્ય ધર્મનાં સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે.

વિભાગજવિભાગઃ—વિભાગ વડે જન્ય જે વિભાગ તે વિભાગજવિભાગ કહેવાય છે.

૨. કર્માર્જન્યવિભાગઃ । જે વિભાગ ક્રિયા રૂપ કર્મ વડે જન્ય નથી હોતો તે વિભાગજ વિભાગ કહેવાય છે. જેમ હાથ અને વૃક્ષના વિભાગથી જન્ય શરીર અને વૃક્ષનો વિભાગ ક્રિયા રૂપ કર્મવડે અજન્ય હોવાથી તે વિભાગજવિભાગ કહેવાય છે.

વિભાગજશબ્દઃ—વિભાગ રૂપ અસમ-વાયિ કારણથી જન્ય શબ્દ, જેમ, વાંસ શાકતાં ચૂચ્ચત્ એવો શબ્દ થાય છે તે ધ્વન્યાત્મક વિભાગ જ શબ્દ છે. તેમ બે ઓહનો વિભાગ થવાથી વર્ણાત્મક વિભાગજ શબ્દ થાય છે.

વિષુ—સર્વમૂર્તદ્રવ્યસંયોગી વિષુઃ । જે દ્રવ્ય અર્થાં મૂર્ત દ્રવ્યોની સાથે સંયોગ સંબંધવાળું

હોય તે વિષુ કહેવાય છે. જેમ, પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન એ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યો છે. તેમની સાથે સંયોગ સંબંધવાળું હોવાથી આકાશ વિષુ દ્રવ્ય કહેવાય છે.

૨. પરમમહત્ત્વં વિમુત્તમ્ । સૌથી ઘણું જે મહત્ત્વ તે વિષુપણું. (તે આકાશમાં રહેલું છે.)

૩. સર્વદેશઘટિત્ત્વમ્ । સર્વ જગત્માં રહેવા-પણું તે વિષુત્ત્વ.

વિષ્ણમઃ—(‘અધ્યારોપ’ શબ્દ જુઓ.)

વિમત્તમ્—વાદી અને પ્રતિવાદી બંનેના વિવાદનું વિષયભૂત જે થયેલું હોય તે.

૨. વિરુદ્ધ મતિયુક્ત જે હોય તે પણ વિમત્ત કહેવાય છે.

વિયુક્તયોગીઃ—સર્વદા સમાધિમાન વિયુક્ત-યોગી । જે યોગી અત્યંત અભ્યાસથી મનને વશ કરીને સર્વ કાળ સમાધિમાં સ્થિત રહે છે તે યોગી પુરૂષને વિયુક્ત યોગી કહે છે.

વિરક્તઃ—અનનુરક્તઃ । ૨. અનુરાગ (પ્રીતિ વાસના) વાળો ન હોય તે વિરક્ત.

૨. વિષયવાસનારહિતઃ । વિષયોની વાસનાથી રહિત હોય તે.

૩. સ્વસ્વરૂપાતિરિક્તરહિતઃ । પોતાના આત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં રાગ રહિત હોય તે વિરક્ત.

૪. લૌકિકવૈદિકકર્મરાગશૂન્યત્વે સતિ સ્વ-સ્વરૂપજ્ઞાનવત્ત્વમ્ । લૌકિક અને વૈદિક કર્મમાં રાગ રહિત હોઈને પોતાના આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાપણું તે વિરક્તપણું.

વિરાગઃ—દ્વિહમુત્તરાર્થભોગેષ્વરહિઃ । આ લોકના તથા પરલોકના પદાર્થોના ભોગોમાં અરૂચિ તે વિરાગ.

૨. દ્વિહમુત્તરાર્થભોગેષ્વરહિઃ । આ લોકના અને પરલોકના ભોગોમાં ઉપેક્ષા બુદ્ધિ તે વિરાગ.

વિરાટ્—વૈશ્વાનરઃ—પશ્ચીકૃતમૂત્તકાર્યસમ-શિષ્યલશરીરઃ । પશ્ચીકૃત પાંચ જુતાનું કાર્ય

(૧૮૮)

કાર્ય એવા સમષ્ટિ સ્થૂલ શરીરવાળો વિરાટ. એને વૈશ્વાનર પણ કહે છે.

૨. સમષ્ટિસ્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરોપહિતં ચૈતન્યં વિરાટ । સમષ્ટિ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે વિરાટ કે વૈશ્વાનર.

વિરુદ્ધત્વમ્—एकाधिकरणावृत्तित्वम् । એકે અધિકરણમાં પદાર્થોનું ન રહેવાપણું તે વિરુદ્ધત્વ.

વિરુદ્ધહેત્વાભાસઃ—सायाम्भावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । જે હેતુ પોતાના સાધ્ય વ્યાપ્તિવાળો ન હોય, પણ પોતાના સાધ્યના અભાવની વ્યાપ્તિવાળો હોય તે હેતુ વિરુદ્ધ કહેવાય છે. જેમ, “ શબ્દઃ નિત્યઃ કૃતકત્વાત્ ”—“ શબ્દ નિત્ય હોવાને યોગ્ય છે, કાર્યત્વરૂપ કૃતકત્વ વાળો હોવાથી. ” આ અનુમાનમાં કૃતકત્વરૂપ હેતુ નિત્યત્વરૂપ સાધ્યના અભાવવાળો ઘટા-દિક્ષામાં વર્તનારો-રહેનારો હોવાથી તે નિત્ય-ત્વરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિવાળો નથી; પણ “જ્યાં જ્યાં કૃતકત્વ હોય છે, ત્યાં ત્યાં અનિત્યત્વ હોય છે.” એવી રીતે એ કૃતકત્વ હેતુ નિત્ય-ત્વરૂપ સાધ્યના અભાવરૂપ અનિત્યત્વની વ્યાપ્તિવાળો છે, માટે એ કૃતકત્વ હેતુ વિરુદ્ધ કહેવાય છે. આ વિરુદ્ધ હેતુનું જ્ઞાન સાક્ષાત્ અનુમિતિનું જ પ્રતિષ્ઠા છે.

વિરોધઃ—एकावच्छेदेनैकाधिकरणकरवामावः । એકજ અધિકારમાં એકે કાળે એક દેશમાં રહેવાપણુનો અભાવ તે વિરોધ.

૨. સહાનવસ્થાનયોરેકદેશે સમાવેશઃ । જે એ પદાર્થો એકજ ન રહી શકે તેમનો એક દેશમાં સમાવેશ તે વિરોધ.

વિલાપનમ્—आध. (‘અપવાદ’ શબ્દ જુઓ.)

વિવરણમ્—व्याख्यानग्रन्थव्याख्यानम् । व्याખ्यानરૂપ (ટીકા રૂપ) ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન.

૨. તત્સમાનાર્થકપદાન્તરેણ તદ્વર્થકથનમ્ । તેના સમાન અર્થવાળા ખીજ પદથી તેનો અર્થ કહેવો તે વિવરણ. વિવરણને ‘વિવૃત્તિ’

પણ કહે છે. જેમ—ઘટ અને કલશ, એ બન્ને પદ એકજ અર્થનાં વાચક છે. તેમાં જે પુરૂષને ‘કલશ’ પદની શક્તિનું તો જ્ઞાન છે, પણ ‘ઘટ’ પદની શક્તિનું જ્ઞાન નથી, તે પુરૂષની પ્રતિ આ ઘટ છે એમ પ્રથમ કહીને પછી ‘આ કલશ છે’ એમ કહે છે, ત્યારે શ્રોતા પુરૂષને સમગ્રતઃ છે કે ઘટ પદનો વાચ્ય અર્થ ‘કલશ’જ છે. એવી રીતે ઘટ પદના સમાન અર્થવાળા કલશ પદવડે જે ઘટ અર્થનું કથન છે તેનું નામ વિવરણ છે.

વિવર્ત્તઃ—उपादानविषमसत्ताकोऽन्यथाभावः । (ત્રિવિધ સત્તાપક્ષે) ઉપાદાન કારણની સત્તાથી જૂદી સત્તાવાળો જે અન્યથાભાવ (જૂદી વસ્તુરૂપે દેખાવાપણું) તે વિવર્ત. જેમ—દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, ત્યાં દોરડીની વ્યાવહારિકી સત્તા છે, અને તેમાં સાપ દેખાય છે તે પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળો છે; અને દોરડીજ બિન રૂપે ભાસે છે, માટે તે વિવર્ત કહેવાય છે.

૨. પૂર્વાવસ્થાઉપરિત્યાગેનાવસ્થાન્તરાપતિર્વિવર્તઃ । પૂર્વની અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય ખીજ અવસ્થા પ્રાપ્ત થવી તે વિવર્ત. જેમ—અલંકારની પૂર્વાવસ્થા સુવર્ણ છે; તે સુવર્ણનો ત્યાગ કર્યા સિવાય તેમાં અલંકારત્વરૂપ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, માટે એ વિવર્ત છે.

૩. ઉપાદાનવિલક્ષણત્વે સતિ અન્યથાભાવઃ । ઉપાદાનથી વિલક્ષણપણું હોઇને ખીજ વસ્તુ રૂપે થવાપણું તે વિવર્ત. (આ લક્ષણ એક સત્તાવાદને માનીને કહેલું છે.) જેમ. બ્રહ્મમાં જગત્.

૪. ઉપાદાનત્વામિતત્વસ્તુનઃ સકાશદ્રસ્ટુતો મેદામેદાભ્યાં દુનિરૂપત્વે સતિ કાર્યમ્ । ઉપાદાન પણે માનેલી વસ્તુથી જે ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એમ નિરૂપણ થઈ શકતું ન હોવા છતાં જે કાર્યરૂપ હોય તે. જેમ સત્તારૂપ જ્ઞાનથી વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન ભિન્ન છે કે અભિન્ન તે કહી શકાતું નથી, એમ છતાં તે કાર્ય રૂપ છે માટે વિવર્ત છે; અથવા જેમ નદી જગથી ભિન્ન

(૧૮૯)

કે અભિન્ન છે એમ નિરૂપણ થઇ શકતું નથી એમ છતાં કાર્યરૂપ છે માટે વિવર્ત છે.

વિવર્તવાદ:—અધિગ્ધાનસ્વરૂપમપરિત્યજ્ય દોષવશાદ્ગાન્તરેણ કથનમ્ । અધિગ્ધાનના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં દોષના યોગથી જૂદા રૂપે પદાર્થ જણાય છે એવું કથન, તે વિવર્તવાદ કહેવાય છે.

વિવર્તાધિગ્ધાનોપાદાનમ્—વિવર્તાનું અધિગ્ધાનરૂપ ઉપાદાન કારણ અથવા અધિગ્ધાન વસ્તુનો અવાસ્તવ અન્યથાભાવ. જેમ,—છીંપમાં છીંપ વસ્તુતઃ અદલાયા સિવાય બીજે રૂપે (રૂપારૂપે) જણાય છે, તે અધિગ્ધાનનો અવાસ્તવ અન્યથાભાવ છે, માટે છીંપ એ રૂપાનું વિવર્તાધિગ્ધાનોપાદાન જણાયું.

વિવિદિષા:—સયઃ સ્વતત્ત્વસાક્ષાત્કારકરણી-કપરાયણત્વં જનયત્સ્વચિત્તવૃત્તિઃ । આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર તત્કાળ (યોગોપાસના કે બીજાં વૈદિક સાધનો કરવામાં કાળ વ્યય કર્યા સિવાય) કરવામાં જ કેવળ તત્પરપણું ઉપજાવનારી પોતાની જે ચિત્તવૃત્તિ તે વિવિદિષા.

વિવિદિષાસંન્યાસ:—વિવેકાદિસાધનસમ્પન્નેન તત્ત્વજ્ઞાનમુદિર્ય ક્રિયામાણઃ સંન્યાસઃ । વિવેકાદિ ચાર સત્યનો વડે સંપન્ન પુરૂષે તત્ત્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જે સંન્યાસ કરાય છે તે વિવિદિષા સંન્યાસ.

એ સંન્યાસ એ પ્રકારનો છે: (૧) જન્મની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કાર્યકર્મોદિનો માત્ર ત્યાગ કરવો (અને ધરમાં રહેવું) તે; અને (૨) પ્રૈષ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને દંડ ધારણ કરવારૂપ આશ્રમાન્તર કરવું તે. પહેલા પ્રકારના સંન્યાસીએ કેવળ ભગવાનની આરા પાળવાની માત્ર યુદ્ધિથી પોતાનાં નિત્યાદિ શ્રોતરભાર્તા કરતાં રહેવું, અને તે સિવાયના આકીર્ણાં અર્ધાં કર્મો અને તેના સાધનરૂપ ધન વગેરેની પ્રાપ્તિ માટે દંડ અનાદર રાખવો. બીજા પ્રકારના સંન્યાસ માટે,—ગૃહસ્થને જે ધર્મપત્ની વગેરેનો પ્રતિબંધ ન હોય તો

વિધિપૂર્વક પ્રૈષોચ્ચાર કરીને દંડ, કર્મોદ્ધુ, કાષાય રંગવાળા કંથા, એ કૌપીન, આચાર વસ્ત્ર અને એક શાટી નામનું બહારનું વસ્ત્ર, એવાં પાંચ વસ્ત્ર સિવાય શિખાસૂત્રાદિ તમામ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો.

વિવેક:—નિત્યાનિત્યવસ્તુવિચારઃ । આત્મા નિત્ય છે, અને આત્માથી ભિન્ન બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વ અનિત્ય છે, એ પ્રકારે જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને યુક્તિ વડે વિચાર તેનું નામ વિવેક છે.

૨. સાક્ષી આત્માને પાંચ કોશથી જૂદો કરીને નિશ્ચય કરવો તે વિવેક કહેવાય છે.

વિશિષ્ટત્વમ્—વિશેષણયુક્તત્વમ્ । વિશેષણથી યુક્ત હોવાપણું. જેમ—‘ કાળું કમળ ’ એમાં ‘ કાળું ’ એ વિશેષણનો ‘ કમળ ’ વિશેષ્ય બોડે વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ સંબંધ છે, માટે એ વાક્ય વિશિષ્ટ કહેવાય છે.

વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યાવગાદિજ્ઞાનમ્ । એક વિશિષ્ટ (વિશેષણ વાળા) પદાર્થમાં બીજા વિશિષ્ટ પદાર્થના સંબંધને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન તે. જેમ—ઘટત્વ ધર્મ વિશિષ્ટ ઘટ પદાર્થમાં દ્વિત્વત્વ ધર્મ વિશિષ્ટ દ્વિત્વ પદાર્થનાં સંબંધને વિષય કરનારું ‘ એ ઘડા ’ એવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ વૈશિષ્ટ્યાવગાહિ જ્ઞાન કહેવાય છે.

વિશિષ્ટાત્માવિષયકપ્રમા—હું જીવ છું એવી પ્રમા, કેમકે આત્મા અંતઃકરણાદિકથી વિશિષ્ટ છે એવી પ્રમાનેજ જીવ કહે છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈતમ્—વિશિષ્ટં ચ (વ્યાકૃતનામ-રૂપવિશિષ્ટં ચિદચિત્) વિશિષ્ટં ચ (અવ્યાકૃત નામરૂપવિશિષ્ટં ચિદચિત્) વિશિષ્ટે, તયોરદ્વૈતમ્ । વ્યાકૃત નામરૂપ વિશિષ્ટ ચિત્ અને અચિત્ (જડ), તથા અવ્યાકૃત નામ રૂપ વિશિષ્ટ ચિત્ અને અચિત્, એ બેને વિશિષ્ટ કહે છે; તે બેનું અદ્વૈત તે વિશિષ્ટાદ્વૈત.

વિશેષ:—નિઃસામાન્યત્વે સત્યેકમાત્રસમવેતો વિશેષઃ । જે પદાર્થ અતિરૂપ સામાન્યથી રહિત હોય છે, તથા એકજ વ્યક્તિ માત્રમાં

(૧૯૦)

સમવેત હોય છે, તે પદાર્થ વિશેષ કહેવાય છે. જેમ-પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, એ ચાર ભૂતોનાં જેટલાં પરમાણુ છે, તે અર્થાં પરમાણુઓમાં તે વિશેષ રહે છે; એટલે એક એક પરમાણુમાં એક એક વિશેષ સમવાય સંબંધ વડે રહે છે. તથા આકાશ, કાલ, દિશા, એ ત્રણમાં પણ એક એક વિશેષ સમવાય સંબંધ વડે રહે છે. વળી જેટલા આત્મા છે, તથા જેટલાં મન છે, તેમાં પણ એક એક આત્મામાં તથા એક એક મનમાં એક એક વિશેષ સમવાય સંબંધ વડે રહે છે; માટે વિશેષને એક વ્યક્તિમાત્રમાં સમવેત કહી છે, તથા તેમાં કોઈ પણ જાતિરૂપ સામાન્ય રહેતો નથી.

૨. જન્યવૃત્ત્યવૃત્તિપદાર્થવિમાજકોપાધિમાન વિશેષ: । જન્ય પદાર્થમાં રહેનારા પદાર્થમાં નહિ રહેનારો એવો જે પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ છે, તે ઉપાધિવાળો પદાર્થ વિશેષ કહેવાય છે. એટલે-વિશેષ જન્ય દ્રવ્યમાં રહેતો નથી, પણ પરમાણુ અને આકાશાદિ નિત્ય દ્રવ્યોમાંજ રહે છે. એવા વિશેષોમાં રહેનારો જે વિશેષત્વ ધર્મ છે, તે જન્યવૃત્તિ અવૃત્તિ પણ છે. એટલે પૃથ્વી આદિક જન્ય દ્રવ્યોમાં રહેનારા ગુણ કર્મોદિકમાં અવૃત્તિ છે (એટલે રહેતો નથી.) વળી એ વિશેષત્વ ધર્મ પદાર્થ-વિભાજક ઉપાધિરૂપ પણ છે, માટે વિશેષનું ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૩. સ્વતો વ્યવર્તકો વિશેષ: । જે પદાર્થ પોતાનો તથા પોતાના આશ્રયનો પોતાના સ્વરૂપથીજ વ્યવર્તક હોય છે, તે પદાર્થ વિશેષ કહેવાય છે. એટલે-એ વિશેષ જે પરમાણુ આદિક નિત્ય દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે, તે પરમાણુ આદિક નિત્ય દ્રવ્યને બીજા પરમાણુ આદિક નિત્ય દ્રવ્યોથી પોતાના સ્વરૂપ વડેજ બિન્ન કરી ખતાવે છે.

૪. અલ્પવ્યાપકત્વ વિશેષ: । થોડું વ્યાપકત્વ હોય તે વિશેષત્વ. જેમ, બ્રાહ્મણત્વ જાતિ સામાન્ય હોવાથી તે બ્રાહ્મણ માત્રમાં વ્યાપક

છે, અને તેથી તે બહુ વ્યાપક છે; પણ દ્રાવિડ બ્રાહ્મણ માત્રમાંજ વ્યાપેલું 'દ્રાવિડત્વ' એ વિશેષ છે, કેમકે સર્વ બ્રાહ્મણ માત્રની અપેક્ષા એ તે અલ્પવ્યાપક છે.

વિશેષગુણ:—રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સ્નેહ, સાંસિદ્ધિક દ્રવત્વ, શબ્દ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, ભાવના, એ સોળ ગુણો વિશેષ ગુણ કહેવાય છે. સ્થિતિસ્થાપક ગુણ માત્ર પૃથ્વીમાંજ રહે છે એમ જેઓ માને છે, તેમને માટે એ ગુણ પણ વિશેષ ગુણ ગણાય છે; પણ જેઓ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, ચારેમાં સ્થિતિસ્થાપકત્વ માને છે, તેમને મતે એ સામાન્ય ગુણ છે.

વિશેષગણતાવચ્છેદકધર્મપ્રકારકજ્ઞાનમ્— આ વિશિષ્ટ વૈશિષ્ટ્યાવગાહિ જ્ઞાનનું કારણ છે જેમ-‘એ ઘડા’ એવા વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યાવગાહિ જ્ઞાનમાં ‘એ ઘડા’ વિશેષ્ય છે, અને દિત્વ સંખ્યા વિશેષ્ય છે. એટલે ઘટનિષ્ઠ વિશેષ્યતા નિરૂપિત (ઘડામાં રહેલી વિશેષ્યતા વડે સમજતી) જે દિત્વનિષ્ઠ વિશેષ્યતા દિત્વ સંખ્યામાં રહેલી વિશેષ્યતા છે, તે વિશેષ્યતા દિત્વ ધર્મ વડે અવચ્છિન્ન છે, માટે તે દિત્વત્વ ધર્મ, ધર્મપ્રકારક દિત્વ વિશેષ્યક (એટલે દિત્વત્વ ધર્મ જેમાં રહેલો છે એવા દિત્વ વિશેષ્યવાળું) એવું જે ‘આ દિત્વ’ એવું વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે તે, વિશેષ્યતાવચ્છેદક ધર્મ પ્રકારક વિશિષ્ટ જ્ઞાન કહેવાય છે, અને તે પૂર્વોક્ત વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યાવગાહિજ્ઞાનનું કારણ થાય છે.

વિશેષગણતાસન્નિકર્ષ:—જ્યાં ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો વડે ભૂતલ આદિમાં ઘટાદિક પદાર્થોના અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યાં અભાવના પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોના તે અભાવ સાથે વિશેષ્યતા સન્નિકર્ષ કારણ થાય છે. અભાવનું પ્રત્યક્ષ ચક્ષુ આદિક સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે થાય છે, માટે જે ઇન્દ્રિય વડે જે જે અધિકરણમાં જે જે પદાર્થના અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે સ્પષ્ટ કરીને ખતાવીએ છીએ:—

(૧૯૧)

જેમ, ઘટમાં પટત્વ જાતિનો અભાવ રહે છે. એ પટત્વના અભાવનું ચક્ષુ અને ત્વક્ એ ઇન્દ્રિયો વડે 'પટત્વના અભાવવાળો ઘટ' એવું પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે પટત્વાભાવ વિષયક પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુ અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયોના પટત્વાભાવ સાથે સંયુક્ત વિશેષણતા સન્નિકર્ષકારણ થાય છે. તેમાં ચક્ષુ અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયો વડે સંયુક્ત જે ઘટ છે, તે ઘટમાં પટત્વ જાતિનો અભાવ વિશેષણતા સંબંધે કરીને રહે છે; માટે ચક્ષુ અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયના સંયુક્ત વિશેષણતા સંબંધે કરીને પટત્વાભાવનું પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.

એજ રીતે આત્મામાં સુખ દુઃખાદિનો અભાવ વિશેષતા સંબંધે કરીને રહે છે.

એ પ્રમાણે જે જે દ્રવ્યમાં પદાર્થના અભાવનું જે જે ઇન્દ્રિયે કરીને પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે તે અભાવના પ્રત્યક્ષમાં તે તે ઇન્દ્રિયોના તે તે અભાવ સાથે સંયુક્તવિશેષણતા સન્નિકર્ષકારણ હોય છે.

વિશેષણત્વમ્—વ્યાવર્તકત્વમ્ । એક પદાર્થને અન્ય પદાર્થોથી ભિન્ન કરી અતાવવાપણું તે વિશેષણત્વ.

૨. પ્રત્યાગ્ય વ્યાવૃત્ત્યધિકરણતાવચ્છેદકત્વમ્ । જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, તે વસ્તુને ખીજીથી ભિન્ન કરી અતાવવાનું જે અધિકરણ, તેનું જે અવચ્છેદકપણું તે વિશેષણત્વ. જેમ, 'ઘટ' એ પ્રત્યક્ષ (જેનું જ્ઞાન કરવાનું છે તે પદાર્થ) છે; તેની અન્ય ઘટોથી વ્યાવૃત્તિનું અધિકરણ નીલરૂપ છે; તેનું અવચ્છેદક જે નીલત્વ તે વિશેષણત્વ છે.

૩. સ્વકાલનિયતવ્યાવૃત્તિબોધજનકત્વમ્ । જેટલો કાળ વિશેષણ હોય તેટલા કાળ સુધી નિયમે કરીને વ્યાવૃત્તિ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાપણું તે વિશેષણત્વ.

૪. પ્રતીયમાનવૈશિષ્ટ્યપ્રતિયોગિત્વમ્ । વિશેષ્ય પદાર્થમાં જે વિશિષ્ટપણું જણાય છે, તેનું પ્રતિયોગી હોવાપણું તે વિશેષણત્વ.

એ વિશેષણ એ પ્રકારનું છે: (૧) કેવલ વિશેષણ, અને (૨) લક્ષણરૂપ વિશેષણ. સમગ્રીય માત્રની વ્યાવૃત્તિ કરનાર તે કેવલ વિશેષણ; અને પોતાનાથી ભિન્ન તમામની વ્યાવૃત્તિ કરનાર તે લક્ષણ વિશેષણ છે.

વિશેષણવિશેષ્યતા—મિથો વિશેષ્યવિશેષણયોરુલેમપ્રતિલેમતયા વિશેષ્યવિશેષણત્વે । એ શબ્દો પરસ્પર વિશેષણ અને વિશેષ્ય થાય તે વિશેષણવિશેષ્યતા કહેવાય. જેમ 'તે આ દેવદત્ત છે' એમાં 'આ' નું વિશેષણ 'તે', અને 'તે' નું વિશેષણ 'આ' છે. (એ બંનેમાંથી ભાગત્યાગ લક્ષણાવડે 'દેવદત્ત' માત્રનો બોધ થાય છે.)

વિશેષણપદાર્થ—વિશેષ્ય પદાર્થ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહે છે અને નિત્ય હોય છે. પરમાણુ આદિક નિત્યદ્રવ્ય અનેક છે માટે વિશેષણ પણ અનેક છે.

વિશેષણાત્યન્તાભાવ—જેમ, જુતળમાં પીળો ઘડો વિચ્છાન છતાં 'લીલો ઘડો નથી' એવા પ્રકારની પ્રતીતિ લોકોને થાય છે. એ પ્રતીતિવડે સિદ્ધ થયેલો જે પીળા ઘડાવાળા જુતળમાં લીલા ઘડાનો અત્યંતભાવ, તે વિશેષણાત્યંતાભાવ કહેવાય છે.

વિશેષણાન્યોડન્યાભાવ—'પીળો ઘડો એ લીલો ઘડો નથી' એથી પ્રતીતિવડે સિદ્ધ એવો જે પીળા ઘડામાં લીલા ઘડાનો અન્યોડન્યાભાવ, તે વિશેષણાન્યોડન્યાભાવ કહેવાય છે.

વિશેષણહકાર—બ્રાહ્મણેહ ક્ષત્રિયોઽહ મિત્યાચમિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિઃ । હું બ્રાહ્મણ છું, હું ક્ષત્રિય છું, ઇત્યાદિ અભિમાનરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ તે વિશેષણહકાર કહેવાય.

વિશેષ્યત્વમ્—વ્યાવર્તૃત્વમ્ । જેની વિશેષણ વડે વ્યાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે વિશેષ્ય.

૨. પ્રતીયમાનવિશિષ્ટસમ્બન્ધાનુયોગિત્વમ્ । વિશેષણવડે વિશિષ્ટ હોવાપણાં જે સંબંધ જણાય છે, તે સંબંધનું જે અનુયોગીપણું તે વિશેષ્યત્વ.

(૧૯૨)

વિશ્રામ:—પ્રવૃત્તવ્યાપારસ્થાવસાનમ્ । યાહુ કરેલા વ્યાપારનો અંત તે વિશ્રામ.

વિશ્વજીવ:—જાગે વ્યષ્ટિસ્થૂલશરીરાભિમાની । બ્રહ્મત અવસ્થામાં વ્યષ્ટિ રથૂલ શરીરનો અભિમાની હવ તે વિશ્વહવ.

૨. વ્યષ્ટિસ્થૂલમૂક્તકારણશરીરત્રયોપહિતં ચૈતન્યમ્ । વ્યષ્ટિ એવાં રથૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ ત્રણે શરીરની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે વિશ્વહવ.

વિશ્વવ્યસનમ્:—ગૃહક્ષેત્રાદિસંપાદનેચ્છાહેતુર્વ્યસનમ્ । ઘર, ખેતર, વગેરે સંપાદન કરવાની ઇચ્છાના હેતુરૂપ વ્યસન.

વિશ્વાસ:—નિર્દોષત્વેનામિમાનઃ । નિર્દોષ-પણાવડે અભિમાન કરવો તે વિશ્વાસ.

વિષય:—શરીરેન્દ્રિયમિન્નત્વે સતિ સાક્ષાત્પર-પરયા વા મોગાપયોગી વિષયઃ । જે દ્રવ્ય શરીર તથા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન હોઈને ભોગમાં ઉપયોગી થાય છે તે દ્રવ્ય વિષય કહેવાય છે. જેમ, -પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, એ ચારના દ્રવ્યરૂપ કાર્યથી માંડીને તે તમામ કાર્ય દ્રવ્ય સુધી શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, અને જીવોના ભોગને માટે (સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી) ઉપયોગી છે માટે તે વિષય કહેવાય છે.

૨. વિચારાર્હે વાક્યં વિષયઃ । વિચારને માટે યોગ્ય એવું વાક્ય તે વિષય.

૩. વિચારવિધાયકં વાક્યમ્ । વિચારનું વિધાન કરનાર વાક્ય તે વિષય.

૪. શાસ્ત્રજપ્રમાનિવત્યજ્ઞાનગોચરોઽર્થઃ । શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રમાણજન્ય જ્ઞાન વડે જેની નિવૃત્તિ થઈ શકે એવો અજ્ઞાનગોચર અર્થ તે વિષય.

૫. પદવાચ્યવિષયઃ । પદનું જે વાચ્ય હોય તેને વિષય કહે છે.

૬. જ્ઞાયમાનત્વે સતિ મોગાપયોગી વિષયઃ । જાણી શકાય એવો હોઈને જે ભોગને માટે ઉપયોગી હોય તે વિષય કહેવાય.

૭. શરીરેન્દ્રિયમિન્નત્વે સતિ સાક્ષાત્પરમ્પરયા વોપભોગસાધનત્વે સતિ જન્યદ્રવ્યત્વં વિષયત્વમ્ । શરીર તથા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન હોઈને, તથા સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી ઉપભોગનું સાધન હોઈને જે જન્ય દ્રવ્યપણું તે વિષયત્વ.

વિષયગતપરોક્ષતા-વિષયાપ્રત્યક્ષત્વમ્:—યોગ્યવિષયસ્થાનાવૃત્તસંવિત્તાદાલ્યાભાવત્વમ્ । યોગ્ય એવા વિષયનું આવરણરૂપિત સંવિત્ (જ્ઞાન-ચૈતન્ય) ની સાથે તાદાત્મ્યનું જે અભાવપણું, તે વિષયગત પરોક્ષતા અથવા વિષયની અપ્રત્યક્ષતા કહેવાય છે.

વિષયગતાપરોક્ષતા-વિષયપ્રત્યક્ષત્વમ્:—ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનવિષયત્વમ્ । (નૈસાધિગ્ને મતે), ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનું વિષયપણું તે વિષયગત અપરોક્ષતા અથવા વિષયનું પ્રત્યક્ષત્વ કહેવાય છે.

૨. પ્રમાતૃસત્તાઽભિન્નસત્તાકયોગ્યત્વે સતિ સ્વાકારશ્ચયુપહિતપ્રમાતૃચૈતન્યમિન્નત્વમ્ । (વેદાંતી-ઓને મતે) પ્રમાતાની સત્તાથી જેની સત્તા ભિન્ન નથી એવી સત્તાને યોગ્ય હોય, તથા વિષયાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિથી ઉપહિત હોય, એવા પ્રમાતૃચૈતન્યથી જે અભિન્નપણું તે વિષયગત અપરોક્ષતા કે વિષયની પ્રત્યક્ષતા કહેવાય.

૩. પ્રમાતૃસત્તાઽભિન્નસત્તાકયોગ્યત્વે સતિ સ્વાકારશ્ચયુપહિતપ્રમાતૃચૈતન્યસત્તાતિરિકસત્તાશ્ચૈતન્યત્વમ્ । (અર્થ ઉપર પ્રમાણજ છે; માત્ર- ' પ્રમાતૃ ચૈતન્યની સત્તાથી ભિન્ન સત્તારૂપિતપણું ' એટલો છેવટના શબ્દોમાં ફેરફાર છે.)

૪. પ્રમાતૃસત્તાઽભિન્નસત્તાકયોગ્યત્વે સતિ સ્વાકારશ્ચયુપહિતસાક્ષિચૈતન્યાધ્યસ્તત્વમ્ । પ્રમાતાની સત્તાથી જેની સત્તા ભિન્ન નથી એવી સત્તાને યોગ્ય હોય, તથા વિષયકાર અંતઃકરણની વૃત્તિથી ઉપહિત હોય એવા સાક્ષિચૈતન્યમાં અધ્યસ્તપણું તે વિષયગત અપરોક્ષતા અથવા વિષયની પ્રત્યક્ષતા કહેવાય.

(૧૯૩)

૫. તત્ત્વદર્શ્ય સ્વવ્યવહારાનુકૂલચૈતન્યા-
ભેદત્વમ્ । તે તે પદાર્થનું પોતાપોતાના વ્યવહારને
અનુકૂળ ચૈતન્ય સાથે અભેદપણું તે વિષયગત
અપરોક્ષતા કે વિષયની પ્રત્યક્ષતા.

વિષયચૈતન્યમ્—ઘટપટાદિક વિષયો વડે
અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય.

વિષયવાસના—શબ્દાદિવિષયાણાં મુજ્ય-
માનત્વદશાજન્યઃ સંસ્કારઃ । શબ્દાદિ વિષયો
જે વખતે ભોગવાતા હોય તે વખતના ઉત્પન્ન
થયેલા સંસ્કાર તે વિષયવાસના કહેવાય.

વિષયાનન્દઃ—તત્ત્વલક્ષ્મીચન્દનવનિતાદિવિષ-
યકારૈકાગ્ર્યવુદ્ધયમિવ્યંગ્યાનન્દઃ । માળાઓ, ચંદન,
સ્રી, વગેરે તે તે વિષયાકાર એકાગ્રપણાની
બુદ્ધિવડે અભિગ્ર્યકત થવા યોગ્ય જે આનંદ
તે વિષયાનંદ.

વિષયાનુબન્ધઃ—(‘અભિધેયાનુબંધ’)
શબ્દ બુદ્ધિ.

વિષયાસક્તિઃ—શબ્દ, સ્પર્શ, વગેરે
વિષયોમાં જે રાગ તે વિષયાસક્તિ છે.

વિસંવાદિપ્રવૃત્તિઃ—નિષ્કળ પ્રવૃત્તિ.

વિહિતકર્મ—શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને શાસ્ત્રોએ
જે કર્મ કરવાનું વિધાન કર્યું છે, તે વિહિત
કર્મ કહેવાય છે. જેમ, સંધ્યાવંદન, અગ્નિહોત્ર,
આદિક કર્મ વિહિત કર્મ છે.

વિહિતત્વમ્—ધર્માપાદકત્વમ્ । ધર્મની
પ્રાપ્તિ કરે એવું હોવાપણું.

વીતાનુમાનમ્—અન્યયમુલેન પ્રવર્તમાને
વિધાયકમનુમાને વીતાનુમાનમ્ । અન્યથાકારા
પ્રવર્તમાન વિધાયક અનુમાન તે વીતાનુમાન.

વૃત્તિઃ—શાબ્દબોધહેતુપદાર્થોપસ્થિત્યનુકૂલઃ
પદપદાર્થયોઃ સમ્બન્ધો વૃત્તિઃ । શાબ્દબોધની
હેતુ જે પદાર્થની ઉપસ્થિતિ એટલે સ્મૃતિ
છે, તે સ્મૃતિને અનુકૂળ જે પદપદાર્થનો
સંબંધ, તે સંબંધનું નામ વૃત્તિ. જેમ ઘટાદિક
પદાર્થોના શાબ્દ બોધનો હેતુ જે ઘટાદિક
અર્થો સાથે શક્તિ આદિક સંબંધ છે, તે

સંબંધ વૃત્તિ કહેવાય છે. એ વૃત્તિરૂપ સંબં-
ધનું જ્ઞાન જે પુરૂષને પૂર્વે હોય છે, તે પુરૂષને
તે ઘટાદિક પદના શ્રવણથી ઘટાદિક અર્થની
સ્મૃતિ થાય છે; અને જે પુરૂષને એ વૃત્તિરૂપ
સંબંધનું જ્ઞાન પૂર્વે નથી હોતું, તે પુરૂષને તે
ઘટાદિક પદનું શ્રવણ થયા છતાં પણ ઘટાદિક
અર્થની સ્મૃતિ થતી નથી આ પ્રકારે અન્ય-
વ્યતિરેક વડે એ વૃત્તિજ્ઞાન પદબોધ પદાર્થની
સ્મૃતિમાં ઉપયોગી થાય છે.

પદની એ વૃત્તિના બે પ્રકાર છેઃ (૧)
શક્તિ અને (૨) લક્ષણ. (એનાં લક્ષણો તે
તે શબ્દોમાં એનાં.)

૨. વિષયચૈતન્યામિવ્યક્તોઽન્તઃકરણજ્ઞાનયોઃ
પરિણામવિશેષો વૃત્તિઃ । વિષય ચૈતન્યનો અભિ-
વ્યંજક (વ્યક્ત કરનાર જણાવનાર) જે
અંતઃકરણ અને અજ્ઞાનનું પરિણામ વિશેષ
તે વૃત્તિ. તેમાં વ્યાવહારિક ઘટપટાદિક
અર્થોકાર વૃત્તિમાં અંતઃકરણના પરિણામ-
રૂપ વૃત્તિ છે; અને પ્રાતિભાસિક શુક્તિરજ-
તાદિ અર્થોકાર વૃત્તિમાં અજ્ઞાનના પાર-
ણામરૂપ વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ બે પ્રકારની
છેઃ (૧) પ્રમાવૃત્તિ, અને (૨) અપ્રમાવૃત્તિ.

વૃત્તિવિષયત્વમ્—શક્તિલક્ષણકૃત્તદ્વિતાન્ત-
સમાસાનામન્યતમજ્ઞાનાધીનજ્ઞાનવિષયત્વમ્ । શક્તિ,
લક્ષણ, કૃદંત, તદ્વિતાંત, અને સમાસ, એ
અધારમાંથી ગમે તે એકના જ્ઞાનને અધીન જે
જ્ઞાનનું વિષયપણું તે વૃત્તિવિષયત્વ કહેવાય.

વૃત્તિવ્યાસિત્વમ્—વિશિષ્ટશબ્દાદિપ્રમાણ-
વલાત્ તત્ત્વદ્વિષયાકારધીસમુન્મેષામિવ્યક્તત્વમ્ ।
વિશિષ્ટ શબ્દાદિ પ્રમાણના બળથી તે તે
વિષયાકાર બુદ્ધિના ઉદયનું પ્રકટ થવાપણું.

વેગઃ—મનોવૃત્તિવૃત્તિસંસ્કારત્વવ્યાવજાતિમાન
વેગઃ । મનમાં રહેનારા પદાર્થ વિષે
રહેનારી, તથા સંસ્કારત્વ જાતિની વ્યાપ્ય
એવી જે જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ વેગ
કહેવાય છે. મતલબ કે મન વિષે વેગ રહે છે.

(૧૯૪)

તે વેગમાં વેગત્વ જાતિ રહે છે, માટે તે વેગત્વ જાતિ મનોવૃત્તિવૃત્તિ કહેવાય છે, અને વેગ, સ્થિતિસ્થાપક તથા જાવના આ ત્રણ પ્રકારના સંસ્કારોમાં રહેનારી જે સંસ્કારત્વ જાતિ છે, તે સંસ્કારત્વ જાતિની વ્યાખ્યા વેગત્વ જાતિ છે. એવી વેગત્વ જાતિ યધા વેગોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે ઉકત લક્ષણ સંભવે છે.

વેગસંસ્કાર:—ક્રિયાજન્યસ્વે સત્યન્યક્રિયા-જનકઃ । જે સંસ્કાર ક્રોધ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય એવો હોય, તથા તે ખીજી ક્રિયાનો જનક હોય, તે સંસ્કાર ‘વેગસંસ્કાર’ કહેવાય છે.

વેદ:—અપૌરુષેયં વાક્યં વેદઃ । જે પુરુષે રચેલું વાક્ય ન હોય તે વેદ. અર્થાત્ ભારતાદિ જેમ પુરુષે રચેલાં છે તેમ જેની રચના ક્રોધ મનુષ્યે ન કરી હોય તે વેદ.

૨. સંપ્રદાયાનુસારેણ સ્વરાદિવિશિષ્ટ યા વર્ણાનુપૂર્વો પરિપાટી સ વેદઃ । ચાલતા આવેલા સંપ્રદાયને અનુસરીને જેમાં સ્વરાદિક અક્ષરો-વાણી અક્ષરોની અનુક્રમવાળી રચનાની પદ્ધતિ હોય તે વેદ. (મીમાંસક)

૩. ઇષ્ટપ્રાપ્ત્યનિષ્ઠપરિહારચારલૌકિકમુપાયં યો ધ્રમ્યો વેદયતિ સ વેદઃ । ઇષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ અર્થને દૂર કરવાનો અલૌકિક ઉપાય જે ગ્રંથ જણાવે છે તે વેદ. (સાયણાચાર્ય).

૪. ધર્મવ્રત્તપ્રતિપાદકમપૌરુષેયં પ્રમાણવાક્યં વેદઃ । ધર્મનું અને પ્રતિપાદન કરનારું અપૌરુષેય પ્રમાણરૂપ વાક્ય તે વેદ. (મધુસૂદન).

૫. મંત્રબ્રાહ્મણાત્મકો વેદઃ । જે મંત્રાત્મક અને બ્રાહ્મણાત્મક હોય તે વેદ. (મંત્રોના ત્રિવિધોગને સમજાવનારો ગદ્ય ભાગ તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.) અથવા—

૬. મંત્રબ્રાહ્મણસમુદાયો વેદઃ । મંત્ર અને બ્રાહ્મણનો સમુદાય તે વેદ.

વેદનાસ્કન્ધ: (બૌદ્ધમતે)—હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, એ પ્રકારનો જે સુખદુઃખનો અનુભવ તેનું નામ વેદનાસ્કન્ધ છે.

વેદનીયકર્મ (જૈનમતે)—અમારે જાણવા યોગ્ય તરવ છે, એવા પ્રકારના જ્ઞાનનું હેતુભૂત જે કર્મ તે વેદનીયકર્મ.

૨. નામિક કર્મ થયા પછી સ્ત્રીના ઉદરના પુદ્ગુદનો જે જઠરાગ્નિ તથા પ્રાણવાયુવડે ધનીભાવ તે વેદનીય કર્મ.

વેદાન્ત:—વેદાનામન્તોડવસાનમાગઃ । વેદનો અંતભાગ—છેલ્લો ભાગ તે વેદાન્ત.

વૈશ્વરીવાક્—મૌલિક વાગ્ધર્મિવ્યૂહ્યઃ સર્વ-શ્રુતિગોચરઃ સ્થૂલઃ શબ્દઃ । મુખના વાયુવડે વ્યક્ત થાય એવા અને સર્વનાથી સંભળાય એવો સ્થૂલ શબ્દ તે વૈશ્વરી વાણી.

વૈશ્વાનસ:—અકુટપચૌપવીમિર્મામવહિષ્ક્રતા-મિરમિહોત્રાદિકુર્વન્ વૈશ્વાનસઃ । વગર ખેડે ગામની બહાર પાકેલી ડાંગર વગેરે ઔપધી વડે અગ્નિહોત્ર વગેરે કરતો (જે વાનપ્રસ્થ-શ્રમી તે) વૈશ્વાનસ.

વૈદિકશબ્દતાત્પર્યમ્—ઉપક્રમાદિ છ લિંગ વડે તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવો તે. એ છ લિંગઃ—“ ઉપક્રમોપસંહારાવશ્યાસોડ્ભૂતાકલમ્ । અર્થવાદોપપત્તિશ્ચ લિંગં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥ ” એવાં છે. (એનો વિસ્તારથી અર્થ અન્યત્ર આપ્યો છે તે જોવો.)

વૈધર્મ્યમ્—વિરુદ્ધ ધર્મ. ૨. “ ચતુક્તં યસ્ય સાધર્મ્યવૈધર્મ્યમિતરસ્ય તત્ ”—“ જે ધર્મમાં જેનું સાધર્મ્ય હોય તે ધર્મમાં ખીજનું વૈધર્મ્ય હોય છે. ” (પ્રશસ્તપાદ. ૧. ૩.)

૩. અસાધારણો ધર્મો વૈધર્મ્યમ્ । એકનો જે જે અસાધારણ ધર્મ, તે ખીજનું વૈધર્મ્ય કહેવાય.

૪. તદ્વૃત્તિત્વે સતિ તદ્વિતરાવૃત્તિત્વમ્ । જે પદાર્થમાં જે ધર્મ હોય તે ધર્મનું તેનાથી ખીજ પદાર્થમાં ન હોવાપણું તે વૈધર્મ્ય.

વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ—જે દર્શન નિશ્ચિત સાધ્યાભાવવાળું તથા નિશ્ચિત સાધનાભાવ-

(૧૯૫)

વાળું હોય છે તે દષ્ટાન્ત વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. જેમ, ૩૬૬ (પાણીનો ધરો) એ, 'પવતો વાહિમાન્ ધૂમાત્' એ પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત છે; કેમકે પાણીના ધરામાં સાધ્ય (અગ્નિ) નો અભાવ નિશ્ચિત છે, તેમ સાધન (ધૂમ) નો અભાવ પણ નિશ્ચિત છે. એને વ્યતિરેક દષ્ટાન્ત પણ કહે છે.

વૈધર્મ્યદોષ:—એકધર્મ્યસમાવેશ: । એક ધર્મવાળા પદાર્થોનો અસમાવેશ, એ વૈધર્મ્ય-દોષ છે.

વૈધર્મ્યસમાજાતિ:—વૈધર્મ્યેણ સ્થાપના હેતુરૂપકસુત્તરં વૈધર્મ્યસમા । વૈધર્મ્યના કારણથી સ્થાપના હેતુનો દૂષક જે ઉત્તર તેનું નામ વૈધર્મ્યસમા જાતિ છે. ('સાધર્મ્યસમા' શબ્દનું ઉદાહરણ જુઓ.) ઉદાહરણ—કદાચિત્ ક્રિયાવાળો લોજના સાધર્મ્યથી આત્મા ક્રિયાવાળો થાય, તો તે લોજના વિશુદ્ધિરૂપ વૈધર્મ્યથી તે આત્મા નિષ્ક્રિય કેમ નહિ હોય ! આ ઉદાહરણમાં લોજના સાધર્મ્યથી આત્મા ક્રિયાવાળો તો હોય છે, પરંતુ તે લોજના વૈધર્મ્યથી તે આત્મા નિષ્ક્રિય નથી હોતો, એ અર્થમાં કાંઈ પણ નિયામક નથી. એવા ઉત્તરનું નામ વૈધર્મ્યસમાજાતિ છે.

વૈમાણિક:—બુદ્ધનો યોથો શિષ્ય. એ બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ માને છે, અને તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય પણ માને છે.

વૈયધિકરણ્યમ્—મિત્રમિત્રવિમત્ત્યન્તાનાં પદાનાં વિમિત્રાર્યનિષ્ઠત્વમ્ । જૂદી જૂદી વિભક્તિવાળાં પદોનું જૂદા જૂદા અર્થમાં સ્થિતિપણું—હોવાપણું.

વૈયાત્યમ્—અપ્રતિસમાધેયપ્રશ્નપરમ્પરામાં મૌનં વૈયાત્યમ્ । સમાધાન કરવાને અશક્ય એવી જે વાદીના પ્રશ્નોની પરંપરા છે. તે પ્રાપ્ત થતાં જે મૌન ધારણ કરવું, તેનું નામ વૈયાત્ય છે. જેમ,—બ્રાહ્મ પૂછે કે, ઈશ્વરના સાધક પ્રમાણુ વિષે શું પ્રમાણુ છે ? તે પ્રમાણુના સાધક પ્રમાણુ વિષે શું પ્રમાણુ છે ? આવી વાદીની

શંકાઓની નિવૃત્તિ વૈયાત્યરૂપ તકથી થાય છે. અર્થાત્ કાંઈ ઉત્તર ન આપવો એજ એનો ઉત્તર છે.

૨. નિર્લજ્જત્વમ્—નિર્લજ્જપણું, એ અદ્યપી, તે વૈયાત્ય.

વૈરાગ્યમ્—આ લોકમાં તથા સ્વર્ગાદિ લોકનાં જેટલાં વિષયજન્ય સુખો છે તથા તે સુખનાં જે જે સાધન છે, તે સર્વની ઈચ્છાથી રહિતપણું તે વૈરાગ્ય.

૨. વિષયેષુ જિહાસા—વિષયોના ત્યાગની ઈચ્છા તે વૈરાગ્ય.

૩. વિષયેષુ વૈતુષ્ણ્યમ્—વિષયોમાં તૃષ્ણા-રહિતપણું તે વૈરાગ્ય.

૪. દષ્ટદષ્ટવિષયેષુ સ્પૃહાવિરોધિચિત્તપરિણામ-વિશેષો વૈરાગ્યમ્ । દષ્ટ (આ લોકના) તથા અદષ્ટ (પરલોકના) વિષયોમાં સ્પૃહાનું વિરોધી એનું એક પ્રકારનું ચિત્તનં પરિણામ તે વૈરાગ્ય. એ વૈરાગ્ય એ પ્રકારનું છે: (૧) પર-વૈરાગ્ય (૨) અપરવૈરાગ્ય.

વૈરાગ્યકારણમ્—વિષયોમાં દોષદર્શન એ વૈરાગ્યનું કારણ છે. જેમ,—“ શરીરં ત્રણ-વત્તયદન્તં ચ ત્રણલેપનમ્ । ત્રણશોધનવત્ત્તાનં વર્ણં ચ ત્રણપટ્તવત્ ॥૧૧ ॥ ” શરીરમાંથી છિદ્રોદારા મળ નીકળ્યા કરે છે માટે તેને ત્રણ જેવું (ધારાં પડેલા ચૂમડા આદિ જેવું) જાણવું; અન્ન ખાવામાં આવે છે તે ત્રણ ઉપરના લેપ જેવું જાણવું; સ્નાન કરવામાં આવે છે તે ત્રણને ધોવા જેવું જાણવું; તથા વસ્ત્ર પહેરવામાં આવે છે તે ત્રણ ઉપરના પાટા જેવું જાણવું. ઈત્યાદિ દોષદર્શન વૈરાગ્યનું કારણ છે.

વૈરાગ્યપૂર્ણતા—સર્વ લોકથી ઉત્કૃષ્ટ જે બ્રહ્મલોક છે, તેને પણ તણખલાની પેઠે તુચ્છ જાણીને તેના સુખમાં અનિચ્છા હોવી તે વૈરાગ્યની પૂર્ણતાનો અવધિ છે.

વૈરાગ્યફલમ્—વિના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોમાં પણ ચિત્તની જે અદીનતા છે. તે વૈરાગ્યનું ફળ છે.

(૧૯૬)

વૈરાગ્યસાધનમ્—આ લોક તથા પર-લોકના વિષયોમાં સાતિશય (એટલે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો કરતાં પણ ઉત્તમ વિષયો-વાળા બીજા છે એમ જાણવાથી જે અપૂર્ણતા રહેવી તે), અનિત્યતા, આદિક દોષો જેવારૂપ જે દોષદષ્ટિ છે, તે વૈરાગ્યનું સાધન છે.

વૈશિષ્ટ્યમ્—સંઘ, જેમ, ‘મૂતલં ષટ્વિશિષ્ટમ્’—‘જૂતળ ઘટના સંઘવાળું છે.’ એમાં, ઘડા વડે વિશિષ્ટ એટલે વિશેષવાળું જૂતળ કહ્યું છે. માટે એ વિશિષ્ટપણાને સંઘ જૂતળ સાથે છે, એ જૂતળમાં વૈશિષ્ટ્ય છે.

વૈશેષિકશાસ્ત્રમ્—કળાદગ્રણીતં વિશેષ-પદાર્થમધિકૃત્યકૃતો ગ્રન્થઃ । કણાદ મુનિએ ‘વિશેષ’ નામના પદાર્થને ઉદ્દેશીને રચેલું શાસ્ત્ર.

વૈશ્વદેવઃ—પંચમહાપરૂષ એક પ્રકારનું સ્માર્ત નિત્યકર્મ ગૃહીના ધરમાં ખાંડણીયા, ઘંટી, ચૂસો, પાણિયાઈ, અને સાવરણી, એ પાંચ જીવહિંસા થવાનાં સ્થળ છે; એ હિંસારૂપ પાપનું નિવારણ કરવા માટે જે કર્મ કરવાનું કહ્યું છે તે વૈશ્વદેવ.

વૈશ્વદેવલિઃ—અગ્નિપિતૃગેશ્વકાકાદિભ્યો મન્ત્રવિશેષેણવીચમાનો લિઃ । (વૈશ્વદેવમાં) અગ્નિ (દેવ), પિતૃ (મનુષ્ય), ગાય, કૃત્તર, કાગડો, (અને છીટપતંગાદિ), એ સર્વને અસુક મંત્રોચ્ચારપૂર્વક જે બલિ આપવામાં આવે છે તે.

વૈશ્વાનરઃ—સમષ્ટિ રથૂલ શરીર વડે ઉપહિત ચૈતન્ય. એને ‘વિરાટ’ પણ કહે છે. અથવા—સમષ્ટિ રથૂલ શરીર, સૂક્ષ્મશરીર, તથા તે બંનેનું કારણ માયા, એ ત્રણ વડે ઉપહિત ચૈતન્ય તે વૈશ્વાનર. (વિરાટ શબ્દ જુઓ.) ૨. અગ્નિ.

વૈષયિકસુખમ્—શબ્દ, સ્પર્શ, વગેરે વિષયોના સાક્ષાત્કારવડે જન્ય જે સુખ છે, તે સુખ વૈષયિક કહેવાય છે.

વૈષ્ણવઃ—વૈજ્ઞાનસાધાગમોક્તરીસાસુક્તઃ । વૈખાનસ વગેરે આગમમાં કહેલી દીક્ષાવાળો તે વૈષ્ણવ. (નિષ્ક્રિયસિંધુ).

વ્યક્તિઃ—કોઈપણ એક પદાર્થ.

વ્યક્ત્યમેદઃ (જાતિભાષકઃ)—સ્વાશ્રયતિષ્ઠ-

સ્વાશ્રયપ્રતિયોગિકમેદામાવો વ્યક્ત્યમેદઃ) આકાશ, કાળ અને દિશા, એ ત્રણ દ્રવ્યોમાં યથાક્રમે રહેનારા જે આકાશતત્ત્વ, કાલત્ત્વ, અને દિશ્તત્ત્વ, એવા ધર્મ છે, એ ત્રણ ધર્મો જાતિ કહેવાતા નથી, કેમકે વ્યક્ત્યમેદ નામે દોષ તે જાતિનો બાધક છે. આકાશાદિ ત્રણે દ્રવ્યો નાના હોતાં નથી, પણ એક એક વ્યક્તિરૂપ હોય છે; માટે આકાશમાં આકાશનો ભેદ રહેતો નથી. એજ પ્રમાણે કાળમાં કાળનો અને દિશામાં દિશાનો ભેદ રહેતો નથી. જે આકાશાદિ નાના હોત, તો એક આકાશમાં બીજા આકાશનો, એક કાળમાં બીજા કાળનો, અને એક દિશામાં બીજા દિશાનો ભેદ રહેત; પણ તે નાના નથી, માટે તે આકાશાદિમાં સ્વઆશ્રયનિષ્ઠ (એટલે ભેદાભાવનો આશ્રય જે આકાશાદિ તેમાં રહેલો) સ્વઆશ્રયપ્રતિયોગિક (એટલે સ્વાશ્રય-રૂપ આકાશાદિનો પ્રતિયોગી હોય એવા) ભેદનો અભાવ રહેલો છે. અર્થાત્ આકાશ પોતે પોતાનું પ્રતિયોગી હોઈ શકતું નથી, માટે આકાશાદિ એકજ વ્યક્તિ આકાશાદિમાં વ્યક્ત્યમેદ રહેલો છે. એવો વ્યક્ત્યમેદ જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં જાતિ હોઈ શકે નહિ. તાત્પર્ય કે નાના ધર્મોમાં વિષે એક એક ધર્મપ્રચારક જે અનુગત બુદ્ધિ છે, તે અનુગત બુદ્ધિજન જાતિપણાની સાધક છે. મતલબ કે એકજ વ્યક્તિમાં જાતિ સામાન્ય હોઈ શકે નહિ.

વ્યજ્ઞકત્ત્વમ્—સ્વવિષયેડસ્તિ પ્રકાશતે ક્ત્યાદિ વ્યવહારપ્રતિબન્ધકમાત્રાપનેત્ત્વમ્ । વ્યંગ-વિષયમાં ‘તે છે’, ‘તે જણાય છે’ ઇત્યાદિ વ્યવહારનું પ્રતિબંધક માત્ર જે હોય તેને દૂર કરનાર હોવાપણું તે વ્યંગકત્ત્વ.

વ્યજ્ઞનાવૃત્તિઃ—વાચ્ય, લક્ષ્ય, અને તાત્પર્ય એ ત્રણ અર્થથી ભિન્ન કોઈ ચમત્કારી અર્થનું જ્ઞાન શબ્દનો જે વૃત્તિથી થાય તેને વ્યજ્ઞનાવૃત્તિ કહે છે. જેમ. ‘તીરે ઘોષ.’

(૧૯૭)

(કાંડાપર ગોશાળા છે) એમ કહેવાથી શ્રોતાને રહેલાપ્રતી કાંડાપર રહેલી ગોશાળાનો બોધ થઈ શકે તેમ હતું, એમ છતાં “ગંગાર્યા ઘોષણઃ” (ગંગા ઉપર ગોશાળા છે), એમ કહેવાનો હેતુ ગંગાની શીતલતા, પાવનતા આદિકનો બોધ કરવા માટે છે. એ શીતલતા, પાવનતા આદિકનો પ્રતીતિ ગંગાપદની લક્ષણાવૃત્તિથી થઈ શકતી નથી, તેમ શક્તિવૃત્તિથી થઈ શકતી નથી. તેમ વક્તાનું તાત્પર્ય પણ ગોશાળાનું સ્થાન બતાવવામાં છે; માટે એ ત્રણેયી ભિન્ન શીતલતા, પાવનતાદિક અર્થનું ભાન આ વૃત્તિથી થાય છે, માટે એ વ્યંજના વૃત્તિ છે.

વ્યતિકરઃ—મિશ્રણ, ભેળસેળ.

વ્યતિરેકઃ—યદમાવે યદમાવે વ્યતિરેકઃ ।

એકના અભાવથી બીજાનો પણ અભાવ તે વ્યતિરેક. ૨. અન્વયથી ઉલટો તે વ્યતિરેક. ૩. સંબંધ ન હોવો તે વ્યતિરેક. ૪. ન હોવું તે. જેમ, સ્વપ્નમાં જાગૃતના સ્થૂલ શરીરાદિનું ભાન થતું નથી; સુષુપ્તિમાં સ્વપ્નના સૂક્ષ્મ શરીરાદિનું ભાન થતું નથી; સમાધિમાં સુષુપ્તિના કારણ શરીરનું ભાન થતું નથી; એવી રીતે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરોના તે તે અવસ્થા સાથે વ્યતિરેક છે.

વ્યતિરેકચૈરાગ્યમ્—ચિત્તગતદોષાણાં મધ્યે પવચેન્મ્યોડપકાન્ વ્યતિરેકેનાવધાર્ય તજ્ઞિહાસા । ચિત્તમાં રહેલા રાગાદિક દોષમાંથી આટલા દોષ તો મારા નિવૃત્ત થયા છે અને આટલા દોષ બાકી રહ્યા છે, એવા પ્રકારનો વ્યતિરેકથી નિશ્ચય કરીને બાકી રહેલા દોષોને દૂર કરવા માટે જે ઇચ્છાશ્પ પ્રયત્ન તે વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહેવાય.

વ્યતિરેકવ્યભિચારઃ—કારણમાવે કાર્ય-સત્ત્વમ્ । કારણનો અભાવ છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિ કહી હોય, ત્યાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર જાણવો જેમ, નાસ્તિક ધર્મોમાં મંગળશ્પ કારણ ન છતાં ધર્મ સમાધિશ્પ કાર્ય દેખાય છે, માટે એ વ્યતિરેક વ્યભિચાર છે.

૨. કર્યાધિકરણદૂર્યંતામાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । કાર્યના અધિકરણમાં (કારણમાં) રહેલો જે અત્યંતાભાવ તેનું પ્રતિયોગિપણું (મતલબ કે કારણના અત્યંતાભાવવાળું) જે કાર્ય] તે વ્યતિરેકવ્યભિચાર.

વ્યતિરેકવ્યાપ્તિઃ—સાધ્યામાવવ્યાપકીમ્-તામાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । સાધ્યના અભાવનો વ્યાપકભૂત જે અભાવ છે, તે અભાવનું જે પ્રતિયોગિપણું તેનું નામ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ. જેમઃ—પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ (પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમશ્પ હેતુથી.) આ પ્રસિદ્ધ અનુભવમાં વહ્નિશ્પ સાધ્યનો અભાવ હૃદય (પાણીના ધરા) માં રહે છે, તથા ધૂમશ્પ હેતુનો અભાવ પણ તે ધરામાં રહે છે અને જ્યાં જ્યાં વહ્નિનો અભાવ હોય છે. ત્યાં ત્યાં ધૂમનો પણ અભાવ હોય છે. ’ એ રીતે ધૂમભાવ એ વહ્નિના અભાવનો વ્યાપક પણ છે; તે સાધ્યાભાવના વ્યાપકીભૂત ધૂમાભાવનું પ્રતિયોગિપણું તે ધૂમશ્પ હેતુ વિષે રહેલું છે. એ જ તે ધૂમશ્પ હેતુમાં વહ્નિશ્પ સાધ્યની વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે.

વ્યતિરેકસહચારઃ—કારણમાવે કાર્યા-માવઃ । કારણનો અભાવ હોય તો જરૂર કાર્યને પણ અભાવ જ હોય, ત્યાં વ્યતિરેક સહચાર રહે છે. જેમ, માટી વગેરે કારણો ન હોય તો તે ઘડો પણ ઉપજે નહિ, એવે સ્થળે માટી વગેરે કારણો વ્યતિરેક સહચાર વાળાં કહેવાય છે.

વ્યતિહારઃ—પરસ્પર ક્રોધ ક્રિયા કરતી તે.

વ્યધિકરણત્વમ્—તદનધિકરણાશ્ચિત્ત્વમ્ । તેના અનધિકરણમાં ન હોવાપણું. જેમ—કપિના સંયોગોના અભાવનું વ્યધિકરણત્વ તેના પ્રતિ-યોગી કપિસંયોગમાં છે. અર્થાત્ વૃક્ષની સાથે કપિના સંયોગ એ કપિસંયોગના અભાવનું વ્યધિકરણ કહેવાય નહિ, માટે તેને વ્યધિકરણ કહે છે.

૨. મિત્રવિમત્તયન્ત્વે સતિ મિત્રાર્ય નિષ્ઠવત્ત્વમ્ । પદની વિભક્તિ ભિન્ન હોઇને ભિન્ન અર્થમાં હોવાપણું તે વ્યધિકરણત્વ.

(૧૯૮)

વ્યવદેશ: — નિમિત્તસદ્ભાવદ્વિશિષ્ટોપદેશો મુખે વ્યવહાર: । નિમિત્તના હોવાપણુને લીધે વિશિષ્ટ એવો અપદેશ એટલે મુખ્ય વ્યવહાર, તે વ્યવદેશ કહેવાય.

૨. **અકસ્મિન્નુભયારોપ:** । એક જ પદાર્થમાં બે વિષયોનો આરોપ. જેમ, — દેવદત્તને એકજ છોકરો છે, તેથી મોટો પણ તે છે અને નાનો પણ તે છે.

વ્યભિચાર: — સાધ્યામાવશ્યત્તિત્ત્વમ્ । સાધ્યના અભાવમાં હેતુનું રહેવાપણું તે વ્યભિચાર.

વ્યભિચારી — સાધ્યવજ્ઞાતીયવૃત્તિત્વે સતિ અન્યત્ર વર્તે સઃ । જે હેતુ પોતાના સાધ્યવાળી જાતિમાં રહેલો હોય અને વળી સાધ્યવાળી જાતિથી અન્યત્ર પણ રહેતો હોય તે હેતુ વ્યભિચારી કહેવાય. જેમ, ‘અગ્નિ’ સાધ્ય છે, અને તેનો હેતુ ‘જડત્વ’ છે એમ ક્રાંત કહે, તો તે હેતુ વ્યભિચારી કહેવાય; કેમકે ‘જડત્વ’ જેમ અગ્નિમાં છે, તેમ પૃથ્વીમાં, પાણીમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પણ છે.

વ્યર્થત્વમ્ — સ્વસમાનાધિકરણવચ્ચક્તિય-માન્તરઘટિતત્ત્વમ્ । એક ધર્મ જે આધિકરણમાં હોય તે જ અધિકરણમાં અવસ્થ કરીને ન કલ્પી શકાય એવા બીજા ધર્મની ઘટના કરવાપણું તે વ્યર્થત્વ.

વ્યવધાનમ્ — દ્રવ્યાન્તરેણ દ્રવ્યાન્તરસ્યાચ્છાદનમ્ । એક દ્રવ્ય વડે બીજા દ્રવ્યનું આચ્છાદન જેમ સૂર્યગ્રહણમાં ચંદ્ર વડે સૂર્યનું આચ્છાદન તે ચંદ્રવડે વ્યવધાન થયું કહેવાય; અંતરાય.

વ્યવસાયજ્ઞાનમ્ — વિષયવિષયકજ્ઞાનમ્ । જ્ઞાનનો વિષય એવું જે પૂર્વજ્ઞાન તે વ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે.

વ્યવસ્થા — વિષયાન્તરપરિહારેણવિષયવિશેષ સ્થાપનમ્ । બીજા વિષયનો પરિહાર કરીને અમુક વિષયનું સ્થાપન કરવું. તે વ્યવસ્થા.

વ્યવહાર: — વ્યવહિયતે જ્ઞાનોપાનાદિકં ક્રિયતે-અનેનેતિ । જેના વડે વસ્તુનું ગ્રહણભાગદિ કરવામાં આવે તેને વ્યવહાર કહે છે. અર્થાત્

વસ્તુનો ગ્રહણ ત્યાગ જ્ઞાન વડે કરવામાં આવે કરવામાં આવે છે, મોટે જ્ઞાનનું નામ વ્યવહાર છે.

૨. **વ્યવહિયતે-જ્ઞાયતે-અનેનેતિ** વ્યવહાર: । જેના વડે વસ્તુને જાણવામાં આવે છે, તે વ્યવહાર. આ વ્યુત્પત્તિમાં શબ્દને વ્યવહાર કહે છે, કેમકે શબ્દ વડે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.

૩. **જ્ઞાનજનકશબ્દપ્રયોગો** વ્યવહાર: જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે એવા શબ્દની યોજના તે વ્યવહાર.

૪. **કાર્યાનુકૂલશબ્દપ્રયોગ:** । કાર્યને અનુકૂલ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે વ્યવહાર.

૫. **અર્થવિશેષલેખનાય** શબ્દવિશેષપ્રયોગ: । અમુક અર્થનો લેખ કરવાને અમુક શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે.

વ્યષ્ટિ: — પ્રત્યેકવૃક્ષવદનેકબુદ્ધિવિષય: । જેમ વનમાં પ્રત્યેક છૂટું છૂટું વૃક્ષ હોય છે, તેમ જે એવી ભિન્નભિન્ન અનેક બુદ્ધિનો વિષય હોય તે વ્યષ્ટિ.

૨. **વ્યક્તિવદ્વ્યાવૃત્તત્ત્વમ્** । જેમ. એક વ્યક્તિ હોય ત્યાં બીજી વ્યક્તિ હોતી નથી, તે જે એક બીજાથી વ્યાવૃત્ત હોય તે વ્યષ્ટિ. (‘સમષ્ટિ’ શબ્દ બુદ્ધિ. સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ એવા પ્રકાર અજ્ઞાનના છે.)

વ્યષ્ટિક્ષમશરીરમ્ — પરસ્પર વ્યાવૃત્ત જે પ્રત્યેક લિંગ શરીર તે. (વ્યષ્ટિસ્થૂલ શરીરની પેઠે.)

વ્યષ્ટિસ્થૂલશરીરમ્ — જેમ, એક ‘ગાય’ વ્યક્તિથી બીજી ‘ગાય’ વ્યક્તિ વ્યાવૃત્ત (ભિન્ન) હોય છે, તેમ પરસ્પર વ્યાવૃત્ત જે પ્રત્યેક સ્થૂલ શરીર, તે વ્યષ્ટિ સ્થૂળ શરીર કહેવાય છે.

વ્યસનમ્ — ઇષ્ટાનિષ્ટવસ્તુવિષયં ચિત્તસંલગ્નમ્ । ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુમાં ચિત્તનું લાગી રહેવું તે વ્યસન.

વ્યાકરણમ્ — પ્રત્યયવિધાનસામર્થ્યાદર્શનિશ્ચયો વ્યાકરણમ્ । પ્રલયનું વિધાન કરવારૂપ સામર્થ્ય-વડે અર્થનો નિશ્ચય તે વ્યાકરણ.

(૧૯૯)

૨. અર્થવિશેષમાશ્રિત્યસ્વરપ્રકૃતિપ્રત્યયાદિવિશે-
લાવીન્ વિદક્ષપદલક્ષણાર્થવિશેષજ્ઞાપકો ગ્રન્થઃ ।
શબ્દના અમુક અર્થ વિશેષને ઉદ્દેશીને સ્વર,
પ્રકૃતિ પ્રત્યય, વગેરેનું વિધાન કરીને પદના
વિકાસનો અર્થ વિશેષ જણાવનારો ગ્રંથ તે
વ્યાકરણ.

૩. વેદાજ્ઞત્વે સતિ શબ્દસાહુતાબોધકં વ્યા-
કરણમ્ । વેદનું અંગ હોઇને શબ્દની સાહુ-
તાનો બોધ કરનાર શાસ્ત્ર તે વ્યાકરણ.

વ્યાખ્યાનમ્—“પદચ્છેદઃ પદાર્થોક્તિવિગ્રહો
વાક્યયોજના । આક્ષેપસ્ય સમાધાનં વ્યાખ્યાનં
પદ્ધત્લક્ષણમ્ ॥૧૧૧” ગ્રંથમાંનાં પદો છૂટાં પાડી
ખતાવવાં, પદોનો અર્થ કહેવો, સમાસાંત
પદોનો વિગ્રહ કરી ખતાવવો, વાક્યમાંના
શબ્દોનો અન્યથ કહી ખતાવવો, અને આક્ષે-
પોનું સમાધાન કહેવું, એવી રીતે પાંચ લક્ષણો
જેમાં હોય તેને વ્યાખ્યાન કહેવાય.

વ્યાઘાતઃ—પરસ્પરવિરુદ્ધધર્મયોરેકાધિકરણે
સમુચ્ચયઃ । પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોના એક અધિ-
કરણમાં સમુચ્ચય તે વ્યાઘાત. જેમ,—દેવદત્ત
કહે છે કે ‘મારા મુખમાં જીભ નથી.’ આ
દષ્ટાન્તમાં જીભનો અભાવ અને બોલવાપણું
એ બંને વિરુદ્ધ ધર્મો છે, અને એકજ મુખ
રૂપી અધિકરણમાં તેનો સમુચ્ચય દેવદત્તે કયો
માટે એ વ્યાઘાત દોષ છે.

૨. વિરુદ્ધસમુચ્ચયો વ્યાઘાતઃ । પરસ્પર વિરુદ્ધ
ધર્મોના જે એક અધિકરણમાં સમુચ્ચય છે, તેનું
નામ વ્યાઘાત છે. જેમ,—વિવાદાધ્યાસિતં જગત્
પ્રયત્નજન્યમ્, કાર્યસ્વાત્, ઘટવત્ । (વિવાદના
વિષયજૂત ક્ષિતિ અંકુરાદિક જગત્ કોષ્ઠક
પ્રયત્ન વડે જન્ય છે, કાર્યરૂપ હોવાથી. જે
જે કાર્ય હોય છે તે તે પ્રયત્ન વડે જન્ય
હોય છે; જેમ ઘટ કાર્ય હોવાથી તે કુંભારના
પ્રયત્નવડે જન્ય છે; તેમ આ જગત્ પણ
કાર્યરૂપ હોવાથી કોષ્ઠકના પ્રયત્ન વડે અવશ્ય
જન્ય હોવું જોઇએ.) તેમાં જીવતા પ્રયત્નને
તો અથા જગતની કારણજૂતતા સંભવતી નથી,

માટે આ અનુમાન વડે ધ્વિરનો પ્રયત્ન સર્વ
જગતના કારણરૂપે સિદ્ધ થાય છે. આ અનુ-
માન વિષે પ્રતિવાદીઓ એમ શંકા કરે છે
કે, ‘કાર્યવરૂપ હેતુ તો ભલે રહ્યો, પણ
પ્રયત્નજન્યવરૂપ સાધ્ય ન હોવું જોઇએ, એમ
અમે કહીએ તો શે બાધ આવે છે ? એનું
સમાધાન વાદી વ્યાઘાતરૂપ તર્કથી કરે છે;
એવી રીતે કે, કાર્યત્વ તથા પ્રયત્નજન્યત્વનો
અભાવ, એ બે ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, જેમ
ઘટ અને ઘટનો પ્રાગભાવ, તથા ઘટ અને
ઘટનો પ્રધ્વસાભાવ, એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ
છે; એ બંને વિરુદ્ધ ધર્મોના એક વસ્તુમાં
સમુચ્ચય (એક કાળે રહેવાપણું) કહેવાથી
વ્યાઘાતની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ કાર્યત્વ
અને પ્રયત્નજન્યત્વાભાવ, એ બે વિરોધી
ધર્મોના પણ એક વસ્તુમાં સમુચ્ચય કહેવાથી
વ્યાઘાતની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વ્યાજઃ—અન્યફલસાધનતયા સ્વેદસ્થાન્યફલ-
સાધનત્વેન જ્ઞાપિતસ્થાચરણમ્ । પોતાનું ઇષ્ટ ફળ
કાંઈક અન્ય છે, તે ફલના સાધનરૂપે પોતાના
આચરણને ન જણાવતાં કોઇ બીજાજ ફળના
સાધન રૂપે પોતાનું આચરણ જણાવવું તે
વ્યાજ કહેવાય છે. જેમ,—ધનસંગ્રહ પોતાનું
ઇષ્ટ ફળ છે, પણ તે માટે પોતે ભિક્ષા માગે
છે એમ ન જણાવતાં ગૌરક્ષારૂપ ફળના સાધન
રૂપે પોતે ભિક્ષાચરણ કરે છે એમ જણાવવું
તે વ્યાજ. શોષે કહેશે કે, આ માણસ ગૌર-
ક્ષાના બાજબી ધનસંગ્રહ માટે ભિક્ષા માગે છે.

વ્યાનઃ—શરીરમાં બધે ગમન કરનારો વાયુ.

વ્યાપકમ્—જે ધર્મ બીજા કોષ્ઠમાં
બાપી રહ્યો હોય તે. ન્યાયશાસ્ત્રની વાક્ય
રચનામાં, તેના વાચક શબ્દનું વ્યાપ્ય શબ્દની
પછીથી ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. જેમ
ઘૂમવાળો વહિઃ (ધૂમાડો જેનું વ્યાપ્ય છે
એવો અગ્નિ) અગ્નિ એ વ્યાપક છે. અગ્નિત્વ

(૨૦૦)

ધર્મ ધૂમમાં વ્યાપી રહ્યો છે, માટે અગ્નિ વ્યાપક છે.

૨. જે આધિક દેશ વર્તી હોય તે વ્યાપક. જેમ, પૃથ્વીત્વગતિ કરતાં દ્રવ્યત્વગતિ અધિક દેશમાં રહે છે, માટે દ્રવ્યત્વગતિ વ્યાપક છે, અને પૃથ્વીત્વ ગતિ વ્યાપ્ય છે. તેમજ પૃથ્વીત્વ અને ઘટત્વમાં પૃથ્વીત્વ વ્યાપક છે અને ઘટત્વ ન્યૂન દેશવર્તી હોવાથી વ્યાપ્ય છે. તેથી 'ઘટત્વવ્યાપ્યપૃથ્વીત્વમ્' અથવા 'પૃથ્વીત્વવ્યાપ્યદ્રવ્યત્વમ્ ।' એમ બોલવાનો સંપ્રદાય છે.

વ્યાપકજાતિ:—અધિક દેશ વૃત્તિ ગતિ.

વ્યાપકત્વમ્—સર્વસમ્બદ્ધત્વમ્ । સર્વની સાથે સંબંધ હોવાપણું તે વ્યાપકત્વ.

૨. દેશાચ્ચન્તરહિતત્વં વ્યાપકત્વમ્ । દેશકાળ, વગેરેથી અંત ન હોવાપણું તે વ્યાપકત્વ.

૩. સજાતીયાદિભેદરહિતત્વમ્ । સબ્બતીય વગેરે ભેદથી રહિત હોવાપણું તે વ્યાપકત્વ.

વ્યાપાર:—તજ્જન્યત્વે સતિ તજ્જન્યકો વ્યાપાર: । કારણુ વડે જે જન્ય હોય છે, તથા તે કારણુવડે જન્ય કાર્યનો જે જનક હોય છે, તે વ્યાપાર કહેવાય છે. જેમ (કુંભારનાં ચાકનું) જ્રમણુ દંડરૂપ કારણુવડે જન્ય હોય છે, તથા દંડરૂપકારણુજન્ય ઘટરૂપ કાર્યનું પણુ તે જનક હોય છે, માટે ઘટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વિષે જે જ્રમણુ તે દંડનો વ્યાપાર કહેવાય છે. એ જ રીતે ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોનો જે ઘટાદિક વિષય સાથે સંયોગાદિક સંબંધ છે, તે સંયોગાદિક સંબંધ તે ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો વડે જન્ય છે, તથા તે ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો વડે જે ઘટાદિકનું પ્રત્યક્ષ છે. તે પ્રત્યક્ષનો જનક પણુ છે, માટે તે સંયોગાદિક સંબંધ તે ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે રચ્ચુતિ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વ અનુભવનો સંસ્કાર વ્યાપાર રૂપ હોય છે; અને સુખદુઃખની ઉત્પત્તિમાં

ચિદિત નિષિદ્ધ કર્મનો ધર્મ અધર્મ વ્યાપાર હોય છે.

૨. કરણજન્યકરણજન્યક્રિયાજનક: । કરણથી જન્ય જે કરણુ, તે કરણથી જન્ય જે ક્રિયા તે ક્રિયાનો જનક તે વ્યાપાર કહેવાય છે.

વ્યાપ્તિ:—સાધ્યસાધનયોનિયતસામાનાધિકર- વ્યમ્ । સાધ્ય અને સાધન એ બન્નેનું જે અભ્યભિચરિત સામાનાધિકરણ હોય તેને વ્યાપ્તિ કહે છે. જેમ,—'ધૂમ' સાધન અને 'અગ્નિ' સાધ્ય છે. તેમાં ધૂમ સાધન કોષ્ઠ વખત પણુ સાધ્ય એવા અગ્નિને છોડીને સ્વતંત્ર રહેતું નથી, એજ ધૂમમાં અગ્નિની વ્યાપ્તિ છે, અને અગ્નિ તો ધૂમને છોડીને તપાવેલા શેઠાના ગોળામાં પણુ રહે છે, માટે અગ્નિમાં ધૂમની વ્યાપ્તિ નથી. (અર્થાત્ સાધનમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ નિયત છે.)

વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્—જેમ, જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ અવસ્ય હોય છે, એવા પ્રકારનું રસોડા વગેરે ઠેકાણે વારંવાર જે સહચારનું (સાથે હોવાપણું) દર્શન થાય છે, તે સહચારના દર્શનથી ધૂમ એ અગ્નિનો વ્યાપ્ય છે. એવા પ્રકારનું વ્યાપ્તિજ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ અગ્નિ વ્યાપક છે અને ધૂમ વ્યાપ્ય છે, એવા પ્રકારના જ્ઞાનને વ્યાપ્તિજ્ઞાન કહે છે.

વ્યાપ્તિજ્ઞાનહેતુ:—અભિચાર જ્ઞાનરૂપ પ્રતિબંધકના અભાવવાળું સહચારજ્ઞાન વ્યાપ્તિ- જ્ઞાનનો હેતુ છે.

વ્યાપ્યજાતિ:—અલ્પદેશવૃત્તિજાતિ: । શેડા પ્રદેશમાં રહેનારી ગતિ, અથવા જે ગતિ વ્યાપક ન હોય તે. જેમ,—પૃથ્વીત્વ એ દ્રવ્ય- ત્વની અપેક્ષાએ અદ્યવૃત્તિ હોવાથી દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય છે; પણુ તે સાથે ઘટત્વની વ્યાપક પણુ છે. પરંતુ ઘટત્વ ગતિ તો પૃથ્વીત્વની વ્યાપ્ય છે પણુ વ્યાપક કોષ્ઠની નથી, માટે તે કેવળ વ્યાપ્ય ગતિજ કહેવાય છે.

(૨૦૧)

વ્યાપ્યત્વમ્—જેમાં કોઈ ધર્મ વ્યાપી રહી હોય તે. ન્યાયશાસ્ત્રની વાક્યરચનામાં વ્યાપ્યનું વ્યાપક શબ્દથી પ્રથમ ઉચ્ચારણ કરવાનો સંપ્રદાય છે.

૨. ન્યૂનદેશવૃત્તિવમ્ । જે ધર્મ ન્યૂનદેશમાં રહેનારો હોય તે વ્યાપ્ય. જેમ,—અગ્નિ અને ધૂમાડો એ બેમાં અગ્નિ કરતાં ધૂમાડો ન્યૂન દેશમાં રહેનારો હોવાથી તે વ્યાપ્ય છે, અને અગ્નિ અધિક દેશમાં રહેનારો હોવાથી વ્યાપક છે, કેમકે ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ તો હોયજ; અગ્નિ હોય તથાપિ ધૂમાડો તો ના પણ હોય. (ખીજા ઉદાહરણ માટે ‘વ્યાપક’ શબ્દ જુઓ.)

૩. વ્યાપ્યાશ્રયત્વં વ્યાપ્યત્વમ્ । વ્યાપ્તિના આશ્રયને વ્યાપ્ય કહે છે. જેમ,—ધૂમ એ અગ્નિની વ્યાપ્તિનો આશ્રય છે, માટે ધૂમ વ્યાપ્ય કહેવાય છે, અને અગ્નિ તેમાં વ્યાપનારો હોવાથી વ્યાપક કહેવાય છે.

વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધઃ—સોપાધિકો હેતુઃ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધઃ । જે હેતુ ઉપાધિવાળો હોય છે તે હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ,—“પર્વતો ધૂમવાન વહ્નિમત્વાત્ મહાનસત્” —આ પર્વત ધૂમાડાવાળો છે, વહ્નિવાળો હોવાથી, રસોડાની પેઠે. ” આ અનુમાનમાં વહ્નિમત્વરૂપ હેતુ લીલા બળતણના સંયોગરૂપ ઉપાધિવાળો હોવાથી વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કહેવાય છે. લીલા બળતણનો જે સંયોગ સંબંધ છે, તેજ વહ્નિમત્વ હેતુમાં ઉપાધિ છે. (‘ઉપાધિ’ શબ્દ જુઓ)

વ્યાપ્યવૃત્તિઃ—પોતાના આશ્રયજૂત દ્રવ્યના સર્વ દેશમાં વ્યાપ્ય થઇને રહે તે. જેમ, નીલ, પીત વગેરે રૂપ પોતાના આશ્રયજૂત પટાદિક દ્રવ્યના સર્વ દેશમાં વ્યાપ્ય થઇને રહે છે, માટે તે નીલ પીતાદિક વ્યાપ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે જે નીલપીતાદિરૂપ પોતાના આશ્રયજૂત પટાદિક દ્રવ્યના કોઈ એક દેશમાં રહે અને કોઈ દેશમાં ન રહે તો તે નીલપીતાદિરૂપ અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહેવાય છે.

વ્યાપ્યવૃત્તિગુણઃ—જે યુક્ત પોતાના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યના સર્વદેશમાં રહે તે. જેમ રપરૂપ યુક્ત વાયુ દ્રવ્યનો આશ્રિત છે, માટે જ્યાં વાયુ હોય ત્યાં તે રહેશે જોવામાં આવે છે.

વ્યાપ્યવ્યાપકજાતિઃ—એક જ અધિકરણમાં રહેલી જે જાતિ કોઈની વ્યાપ્ય હોય અને ખીજા કોઈની વ્યાપક હોય તે. જેમ,—દ્રવ્યત્વ જાતિ સત્તા જાતિની વ્યાપ્ય છે અને પૃથ્વીત્વ જાતિની વ્યાપક છે, માટે દ્રવ્યત્વ જાતિ વ્યાપ્યવ્યાપક કહેવાય.

વ્યાવર્તકત્વમ્—લક્ષ્યવૃત્તિવે સત્તિ ફતર-મેદવ્યાપ્યત્વં વ્યાવર્તકત્વમ્ । જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં રહેલું હોય અને તે સાથે ખીજા (અલક્ષ્ય)ના ભેદનું વ્યાપ્ય હોય તે વ્યાવર્તક કહેવાય. જેમ ‘ગંધત્વ’ એ લક્ષણનું લક્ષ્ય પૃથ્વી છે, તે પૃથ્વીમાં એ લક્ષણ રહેલું છે, અને તે સાથે પૃથ્વી સિવાયના ખીજા પદાર્થોનો ભેદ પણ તે લક્ષણમાં રહેશે છે, માટે ‘ગંધત્વ’ એ પૃથ્વીથી જિજ્ઞાસેવા ખીજા પદાર્થોનું વ્યાવર્તક છે.

વ્યાવહારિકત્વમ્—આગન્તુકદોષાસહકૃતા-વિશાકર્યત્વમ્ । આગન્તુક દોષની સહાય વિનાની અવિઘ્નનું જે કાર્યપણું તે વ્યાવહારિકત્વ. (વ્યાવહારિક સત્તા.)

૨. પ્રાતીતિકમિન્નં વ્યવહારિકમ્ । કાચ, કામલાદિ આગન્તુક દોષની સહાયથી જન્ય જે પ્રાતીતિક (પ્રાતિભાસિક) પદાર્થ છે, તેનાથી જિન્ન તે વ્યાવહારિક કહેવાય છે.

વ્યાવહારિકસત્ત્વમ્—અજ્ઞાતસત્તાકત્વમ્ —આત્મજ્ઞાનપૂર્વાવ્યાપ્યત્વમ્ । આત્મજ્ઞાન થયા પહેલાં અધ્યાપ્ય હોવાપણું.

૨. સંસારદશાયમાબાધિતત્વમ્ । સંસારદશામાં જે અબાધિતપણું તે વ્યાવહારિકસત્તા અથવા અજ્ઞાતસત્તાકત્વ કહેવાય છે.

વ્યાવહારિકીપ્રમા—ઘટપટાદિરૂપ જગતને વિષય કરનારી. ‘આ ઘટ’ ‘આ પટ’ ઇત્યાદિ જે પ્રમા છે તે વ્યાવહારિકી પ્રમા કહેવાય છે.

(૨૦૨)

વ્યાવૃત્તિ:—ઇતર પદાર્થના બેદને વિષય કરનાર (ખતાવનાર) જે અનુભવિત જ્ઞાન છે તેને વ્યાવૃત્તિ કહે છે; અને એ વ્યાવૃત્તિના હેતુરૂપે તેના જે જનક હોય તેને વ્યાવર્તક કહે છે. અર્થાત વ્યાવૃત્તિના હેતુ તે વ્યાવર્તક. (‘વ્યાવર્તકત્વ’ શબ્દ જુઓ.)

૨. ભિન્ન કહી ખતાવવું તે વ્યાવૃત્તિ. જેને ભિન્ન કહી ખતાવવામાં આવે છે તે ‘વ્યાવર્ત્ય’ કહેવાય છે, અને ભિન્ન કહી ખતાવનાર શબ્દને ‘વ્યાવર્તક’ કહે છે.

વ્યાસજ્યવૃત્તિ:—જે ધર્મ અનેક દ્રવ્યોમાં વર્તે છે તે ધર્મ વ્યાસજ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ,—દિવ, ત્રિવ, આદિ સંખ્યા બે, ત્રણ, વગેરે સંખ્યાવાળાં દ્રવ્યોમાં રહે છે માટે તે દિવાદિ ધર્મ વ્યાસજ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. વળી જેમ, સયોગ બે દ્રવ્યોમાં રહે છે માટે સયોગ પણ વ્યાસજ્યવૃત્તિ છે.

વ્યુત્થાનમ્—સમાધિનો અભાવને વ્યુત્થાન.

વ્યુત્પત્તિ:—શબ્દાનામર્થવ્યોષકશક્તિ: । શબ્દોની અર્થનો ભોધ કરનારી શક્તિ.

૨. સમુદાયશબ્દસ્વાવયવશોર્ધવ્યોષકતાશક્તિ: । સમુદાયરૂપ શબ્દની તેના જૂદા જૂદા અવયવ-વડે અર્થભોધન કરવારૂપ શક્તિ તે વ્યુત્પત્તિ.

વ્રતમ્—નિયમાધિધાનમ્ । જે નિયમ ધારણ કર્યો હોય તેનું નામ વ્રત. જેમ અહિંસાનો નિયમ ધારણ કર્યો હોય તે અહિંસા નામનું વ્રત કહેવાય. ૪૦.

૨. સમ્યક્ સંકલ્પજનિતાનુષ્ટેયક્રિયાવિશેષરૂપમ્ । સારી રીતે કરેલા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુશાન કરવા યોગ્ય (આચરવા યોગ્ય) અમુક ક્રિયાનું રૂપ તે વ્રત.

શ

શક્તિ:—અસ્માત્પદાદયસર્વો બોધવ્ય હતી-શ્વેરેન્દ્ર શક્તિ: । આ ઘટાદિરૂપ અર્થ આ ઘટાદિક પદજન્ય બોધનો વિષય હો, એ પ્રકારની જે ઘટાદિ પદજન્ય બોધ વિષયત્વ પ્રકારક ઘટાદિ અર્થવિશેષક ઇશ્વરની ઇચ્છા

છે તે ઇશ્વરની ઇચ્છાનું નામ શક્તિ છે. એ ઇશ્વરની ઇચ્છારૂપ શક્તિ ઘટાદિક પદોવડે નિરૂપિત હોય છે, માટે તે શક્તિ નિરૂપકતા સંબંધવડે તો ઘટાદિક પદોમાં રહે છે, અને વિષયતા સંબંધે કરીને ઘટાદિક અર્થમાં રહે છે. તેમાં, તે શક્તિનું નિરૂપકપણું એજ તે ઘટાદિક પદોમાં શક્તિપણું છે, અને વિષયતા સંબંધે કરીને શક્તિનું આશ્રયપણું, એજ તે ઘટાદિક અર્થો વિષે શક્યપણું છે.

૨. નવીન નૈયાયિકો એમ માને છે કે, ઇશ્વરની ઇચ્છા એજ શક્તિ નથી, પણ ઇચ્છા માત્ર શક્તિ છે—પછી તે ઇચ્છા જીવની હો કે ઇશ્વરની હો.

એ શક્તિના ચાર પ્રકાર છે: (૧) યોગા-શક્તિ, (૨) રૂદિશક્તિ, (૩) યોગરૂદિશક્તિ, અને (૪) યાગિકરૂદિ શક્તિ. (એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૩. મીમાંસકો શક્તિને ઇચ્છા રૂપ માનતા નથી, પણ દ્રવ્યાદિક પદાર્થોથી ભિન્ન એક પદાર્થ માને છે.

૪. વ્યાકરણના મતમાં તથા પાતંજલિ મતમાં વાચ્યવાચકપણાના મૂળભૂત જે પદ અને અર્થનો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે, તેજ શક્તિ છે.

૫. વેદાન્ત મતમાં તો કાર્યજનનાનુકૂલ કારણનિષ્ઠ સામર્થ્ય શક્તિ: । એવું શક્તિનું લક્ષણ જોવામાં આવે છે. એટલે સર્વ પદાર્થોમાં પોતપોતાનું કાર્ય કરવાનું કારણમાં રહેલું જે સામર્થ્ય છે તેજ શક્તિ છે. જેમ, જૂતિકામાં ઘટરૂપ કાર્ય કરવાની શક્તિ છે; તંતુઓમાં પટરૂપ કાર્ય કરવાની શક્તિ છે; તેમ પદમાં પોતાના અર્થનો ભોધ કરવાની શક્તિ છે. પણ આટલો બેદ છે:—પદની શક્તિ તો જ્ઞાન હોઇને પોતાનું કાર્ય કરે છે; અને ખીજી શક્તિઓ તો અજ્ઞાત હોઇને પણ પોતાનું કાર્ય કરે છે.

(૨૦૩)

૬. ગૌતમમુનિ ન્યાયસૂત્રમાં જાતિ અને આકૃતિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં પદની શક્તિ છે, એમ કહે છે. જેમ, “જાત્યાકૃતિવ્યક્તયઃ પદાર્થઃ ।” (ઘટવાદિક ધર્મને ‘જાતિ’ કહે છે અને અવયવસંયોગને ‘આકૃતિ’ કહે છે.) જેમ, ઘટત્વ જાતિ તથા કપાલસંયોગરૂપ આકૃતિ-વાળી ઘટ વ્યક્તિમાં ‘ઘટ’ પદની શક્તિ છે; પટત્વ જાતિ અને તંતુસંયોગરૂપ આકૃતિ એ બન્નેથી વિશિષ્ટ ‘પટ’ વ્યક્તિમાં ‘પટ’ પદની શક્તિ છે; માટે જાતિ આકૃતિવિશિષ્ટ ઘટાદિક વ્યક્તિ એ ઘટાદિક પદનો વાચ્ય અર્થ છે તથા શક્ય અર્થ છે.

૭. કેટલાક નૈયાયિકો કહે છે કે જાતિ-વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાંજ પદની શક્તિ છે; ‘આકૃતિ’ ઉમેરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. માટે ઘટાદિક પદોમાં ઘટવાદિક જાતિવિશિષ્ટ ઘટાદિક વ્યક્તિ એ શક્ય અર્થ છે.

૮. નવીન નૈયાયિકો કહે છે કે, ઘટાદિક પદોની કેવળ ઘટાદિક વ્યક્તિમાંજ શક્તિ છે; ઘટવાદિક જાતિ તથા આકૃતિમાં શક્તિ છે એમ માનવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

૯. કેટલાક અંધકાર કહે છે કે, ઘટાદિક પદોથી ઘટવાદિક જાતિનો, ઘટ વ્યક્તિનો, અને જાતિવ્યક્તિનો જે સમવાય સંબંધ છે તેનો, ભોધ થાય છે માટે જાતિ, વ્યક્તિ અને સંબંધ, એ ત્રણેમાં ઘટાદિક પદની શક્તિ છે.

૧૦. મીમાંસકો કહે છે કે, ઘટાદિક પદની ઘટવાદિક જાતિમાં શક્તિ છે અને ઘટાદિક વ્યક્તિમાં લક્ષણ છે.

૧૧. ભટ્ટપાદ કહે છે, ‘નીલઘટઃ’ (નીલ રંગનો ઘટ) એ વાક્યથી ઘટ પદાર્થમાં નીલ પદાર્થનો અભેદ સંબંધ પ્રતીત થાય છે, માટે ઘટાદિક પદોની ઇતરાન્વિત (બીજા સાથે સંબંધવાળા, ઘટાદિક વ્યક્તિ વિશે શક્તિ છે.

૧૨. પ્રભાકરનો મત એવો છે કે, બાળકને પ્રથમ વૃદ્ધ વ્યવહારથી કૃતિસાધ્ય

આનયનાદિ (આણું વગેરે) રૂપ કાર્ય-ન્વિત ઘટાદિકો વિશેજ ઘટાદિક પદોની શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે, માટે કાર્યાન્વિત ઘટાદિકોમાંજ ઘટાદિ પદની શક્તિ છે. માટેજ ‘ ઘડો આણું ’ ઇત્યાદિક કાર્ય વાક્યો-થીજ ઘટાદિકોનો શાબ્દભોધ થાય છે: ‘ જમીન પર ઘડો છે ’ ઇત્યાદિક સિદ્ધવાક્યોથી ઘટાદિકોનો શાબ્દભોધ થતો નથી, માટે કાર્યાન્વિતમાંજ શક્તિ છે.

શક્તિગ્રહ:—શક્તિગ્રહ વ્યાકરણપમાનકોશાસ-વાક્યાદ્યવાવહારતઃ । વાક્યસ્ય શેષાદ્વિરૂતતેર્વદન્તિ સાન્નિધ્યતઃ સિદ્ધપદસ્ય વૃદ્ધાઃ શક્તિનું જ્ઞાન થવાને આ આઠ ઉપાયો વૃદ્ધ પુરુષોએ કહેલા છે: (૧) વ્યાકરણ, (૨) ઉપમાન, (૩) કોશ, (૪) આશ વાક્ય, (૫) વ્યવહાર, (૬) વાક્યશેષ, (૭) વિવરણ, અને (૮) સિદ્ધ-પદની સમીપતા. જેમ—

(૧) વ્યાકરણથી શક્તિનું જ્ઞાન— ધાતુ, પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, આદિકની શક્તિનું જ્ઞાન વ્યાકરણથી થાય છે. જેમ,— ‘ મૂલતાયામ્ ’ એ વ્યાકરણના સૂત્રથી મૂળધાતુનો અર્થ ‘ હોતું ’ એવો થાય છે, એમ જાણવામાં આવે છે. એજ રીતે ‘ વર્તમાને લટ્ ’ એ વ્યાકરણના સૂત્રથી લટ્ પ્રત્યયની વર્તમાનકાળમાં શક્તિ છે, એમ સમજાય છે. ઇત્યાદિ.

(૨) ઉપમાન શક્તિજ્ઞાન—જેમ ગવય (રોઝ) આદિક પદોની ‘ ગવય ’ અર્થમાં શક્તિ ઉપમાનથી ગ્રહણ કરાય છે. ‘ ઉપ-માન ’ શબ્દ જુઓ.)

(૩) કોશથી શક્તિ જ્ઞાન—જેમ, ‘ભવ્યેકદન્તહેરમ્બલમ્બોદરગજાનનાઃ’ એવા કોશના વચનથી એકદંત, હેરંબ, લંબોદર, ગજાનન, એ પદોની ‘ ગણેશ ’ અર્થમાં શક્તિ છે, એમ નિશ્ચય કરી શકાય છે.

(૪) આપત વાક્યથી શક્તિજ્ઞાન જેમ, ‘ ‘કૌકિલ. પિકશબ્દવાચ્યઃ’ (પિક

(૨૦૪)

શબ્દનું વાચ્ય ક્રાયલ છે.') એવા આત્મ પુરૂષના વચનથી 'પિક' શબ્દની 'ક્રાયલ' અર્થમાં શક્તિ સમગ્રાય છે. તેમજ 'રૂપર-હિત સ્પર્શવાન વાયુ; સ્પર્શરહિત મૂર્તિમાન મન' એવો આત્મ વચનોથી 'વાયુ' પદની તથા 'મન' પદની શક્તિ સમગ્રાય છે.

(૫) વ્યવહારથી શક્તિજ્ઞાન—જેમ, પ્રયોજક વૃદ્ધ પુરૂષે પ્રયોજ્ય વૃદ્ધ પુરૂષને કહ્યું કે 'ગાય લાવ' તે સાંભળીને પ્રયોજ્ય વૃદ્ધે ગાય આણી. પછી પ્રયોજક વૃદ્ધે કહ્યું કે 'ગાયને બાંધ.' તે સાંભળીને પ્રયોજ્ય વૃદ્ધે ગાય બાંધી, પછી પ્રયોજક વૃદ્ધે કહ્યું કે 'ઘોડો લાવ' તે સાંભળીને પ્રયોજ્ય વૃદ્ધે ઘોડો આણ્યો. આવી રીતનો વ્યવહાર જોઈને પ્રયોજક વૃદ્ધની પાસે રહેલા બાળકને ગાય અને ઘોડો વગેરે અર્થોમાં 'ગાય અને 'ઘોડો' વગેરે પદોની શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે.

(૬) વાક્યશ્રેષ્ઠથી શક્તિજ્ઞાન—જેમ, ચલમચલ્લરુર્ભવતિ 'જવનો ચર (હોમવાનો ભાત) કરવો.' આ વાક્યમાં રહેલું 'ચવ' પદ સાંભળીને સાંભળનારને આવો સંશય થાય છે : આર્થ ઘોડો તો લાંબા સૂંખળાવાળા એક જાતના અનાજને 'જવ' કહે છે, અને રહેઝા ઘોડો કાંગને 'જવ' કહે છે; ત્યારે તે બેમાંથી અહીં કયો જવ સમજવો? પછી તે પુરૂષ આ વાક્યશ્રેષ્ઠ સાંભળે છે : "વસન્તે સર્વશસ્ત્રાનાં જાયતે પત્રજાતનમ્ । મોદમાનાશ્વ તિષ્ઠન્તિ યવાઃ કર્ણજશશ્લિનઃ ॥" (એટલે વસંત ઋતુમાં સર્વ વનસ્પતિના પત્ર સૂકાઈ જાય છે, પણ લાંબી કંટીવાળા જવ તો તો પ્રફુલ્લિત થાય છે.) " આવા વાક્યશ્રેષ્ઠથી તે પુરૂષને 'ચવ' પદની લાંબી કંટીવાળા અન્નમાં શક્તિ છે, એમ જ્ઞાન થાય છે.

(૭) વિવરણથી શક્તિજ્ઞાન—કોઈ જોએ વિવરણથી પદની શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે. ('વિવરણ' શબ્દ જુઓ.)

(૮) સિદ્ધપદની સમીપતાથી શક્તિનું જ્ઞાન—જેમ "હ્ર સહકારતરૌ મધુરં પિકૌ રીતિ ।" આ આંખાના વૃક્ષ ઉપર પિક મધુર શબ્દ કરે છે. " આ વચન શ્રવણ કરીને શ્રોતા પુરૂષને 'પિક' શબ્દની શક્તિ 'ક્રાયલ' અર્થમાં છે, એવું જ્ઞાન થાય છે તેમાં 'આંખાની ડાળે ક્રાયલ ટટ્ટકે' એવું જ્ઞાન તો શ્રોતા પુરૂષને પ્રથમથીજ છે, પણ ક્રાયલને 'પિક' કહે છે, એવું જ્ઞાન તેને પ્રથમથી નહોતું પણ "હ્ર સહકારતરૌ" ઇત્યાદિ વાક્ય શ્રવણ કરીને આંખાનું વૃક્ષ તથા મધુર શબ્દ કરવાપણું, આ પ્રસિદ્ધ અર્થવાળાં બે પદોની સમીપતાથી તે પુરૂષને 'પિક' શબ્દની શક્તિ ક્રાયલના અર્થમાં છે એવું જ્ઞાન થાય છે.

શક્તિવૃત્તિ—મુખ્યાવૃત્તિ—પદાનામન્વયા-

નુભવજનનસામર્થ્યમ્ । પદોનું અન્વયનો અનુભવ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય.

૨. પદપદાર્થોર્વાચ્યવાચકમાવસંબન્ધો મુખ્યા । પદ અને પદાર્થનો વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ તે મુખ્યાવૃત્તિ.

શક્યત્વમ્—પદનિષ્ઠશક્તિવિષયત્વમ્ । પદમાં રહેલી શક્તિનો જે વિષય હોય તે શક્ય કહેવાય. એનેજ 'શક્યાર્થ' પણ કહે છે.

શક્યાર્થઃ—જે પદ શક્તિવૃત્તિ વડે જે અર્થનું ભોધન કરે છે, તે પદનો તે અર્થ, તે શક્યાર્થ કહેવાય છે.

શબ્દઃ—શ્રોત્રપ્રાણો ગુણઃ શબ્દઃ । જે ગુણ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોય છે. તે ગુણ શબ્દ કહેવાય છે

૨. શ્રોત્રપ્રાણવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્તજાતિમાન્ શબ્દઃ । શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયવડે પ્રાણ વસ્તુમાં રહેનારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ત એવી જે શબ્દત્વ જાતિ, તે જાતિવાળો ગુણ તે શબ્દ.

૩. લાક્ષણવિશેષગુણઃ શબ્દઃ । આકાશનો જે વિશેષ (ખાસ) ગુણ તે શબ્દ.

(૨૦૫)

શબ્દગુણ:—શબ્દગુણ પ્વનિરૂપ શબ્દ અને વર્ણરૂપ શબ્દ, એમ બે પ્રકારનો છે, તે બન્ને પ્રકારનો શબ્દ પશ્ચ (૧) સંયોગજ શબ્દ, (૨) વિભાગજ શબ્દ, અને (૩) શબ્દજ શબ્દ એવા ત્રણ પ્રકારનો છે, એ માત્ર આકાશમાંજ રહે છે, અને નિત્ય છે.

શબ્દજશબ્દ:—શબ્દ રૂપ અસમવાયિ કારણવડે ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ તે શબ્દજ કહેવાય છે. જેમ, સંયોગજ પ્વન્યાત્મક પ્રથમ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલો બીજો શબ્દ તે શબ્દજશબ્દ. તેજ પ્રમાણે સંયોગજ વર્ણાત્મક પ્રથમ શબ્દથી જન્ય બીજો શબ્દ તે પણ શબ્દજશબ્દ બાબુલો. એજ રીતે વિભાગજ પ્વન્યાત્મક અને વર્ણાત્મક પ્રથમ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા શબ્દો શબ્દજ શબ્દ બાબુલો.

શબ્દતાત્પર્યમ્—તદર્થપ્રતિતિજનનયોગ્યત્વમ્ । તે તે શબ્દમાં જે તે તે વાક્યાર્થને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, તેને શબ્દ તાત્પર્ય કહે છે. અથવા —

૨. તદિતરપ્રતીતિમાત્રેચ્છયાડુનુચરિત્ત્વે સતિ તદર્થપ્રતીતિજનનયોગ્યત્વમ્ । જે શબ્દનો ઉચ્ચાર જે અર્થની પ્રતીતિ થવાને કારણે હોય, તેનાથી ધતર પદાર્થની પ્રતીતિ થવાની ઇચ્છાથી બોલાયો ન હોઇને ઇચ્છિત અર્થનીજ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવાનું જે યોગ્યપણું તે શબ્દતાત્પર્ય કહેવાય, જેમ, બોજન સમયે ‘સૈધવ લાવો’ એમાં ‘સૈધવ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર ‘લવણ’ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવાના હેતુથી થયો છે; તેનાથી બિજા ‘સૈધવ (સિંધ દેશનો)’ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવાની ઇચ્છાથી બોલાયો નથી, અને ઇચ્છિત અર્થ જે લવણ, તેની પ્રતીતિ કરાવવાની બોજન સમય એ યોગ્યતા છે, માટે ‘સૈધવ’ નામના લવણમાં શબ્દતાત્પર્ય છે.

શબ્દપ્રમાણમ્—આપોક્તવાક્યશબ્દપ્રમાણમ્ । આપ પુરૂષે ઉચ્ચારેલું વાક્ય શબ્દ—પ્રમાણ

કહેવાય છે. જેમ,—‘પાણીવડે સોંચે છે’ એ વાક્ય આપ પુરૂષે કહ્યું હોય તો પ્રમાણ છે. પણ ‘અગ્નિવડે સોંચે છે.’ એ વચન કહેનારામાં આપપણું નથી, માટે એ શબ્દપ્રમાણ કહેવાય નહિ. (‘આપત’ શબ્દ બુઝો.)

૨. શાબ્દપ્રમાણ શબ્દપ્રમાણમ્ । શબ્દથી જન્ય જે પ્રમાણ, તેનું કરણ, તે શબ્દપ્રમાણ.

૩. યથાર્થવાક્ય શબ્દપ્રમાણમ્ । યથાર્થ વાક્ય તે શબ્દપ્રમાણ.

૪. અસન્નિકૃષ્ટાર્થપ્રતિપાદક વચનમ્ । અનુવાદ કે વિસંવાદથી રહિત એવા અસન્નિકૃષ્ટ અર્થને પ્રતિપાદન કરનારું વચન તે શબ્દપ્રમાણ.

૫. તાત્પર્યવિષયાવાધિતસંસર્ગોચરશાબ્દજ્ઞાન-જનકત્વમ્ । વક્તાના તાત્પર્યના વિષયનો આધાર કરે એવા સંસર્ગવિષયક શાબ્દજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારું વચન તે શબ્દપ્રમાણ.

૬. શબ્દવિજ્ઞાનાદસન્નિકૃષ્ટેર્થે વિજ્ઞાનમ્ । શબ્દના વિશેષ જ્ઞાનવડે ઇદ્રિય પ્રત્યક્ષ ન હોય એવા અર્થનું વિશેષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું વચન તે શબ્દપ્રમાણ.

૭. સમયબલેન સમ્યક્ પરોક્ષાનુભવસાધનમ્ । સમયના સામ્યથી સંશયાદિરહિત સમ્યક્ પરોક્ષ અનુભવનું સાધન તે શબ્દપ્રમાણ.

શબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તચતુષ્ટયમ્—શબ્દની પ્રવૃત્તિનાં ચાર નિમિત્ત:—(૧) શ્રુણુ, (૨) ક્રિયા, (૩) ભૂતિ, અને (૪) સંબંધ. એ ચાર શબ્દની પ્રવૃત્તિનાં નિમિત્ત છે.

શ્રમ:—નિત્યનૈમિત્તિકાતિરિક્તાનાં વ્યાપારાણં-મન્તરિન્દ્રિયનિગ્રહ: । નિત્યકર્મ અને નૈમિત્તિક કર્મ સિવાય બીજા વ્યાપારોને મનમાં આવતા અટકાવવા તે શ્રમ.

૨. બ્રહ્મજ્ઞાનોપયોગિવ્યાપારાતિરિક્તચિત્તવ્યાપારમાત્રનિરોધ: । બ્રહ્મજ્ઞાનને ઉપયોગી વ્યાપાર સિવાય ચિત્તના તમામ વ્યાપારોને રોકવા તે શ્રમ.

(૨૦૬)

શરીર-ક્ષેત્રમ્—અન્યાવયવત્ત્વે સતિ ચેષ્ટ-
શ્રયઃ શરીરમ્ । જે દ્રવ્ય અંભાવયવી હોઇને
ચેષ્ટાનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્યને શરીર કહે
છે. અર્થાત જે દ્રવ્ય અવયવો (અથવા ભાગો)
મળીને ઉત્પન્ન થયું હોય, છતાં તે પોતે
કોઈનો અવયવ હોય નહિ, તે અંભાવયવી
કહેવાય છે; અને એવું હોઈને વળી ચેષ્ટા
કરી શકતું હોય, તે શરીર કહેવાય મનુષ્ય
આદિનાં શરીર હાથપગ વગેરે અવયવથી
થયેલાં હોઇને આખું શરીર કોઈનો અવયવ
નથી, તથા તે હિતાહિતની પ્રાપ્તિ નિવૃત્તિરૂપ
તથા પરિહારરૂપ ક્રિયા પોતાની એળે કરી
શકે છે, માટે ચેષ્ટાનો આશ્રય છે, તેથી તેમાં
શરીરનું આ લક્ષણ ધટે છે.

૨. નિરમેષત્વનિન્દ્રિયાધારઃ । આંગળી વગેરે
અવયવોની અપેક્ષા સિવાય (એટલે પ્રત્યેક
અવયવ નહિ, પણ એકંદર આખું) જે ત્વચા
છદ્મિયનો આધાર હોય તે શરીર. (દેહાત્મ-
વાદીને મતે.)

૩. અન્યાવયવિમાત્રવૃત્તિચેષ્ટાવદ્વૃત્તિજાતિમત્ત્વં
શરીરત્વમ્ । યથા અવયવોનો જેમાં સમાવેશ
થઈ જાય. પોતે કોઈનો અવયવ હોય નહિ—તે
અંભાવયવી કહેવાય. એવા અંભાવયવી તથા
ચેષ્ટાવાળામાંજ માત્ર રહેનારૂં જે જાતિમાનપણું
તે શરીરત્વ.

૪. સુખદુઃસ્વાન્યતરસાક્ષાત્કારરૂપમેગાયતનં
શરીરમ્ । સુખ કે દુઃખ એમાંથી ગમે તે એકનો
સાક્ષાત્કાર જેમાં થાય, એવું ભોગ ભોગવવાનું
સ્થળ તે શરીર. તેના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને
કારણ એવા ત્રણ ભેદ છે; તાર્કિકોને મતે
યોનિજ અને અયોનિજ એવા બે ભેદ છે.

શાબ્દબોધઃ—અપદાર્થેડપરપદાર્થસંસર્ગવિષયકં
જ્ઞાનં શાબ્દબોધઃ । એક પદાર્થમાં બીજી પદાર્થના
સંબંધને વિષય કરનારૂં જ્ઞાન તે શાબ્દબોધ.
જેમ, “નીલીષ્ટઃ” — (નીલ રંગનો ધડો.) આ
વાક્યજન્ય જ્ઞાન ધટ પદાર્થમાં નીલ પદાર્થના
અભેદ સંબંધને વિષય કરે છે, માટે એ

જ્ઞાન શાબ્દબોધ કહેવાય છે. એને ‘વાક્ય-
જ્ઞાન’ પણ કહે છે.

૨. શકિલક્ષણાન્યતરસમ્બન્ધેન પદજન્યપદાર્થ-
સ્મૃતિત્વાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિતકાર્યત્વમ્ । શક્તિ
કે લક્ષણ એ એમાંથી ગમે તે એક સંબંધ-
વડે પદથી ઉત્પન્ન થતી પદાર્થની સ્મૃતિથી
અવચ્છિન્ન જે (જ્ઞાનની) કારણતા, તેવડે
સમજાઈ આવે એવું કાર્ય તે શાબ્દબોધ.

શાબ્દીપ્રમા—વાક્યકારણિક પ્રમા । વાક્ય-
રૂપ કરણવડે જે પ્રમા તે શાબ્દીપ્રમા. એ
પ્રમા લોકિકી અને વૈદિકી એવા બે
પ્રકારની છે.

શાબ્દીભાવના—પુરુષપ્રવૃત્ત્યનુકૂલે ભાવયિતુ-
ર્વ્યાપારવિશેષઃ । પુરુષની પ્રવૃત્તિને અનુકૂલ
એવો ભાવના કરનારો એક પ્રકારનો વ્યાપાર.

શારીરકમાસનમ્—પદ્મ, સ્વરિતક, વગેરે
યોગપ્રથેમાં કહેલાં શરીરવડે થઈ શકે
એવાં આસન.

શારીરકમીમાંસા—વેદાન્તાનાં બ્રહ્મણિ
તાત્પર્યનિર્ણાયિકા મીમાંસા । વેદાન્તાનું બ્રહ્મનું
પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય છે એવી મીમાંસા.

૨. શારીરકો જીવઃ, તમયિકૃત્ય કૃતો મન્યઃ
શારીરકઃ । જીવ શરીરમાં રહે છે માટે એને
શારીરક કહે છે; તેને ઉદ્દેશીને કરેલા અથ
તે શારીરક કહેવાય છે; તે સંબંધી રચેલાં
સૂત્રોને શારીરક સૂત્રો કહે છે. એનું જ બીજું
નામ શારીરક-મીમાંસા છે.

શાસ્ત્રમ્—હિતશાસકં શાસ્ત્રમ્ । જે હિતનો
ઉપદેશ કરે છે તે શાસ્ત્ર. (શાસ્ત્રનું આ
સામાન્ય લક્ષણ છે.)

૨. શાસ્યતે પ્રતિપાદ્યતે તત્ત્વં શિષ્યેભ્યોડજેનેતિ
શાસ્ત્રમ્ । જેના વડે શિષ્યોને શાસન કરાય છે
એટલે તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી સમજાવાય છે
તે શાસ્ત્ર

૩. અપ્રયોજનોપાર્નવજત્વે સતિ અણેષાર્ય-
પ્રતિપાદકત્વમ્ । એક પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને જેની

(૨૦૭)

રચના કરવામાં આવી હોય, તેમ છતાં જેમાં સમગ્ર અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે શાસ્ત્ર.

૪. પ્રવૃત્તિશ્ચ નિવૃત્તિશ્ચ પુંસાં ચેનોપદિચ્યતે । તદ્દર્શીશ્ચોપદિચ્યન્તે શાસ્ત્રં શાસ્ત્રવિદો વિદુઃ ॥ જેમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના (કર્તવ્યાકર્તવ્યનો) તથા તેમના (મનુષ્યોના) ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો હોય તેને શાસ્ત્રોને બાણનારા વિદ્વાનો શાસ્ત્ર કહે છે.

૫. લોકાનધિગતવક્તુસ્વં શાસ્ત્રત્ત્વમ્ । ક્ષોકાએ જે વિષય બાણેશો નથી તે કહેવાપણું તે શાસ્ત્રત્વ. તે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાન્ત એવા છ પ્રકારનું છે.

શાસ્ત્રવાસના—શાસ્ત્રના તાત્પર્યને અર્થજ્ઞ ન કરતાં તેના અધ્યયનાદિકની વાસના તે શાસ્ત્રવાસના.

૨. શાસ્ત્રાનુમવજનિતત્ત્વે સતિ શાસ્ત્રાસ્યૈવ પુનઃપુનર્વાદિજયાર્થે સ્મરણહેતુઃ શાસ્ત્રવાસના । જે વાસના શાસ્ત્રના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી હોઈને વાદોને જીતવાની વગેરેના હેતુથી શાસ્ત્રોનું જ ફરી ફરી સ્મરણ કરાવવાના હેતુ-રૂપ હોય તે શાસ્ત્રવાસના. એ શાસ્ત્રવાસના મલિન છે; કેમકે તે બાણવામાં ક્રોધેશ બહુ છે, પુરુષાર્થમાં નિરૂપયોગી છે, ગર્વનો હેતુ છે, દુઃખે કરીને પ્રાપ્ય છે, અને જન્મનો હેતુ છે.

૩. અનાત્મશાસ્ત્રેષુ સકલપ્રત્ય્યાભ્યાસપાટવવાદિ-વિજિગીષાધમિનિવેશહેતુઃ શાસ્ત્રવાસના । અનાત્મ-શાસ્ત્રોમાંના સધળા અંશેનો અભ્યાસ કરી તેમાં કુશળતા મેળવી વાદોએનો પરાજય કરવાના આગ્રહ રૂપ જે હેતુ તે શાસ્ત્રવાસના.

શાસ્ત્રવાસનાજયોપાયઃ—સર્વેષાં પ્રત્યર્થનાં જન્મસહૈરવ્યવેતુમશક્યત્વાદસારવહુલ્લવાત્ સર્વેષાં વાદિનાં તુર્જયત્વાદાત્મપરામવસ્યાવર્થે ભવિત્વાદ્વૃથા શ્વેતોઽયમિતિ નિરન્તરચિન્તનમ્ । સધળા અંશેનું અધ્યયન હમર જન્મે પણ પૂરું થવું અશક્ય હોવાથી, સાર કરતાં અસાર વધારે હોવાથી, સધળાજ વાદોએનો જીતવું કઠણ હોવાથી, અને પોતાનો પરાજય (ક્રોધ જગોએ પણ)

અવશ્ય થવાનોજ એમ હોવાથી, આ વૃથા મહેનત છે એવું નિરંતર ચિંતન કરવું તે શાસ્ત્રવાસનાને જીતવાનો ઉપાય છે.

શાસ્ત્રવાસનાફલમ્—શ્રમાસૂચામાનમત્સર-મહત્તિરત્સકારસચ્છાન્નપ્રદેવાદિદ્વારમહાનર્થમ્ । શ્રમ, અસૂચા (ખીજનો ઉત્કર્ષ, ન ખમવાપણું). માન, મત્સર (અદખાઈ) મોટા પુરુષનો તિરસ્કાર, સત્ શાસ્ત્રનો દ્વેષ, ઇત્યાદિ દ્વારા મહા અનર્થરૂપી ફળ શાસ્ત્રવાસનાનું છે.

શાસ્ત્રવાસનાશુદ્ધા—અધ્યાત્મશાસ્ત્રાભ્યાસ-સજન્યા વિષયદોષદર્શનવિવેકવૈરાગ્યાદિહેતુઃ । અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી જન્ય અને વિષયોમાં દોષદર્શન વડે વિવેક વૈરાગ્યાદિનો હેતુ તે શાસ્ત્રવાસના શુદ્ધ કહેવાય છે.

શાસ્ત્રીયગુણાધાનદેહવાસના—ગંગાસ્નાન શાલિગ્રામતીર્થાદિસમ્પાદનમ્ । ગંગાસ્નાન કરવું, શાલિગ્રામનું તીર્થાદિક પ્રાપ્ત કરવું (પ્રાશન કરવું), એ શાસ્ત્રીય ગુણાધાન (શાસ્ત્રમાં કહેલા ગુણોને દેહમાં ધારણ કરવા રૂપ) દેહવાસના છે.

શાસ્ત્રીયદોષાપનયનદેહવાસના—સ્નાન-ચમનાદિભિરાશૌચાપનયનમ્ । સ્નાન, આચમન, વગેરેથી અશુચિપણું દૂર કરવું તે શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે દોષોને દૂર કરવારૂપ દેહવાસના છે.

શાસ્ત્રીયબાધઃ—શ્રુત્યાદિભિઃ બ્રહ્મવ્યતિરેકેણ પ્રપન્ચમાવનિશ્ચયઃ । શ્રુતિ વગેરે શાસ્ત્રનાં વચનો વડે અદ્વિતીય બિન્ન પ્રપંચના અભાવનો નિશ્ચય કરવો તે શાસ્ત્રીયબાધ કહેવાય છે. જેમ,— “ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ” એ શ્રુતિ “ અહાં જે કંઈ બિન્ન બિન્ન દેખાય છે તે (અદ્વિતીય) કંઈજ નથી, એમ નિશ્ચય કરવો તે શાસ્ત્રી-બાધ કહેવાય છે.

શિક્ષા—દૂસ્વવીર્ષાદિવૈદિકસ્વરોચારણપ્રતિ-પાદકં શાસ્ત્રમ્ । હિંસ્રવ, દીર્ઘ, વગેરે વૈદિક સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કેમ કરવું તેનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર.

(૨૦૮)

૨. શિક્ષ્યતે સ્થાનાદિકમનયેતિ શિક્ષા । જે શાસ્ત્ર સ્વર વ્યંજનાદિનાં સ્થાન વગેરેનું શિક્ષણ આવે છે તે શાસ્ત્રનું નામ શિક્ષા.

૩. પ્રકૃતિપ્રયોજકેષ્ટસાધનતા જ્ઞાનમ્ । પ્રકૃતિનું પ્રયોજક એવું ઇષ્ટ સાધનપણું ગ્રાંહ્ય તે શિક્ષા.

શિક્ષાપ્રયોજનમ્—ઉદાત્તાનુદાત્તસ્વરિત-
હ્રસ્વઘીર્ઘણ્ણતાદિવિશિષ્ટસ્વરવ્યંજનાત્મકવર્ણોચારણવિ-
શેષજ્ઞાનમ્ । ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, ધ્રુવ, ઘીર્ઘ, ઘણ, વગેરેથી વિશિષ્ટ એવા સ્વર-
વ્યંજનરૂપ વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરવાનું વિશેષ
ગ્રાંહ્ય તે શિક્ષાપ્રયોજન છે.

શિષ્ટત્વમ્—વેદપ્રાણાપ્ત્યાભ્યુપગન્તુત્વમ્ । વેદની પ્રમાણ્યતાનો જે સ્વીકાર કરતો હોય તે શિષ્ટ કહેવાય. શિષ્ટનો ભાવતે શિષ્ટત્વ.

૨ વેદોક્તાવધિતપ્રામાણ્યાર્થાભ્યુપગન્તુત્વે સતિ વેદવિહિતાકરણપ્રત્યવાયફલકર્મકારિત્વમ્ । વેદમાં કહેલા અભાધિત પ્રામાણ્યથી પ્રાપ્ત થતા અર્થનો સ્વીકાર કરનાર હોઇને, વેદમાં કહેલાં જે કર્મો ન કરવાથી પ્રત્યવાય રૂપ ફળ આપનારાં હોય, તેવાં કર્મોને કરવાપણું તે શિષ્ટત્વ.

૩. વેદોક્તકર્મકર્તૃત્વં શિષ્ટત્વમ્ । વેદે કહેલાં જે સંધ્યા પાસનાદિક કર્મ છે, તે કર્મોનું જે કર્તાપણું તે શિષ્ટત્વ અર્થાત્ વેદોક્ત કર્મ કરનાર તે શિષ્ટ.

૪. અનુશાસનયોગ્યત્વં શિષ્ટત્વમ્ । બીજને અનુશાસન (ઉપદેશ) કરવાની જે યોગ્યતા તે શિષ્ટત્વ.

૬. ફલસાધનતાશે અન્તિરહિતત્વમ્ । ફળમાં તથા તે ફળના સાધનપણુમાં જે ભ્રાંતિરહિત-
પણું તેને શિષ્ટત્વ કહે છે. અર્થાત્ જે પુરૂષ ફળ ન હોય તેને ફળ માને અને ફળનું સાધન ન હોય તેને ફળનું સાધન માને તે પુરૂષ ફળ અને સાધનતામાં ભ્રાંતિવાળો કહેવાય છે; એવા જે ન હોય તે શિષ્ટ કહેવાય.

શિષ્ટાચારઃ—શિષ્ટૈર્ધર્મભુક્તાનુષ્ટીયમાનાચારઃ । શિષ્ટ પુરૂષો ધર્મભુક્તિથી જે આચાર કરતા હોય તે શિષ્ટાચાર કહેવાય.

૨. ભૈકિકવ્યવહારઃ । લોકોમાં જે વ્યવ-
હાર ચાલતો હોય તે પણ શિષ્ટાચાર કહેવાય છે.

શિષ્યમ્—શિક્ષણીયમ્ । શિક્ષણ આપવા યોગ્ય હોય તે શિષ્ય કહેવાય છે.

૨. ઉપદેશવિષયઃ । ઉપદેશનો વિષય પણ શિષ્ય કહેવાય છે.

શુદ્ધકર્મ—શાસ્ત્રવિહિત પુણ્ય કર્મ.

શુદ્ધતા—સમદેષથી રહિતપણું.

શુદ્ધસસ્વગુણઃ—સંગેયુક્ત તથા તમો-
યુક્તથી નહિ (તરસ્કાર પામેલો (નહિ ઠંડા-
યેલો) સત્ત્વયુક્ત.

શુદ્ધાત્માવિષયકપ્રમા—હું જાણ છું
એવી પ્રમા (પ્રમાણબદ્ધ ગ્રાંહ્ય).

શુદ્ધાદૈત્તમ્—સ્તરસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નકાર્ય-
કારણાદિરૂપદૈત્તવપ્રકારક જ્ઞાનપ્રતિયોગિકામાવવત્ત્વમ્ ।
જે ધૃતર સંબંધથી રહિત હોય અને કાર્ય-
કારણ વગેરે દૈતરૂપ ગ્રાંહ્ય જેનું પ્રતિયોગી
હોય એવું અભાવપણું તે શુદ્ધાદૈત્ત.

શુદ્ધિઃ—વૈદિકકર્મયોગ્યતા સમ્પાદકસંસ્કારઃ ।
વૈદિક કર્મ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરનારો
સંસ્કાર.

શુભવાસના-શુદ્ધવાસના—વિહિતવિદિક
સમવિધાકર્મ તત્સંસ્કારતત્સંસ્કારરૂપા વાસના
શુભવાસના । આ લક્ષણુમાં સંસ્કારના ચાર
હેતુ બતાવેલા છે:—

(૧) વિહિતાવિદ્યા—દેવતાપાસનાદિરૂપ શાસ્ત્ર-
વિહિત વિદ્યા (એટલે ઉપાસના);

(૨) વિહિતસમા—આકરિમક દેવતામૂર્તિ
દર્શનાદિરૂપ;

(૩) વિહિતં કર્મ—સંધ્યાવંદનાદિક શાસ્ત્ર-
વિહિત કર્મ;

(૪) વિહિતસમમ્—શુદ્ધિપૂર્વકે અરણ્યમાં
જઈને કોડી મંત્રોડી આદિ જીવેને અજ્ઞાનાદિ.

એ ચારના સંસ્કાર, તથા એવાંજ કર્મો-
પાસન પૂર્વ જન્મે કર્યા હોય તેનાં ફળ દેવલોક
પ્રાપ્તિ વગેરે જન્માન્તરમાં મળ્યાં હોય તેના
સંસ્કારો, એવા સંસ્કારરૂપ વાસના તે શુભ
વાસનાનાં અથવા શુદ્ધ વાસનાનાં ઉદાહરણ છે.

(૨૦૯)

૨. અવિનાશ્યૈશ્વર્યપ્રદત્વે સતિ સાક્ષસંવિતમ્ ।
અવિનાશિ એશ્વર્ય આપનાર હોઇને સાધુ
પુરૂષો સેવન કરતા હોય (આચરતા હોય)
એવું આચરણ એ શુભ વાસનાનું ઉદાહરણ છે.

શુભેચ્છાજ્ઞાનભૂમિ—નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક-
પુરઃસરાફલપર્યવસાયિની મેક્ષેચ્છા । નિત્યવસ્તુ
(અદ્યત્યેતન્ય) અને અનિત્ય વસ્તુ (જગદાદિ)
એ બેના વિવેકપૂર્વક (એટલે બિન્ન બિન્ન
સમજવાપૂર્વક) અલસાક્ષાત્કારરૂપ ક્ષણ મળ-
વાથી વિષયેચ્છાનો જેમાં અંત આવે છે,
એવી મેક્ષેચ્છા તે શુભેચ્છા નામની જ્ઞાન-
ભૂમિકા કહેવાય છે.

શેષત્વમ્—ઉપકારિત્વમ્ । જે અંગરૂપ
કર્મ પ્રધાનરૂપ કર્મને ઉપકારી હોય તે શેષ
કહેવાય.

૨. પરોદેશ્યપ્રવૃત્તિક્ત્વમ્ । બીજાને ઉદેશીને
પ્રવૃત્તિવાળા હોવાપણું તે શેષત્વ.

શેષવત્ અનુમાનમ્—કાર્યલિજ્ઞકમનુમાનં
શેષવત્ । (અહીં ‘શેષ’ નામ કાર્યનું છે.)
કાર્ય છે લિંગ (હેતુ) જેમાં અનુમાન તે
શેષવત્ કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્યાં કાર્યરૂપ
લિંગ વડે કારણરૂપ સાધ્યની અનુમિતિ થાય
તે અનુમાન શેષવત્ બાબતું. જેમ, નદીમાં
જળની વૃદ્ધિ થયેલી જોઈને નદીના ઉગમ
દેશ વિષે વૃષ્ટિનું અનુમાન થાય છે. તેમાં
વૃષ્ટિ એ કારણ છે અને નદીના જળની વૃદ્ધિ
એ કાર્ય છે. તે જળની વૃદ્ધિરૂપ કાર્યવડે
નદીના ઉગમ દેશમાં વૃષ્ટિરૂપ કારણની અનુમિતિ
થાય છે, એ અનુમાનને ‘શેષવત્’ કહે છે.

કોઈ અંશકાર તો ‘શેષ’ શબ્દવડે વ્યતિરેક
વ્યાપ્તિનું પ્રકરણ કરે છે, અને એ વ્યતિરેક
વ્યાપ્તિવાળા કેવળવ્યતિરેક અનુમાનને ‘શેષવત્’
કહે છે. જેમ “ પૃથ્વી હતરેભ્યો મિચતે ગન્ધ-
વત્સાત ” (પૃથ્વી બીજા પદાર્થોના ભેદવાળી
છે, ગંધવાળી છે તેથી) આ કેવળવ્યતિરેક
એજ ‘શેષવત્ અનુમાન’ છે, એમ કહે છે

શેષી—(‘અંગી’ શબ્દ બુદ્ધિ,)

શૈવઃ—પાશુપતાચાર્યમોક્તવીક્ષાયુક્તઃ । પાશુ-
પત તંત્ર વગેરે આગમ ગ્રંથમાં કહેલી દીક્ષા-
વાળો હોય તે શૈવ કહેવાય.

શોકઃ—દૃષ્ટવિયોગાનુચિન્તનમ્ । ઇષ્ટના
વિયોગનું અનુચિન્તન કરવું તે—વિયોગવાળી
વસ્તુને વારંવાર સંભાળી કરવી તે.

શોધનત્વમ્—દોષનિવારણત્વમ્ । દોષનું
નિવારણ કરવાપણું.

શૌચમ્—શૌચ એ પ્રકારનું છે. માટી,
પાણી, વગેરેથી જે શરીરના મળની નિવૃત્તિ
તે બાહ્ય શૌચ છે; અને મેત્રી, કરૂણા, મુદિતા,
ઉપેક્ષા, એ ચારવડે ચિત્તને જે અસ્પૃશ્યદિક
મળથી (દોષથી) રહિત કરવું, તેનું નામ
અંતઃશૌચ છે.

૨. શરીરમનસોઃ શુદ્ધિઃ શૌચમ્ । શરીર
અને મનની શુદ્ધિ કરવા તે શૌચ.

૩. કરચરણાદિપ્રક્ષાલનમ્ । હાથ પગ વગેરે
વગેરે ધોવા તેને પણ (સામાન્યતઃ) શૌચ
કહે છે.

શ્રદ્ધા—ગુરુક્તવેદાન્તવાક્યાર્થાવશ્યમાવિત્વ-
નિશ્ચયઃ । ગુરુએ કહેલા વેદાન્ત વચનમાં કહ્યા
પ્રમાણે ‘અવશ્ય છે’ એવો નિશ્ચય તે શ્રદ્ધા.

૨. શાસ્ત્રાચાર્યોપદિષ્ટેર્ધ્યેનનુમૂતેષ્વેવમેવૈતદિતિ
વિશ્વાસઃ । શાસ્ત્રે અને આચાર્ય ઉપદેશ કરેલો
અર્થ અનુસરવામાં ન આવે તથાપિ તે એજ
પ્રમાણે (શાસ્ત્રે અને ગુરુએ કહ્યા પ્રમાણે)
છેજ, એવો વિશ્વાસ તે શ્રદ્ધા.

શ્રવણમ્—શ્રોત્રિયબ્રહ્મણિષ્ઠગુરુમુખાચ્છુતિ
વાક્યાર્થવિજ્ઞાનમ્ । જે ગુરુ શ્રોત્રિય (શ્રુત્યાદિને
બાણનારા) હોય, અર્થાત્ નાના પ્રકારની
યુક્તિઓ વડે શિષ્યના સંદેહનું નિવારણ
કરવામાં સમર્થ હોય, તથા જે ગુરુ અલ્પનિષ્ઠ
હોય એટલે તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાળો હોય, એવા
ગુરુ પાસેથી જે શ્રુતિ વાક્યોના અર્થને સમ-
જવો તે શ્રવણ કહેવાય.

૨. શ્રુતિવાક્યાનાં કુત્ર તાત્પર્યમિતિ જિજ્ઞાસાયાં
તન્નિર્ણયાનુકૂલે વ્યાપારઃ શ્રવણમ્ । શ્રુતિવાક્યોનું

(૨૧૦)

તાત્પર્ય સમાન છે, એવી જિજ્ઞાસા થવાથી તેના નિર્ણયને અનુકૂળ આપાર તે શ્રવણ.

૩. સર્વવેદાન્તાનામદ્વિતીયે દ્વદ્વણિષ્ઠલિંગૈસ્તા-
ત્પર્યનિષ્ઠયઃ શ્રવણમ્ । સધળાં વેદાન્તવાક્યોનું
અદ્વિતીય અક્ષર પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય
છે એવા ષડ્વિંગવડે તાત્પર્યનિષ્ઠય કરવો
તે શ્રવણ.

૪. સમન્વયાધ્યાયોક્ત તાત્પર્યનિષ્ઠાચક્રોપકમા-
વિરુપચતુસન્ધાન શ્રવણમ્ । શારીર સૂત્રોના સમ-
ન્વયાધ્યાયમાં કહેલા તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરા-
વનારી 'ઉપક્રમ' વખતે ષડ્વિંગરૂપ યુક્તિ-
ઓનું અનુસંધાન (ચિંતન) કરવું તે શ્રવણ.

૫. ઉપક્રમાદિભિઃ ષડ્વિંગૈર્વેદાન્તાનામદ્વિતીયે
દ્વદ્વણિષ્ઠ તાત્પર્યવિષયકમ્ । ઉપક્રમાદિ છ વિંગો
વડે વેદાન્તોનું અદ્વિતીય અક્ષરમાં તાત્પર્ય છે,
એમ નિશ્ચય કરવો તે શ્રવણ. (' ષડ્વિંગ્ણિ '
 શબ્દ જુઓ.)

આદ્યમ્—અદ્વતીયસ્ય તત્ત્વચિંતનસ્ય વા
શ્રવણસ્ય પ્રેરણાદેશેન શ્રદ્ધયા લાગઃ આદ્યમ્ । ભોજન
કરવાના અથવા તેને બદલે આપી શકાય એવા
પદાર્થોના પ્રેરતને ઉદ્દેશીને શ્રદ્ધાપૂર્વક જે ત્યાગ
(અર્પણ) તે શ્રદ્ધ.

શ્રુતમ્—શ્રાવ્યનાટકાદિષુ પરિચયઃ । ક્રાન્ધ
અને નાટકો વગેરે પ્રથિનો જે પરિચય
(જાણવાપેછું) તે શ્રુત કહેવાય છે.

શ્રુતાર્થપિપતિઃ—અનુપપત્યમાનાર્થશ્રવણાત-
દુપપત્ત્યર્થશ્રુતાર્થાન્તરકલ્પનમ્ । શ્રવણ કરેલા અર્થની
અનુપપત્તિથી તેના ઉત્પાદકરૂપ અર્થાન્તરની
કલ્પના કરવી તેનું નામ શ્રુતાર્થપિપતિ છે. જેમ,
“તરત્તિ શ્લોકમાત્મવિત્” —“ આત્માને જાણનારો
શ્લોકને (બંધ માત્રને) તરે છે. ” આ
વક્ષ્યમાં બંધની નિવૃત્તિ કહેલી છે; તે જો
બંધ સત્ય હોય તો તેની નિવૃત્તિ આય નહિ,
મોટે એ શ્રુતિવાક્યથી બંધના મિથ્યાપણાની
કલ્પના થરવામાં આવે છે એ શ્રુતાર્થપિપતિ છે.
એના એ ભેદ છે: (૧) અભિધાનાનુપપત્તિ,
અને (૨) અભિહિતાનુપપત્તિ. (લક્ષણો તે તે
શબ્દોમાં જોવાં.)

શ્રુતિઃ—સ્વાર્થ વક્તુ પદાન્તરાનપેક્ષં પદમ્ ।
જે પદને પોતાના અર્થ કહેવાને બીજા પદની

અપેક્ષા નથી નથી એવું પદ તે શ્રુતિ. અથવા—

૨. નિરપેક્ષો રવઃ શ્રુતિઃ । પોતાના (પ્રમાણ
માટે) અપેક્ષા ન રાખનાર શબ્દ તે શ્રુતિ.
કહ્યું છે કે, “ શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધે તુ સ્મૃતેસ્ત્યાગો
વિધીયતે । તથૈવ લૌકિકં વાક્યં સ્મૃતિવાચે પરિ-
ચયેત્ ॥૧૧ ॥ ” —“ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં બંધા
વિરોધ આવતો હોય ત્યાં સ્મૃતિનો ત્યાગ
કરીને શ્રુતિને પ્રમાણ ગણવી; અને સ્મૃતિ
તથા પ્રત્યક્ષાદિ મતર પ્રમાણોનો એટલે લૌકિક
વાક્યોનો વિરોધ હોય ત્યાં તે લૌકિક વાક્યોને
સ્મૃતિથી બાધિત ગણી તેમનો ત્યાગ કરવો. ”

શ્રોત્રમ્—શબ્દચીજનકમિશ્રિયં શ્રોત્રમ્ ।
શબ્દવિષયક જ્ઞાનનું જનક જે ઇન્દ્રિય તે
શ્રોત્ર કહેવાય.

૨. શબ્દસમવાયિ કારણમિશ્રિયં શ્રોત્રમ્ । જે
ઇન્દ્રિય શબ્દગુણનું સમવાયિ કારણ હોય તે
ઇન્દ્રિય શ્રોત્ર કહેવાય.

શ્રોત્રિયઃ—શિષ્યના સંશય નિવૃત્ત કર-
વામાં ઉપયોગી જે શાસ્ત્રજ્ઞાન તે જ્ઞાનવાળો
ગુરુ તે શ્રોત્રિય.

૨. વેદવેદાન્તપારગઃ શ્રોત્રિયઃ । વેદ અને
વેદનાં અંગો સંપૂર્ણ જાણના હોય તે શ્રોત્રિય.

૩. વેદાન્તાર્થપારગઃ શ્રોત્રિયઃ । વેદાન્તના
અર્થને જાણનારો તે શ્રોત્રિય.

શ્લોકઃ—ચતુષ્પાદાલ્પકઃ । જેના ચાર ચરણ
હોય (એવી પદ્યરચનાવાળા) તે શ્લોક.

૨. ક્ષન્દોવિશિષ્ટવાક્યરચનમ્ । છન્દવાળી
વાક્યરચના તે શ્લોક.

શ્લોકયતે શ્વાચ્ચતેજ્ઞેનેતિ શ્લોકઃ । જેના વડે
પ્રશંસા કરવામાં આવે તે (વાક્યરચના) શ્લોક.

ષ

ષડ્વિંગ્ણિ—“ ઉપક્રમોપસંહારાવધ્યાસો-
પ્સ્વૈતા ફલમ્ । અર્થવાદોપપતિષ્ઠ લિહર્મ તાત્પર્ય-
નિર્ણયે ॥૧૧ ॥ ” શ્રુતાર્થિના તાત્પર્યનો નિર્ણય
નિર્ણય કરવા માટે—(૧) ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર,
(૨) અભ્યાસ, (૩) અપૂર્વાના, (૪) ફળ, (૫)

(૨૧૧)

અર્થવાદ અને (૬) ઉપપત્તિ, એ છ લિંગ કહેવાય છે. (તે ફરેકનાં લક્ષણ તે તે સ્થળે જોવાં.)

વળાસ્તિકમતાનિ—છ નાસ્તિક મતોઃ—(૧) માધ્યમિક, (૨) સૌમાન્યાર, (૩) સૌત્રાતિક, (૪) વૈભાષિક, (૫) આલોક (દેહાત્મવાદી), અને (૬) દિભાષર (જૈન). એ છ વેદશાસ્ત્ર નાસ્તિક મતો કહેવાય છે.

સ

સંયમઃ—ઇન્દ્રિયોત્તર નિગ્રહ.

સંયુક્તસમવાયસન્નિકર્ષઃ—ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને ચોગ્ય ને મહત્ત્વવિશિષ્ટ ઉદ્દેશ્ય રૂપવાળાં ધર્તાદિક દ્રવ્ય છે, તે ધર્તાદિક દ્રવ્યો વિષે સમવાય સંબંધે કરીને રહેલાં ને ઉદ્દેશ્યરૂપ, સંજ્ઞા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભક્ત્ય, પરત્વ, અપરત્વ, દ્રવ્યત્વ, સ્થાન, અને વેગ એ અગિયાર ગુણ છે. તથા ક્રિયારૂપ કર્મ છે, તથા સત્તા, દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વ, ઘટત્વ, આદિક જાતિઓ છે તે સર્વેનું પણ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયે કરીને ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ રૂપાદિકના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો રૂપાદિકની સાથે સંયુક્ત સમવાય સંબંધ જ કારણ હોય છે. અહીં સંયોગસંબંધવાળાનું નામ સંયુક્ત છે. ધર્તાદિક દ્રવ્ય ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના સંયોગવાળાં હોવાથી ચક્ષુઃસંયુક્ત કહેવાય છે. એવા ચક્ષુઃસંયુક્ત ધર્તાદિકમાં તે રૂપાદિક અગિયાર ગુણ, તથા કર્મ, તથા સત્તા દ્રવ્યત્વાદિક જાતિ, સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે સંયુક્ત સમવાય સંબંધે કરીને રૂપાદિકનું ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે પ્રત્યક્ષ સંભવે છે. એજ દીતે રૂપાદિક અગિયાર ગુણોમાંથી રૂપને બાદ કરીને તેને ટેકાણે સ્પર્શ ગુણ ઉમેરીયે, તો તે સ્પર્શાદિક અગિયાર ગુણોનું ત્વક ઇન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તથા ધર્તાદિક દ્રવ્યોના કર્મનું તથા સત્તા, દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વ, ઘટત્વ, આદિક જાતિઓનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેમાં પણ (સ્પર્શાદિકના ત્વાચ પ્રત્યક્ષ વિષે પણ) ત્વક ઇન્દ્રિયનો સ્પર્શાદિકની સાથે સંયુક્ત સમવાય સંબંધ જ કારણ હોય છે.

એજ પ્રમાણે રસન ઇન્દ્રિય વડે પૃથ્વી અને જળમાં રહેલાં મધુરાદિક રસ ગુણનું રાસન પ્રત્યક્ષ થાય છે. તથા ધ્રાણુ ઇન્દ્રિય વડે પૃથ્વીમાં રહેલાં મધ ગુણનું ધ્રાણુ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તથા મન ઇન્દ્રિયવડે જીવાત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણોનું તથા આત્મત્વ જાતિનું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે પણ સંયુક્ત સમવાય સંબંધથી જ થાય છે.

સંયુક્તસમવેતસમવાયસન્નિકર્ષઃ—

ઉપરના શબ્દમાં કહેલા ધર્તાદિકના અગિયાર ગુણોમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેલી ને રૂપત્વાદિક અગિયાર જાતિઓ છે, તે રૂપત્વાદિક જાતિઓનું પણ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયે કરીને પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં એ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનું રૂપત્વાદિક જાતિઓ સાથે સંયુક્તસમવેત-સન્નિકર્ષ કારણ હોય છે. તેમાં ચક્ષુ સંયુક્ત ધર્તાદિકમાં સમવેત ને રૂપાદિક ગુણ છે, તે રૂપાદિક ગુણોમાં રૂપત્વાદિક જાતિઓ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે; માટે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના સંયુક્તસમવેતસમવાયસંબંધે કરીને તે રૂપત્વાદિક જાતિઓનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.

એજ રીતે ધર્તાદિકના કર્મમાં રહેનારી કર્મત્વ જાતિનું પણ સંયુક્તસમવેતસમવાયસંબંધે કરીને ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.

ઉપરના શબ્દમાં કહેલા ધર્તાદિક દ્રવ્યોના સ્પર્શાદિક અગિયાર ગુણોમાં મધાક્રમે સમવાય સંબંધે કરીને રહેલી ને સ્પર્શત્વાદિક અગિયાર જાતિઓ છે, તે સ્પર્શત્વાદિક જાતિઓનું પણ ત્વક ઇન્દ્રિયવડે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તથા કર્મવૃત્તિ કર્મત્વ જાતિનું પણ ત્વક ઇન્દ્રિયવડે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એજ પ્રમાણે મધગુણવૃત્તિ મધત્વ જાતિના ધ્રાણુ પ્રત્યક્ષમાં, રસગુણવૃત્તિ રસત્વ જાતિના રાસન પ્રત્યક્ષમાં, અને આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણોમાં રહેલી જ્ઞાનત્વાદિક જાતિઓના માનસ પ્રત્યક્ષમાં પણ સંયુક્તસમવેતસમવાય સન્નિકર્ષ જ કારણ હોય છે.

સંયોગઃ—સંયુક્તવ્યવહારવિવચક્તિવ્યાપ્ત-જાતિમાન સંયોગઃ । સંયુક્ત વ્યવહારના વિષયમાં

(૨૧૨)

વર્તનારી તથા ગુણત્વ જાતિનું વ્યાપ્ય એવી જે જાતિ છે, તે જાતિ (સંયોગત્વ) વાળો ગુણ સંયોગ કહેવાય છે.

૨. પદાસમવાયિકારણત્વવ્યાપકગુણત્વવ્યાપ્ય-જાતિમાન્ સંયોગઃ । પટના અસમવાયિ કારણત્વની વ્યાપક તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે સંયોગત્વ જાતિ, તે જાતિવાળો ગુણ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ, તંતુઓનો સંયોગ એ પટનું અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે, માટે ન્યાં ન્યાં પટનું અસમવાયિ કારણ રહે છે ત્યાં ત્યાં સંયોગત્વ જાતિ રહે છે. એ રીતે સંયોગત્વ જાતિ પટના અસમવાયિ કારણત્વની વ્યાપક છે, અને તે સંયોગત્વ જાતિ ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય પણ છે, માટે સંયોગનું ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૩. વ્યાસજ્યવૃત્તિમાત્રવૃત્તિવિભાગવૃત્તિગુણત્વ-સાક્ષાદ્વ્યાપ્ય જાતિમાન્ સંયોગઃ । (જે ધર્મ અનેક દ્રવ્યોમાં વર્તે છે તે ધર્મ ' વ્યાસજ્ય વૃત્તિ ' કહેવાય છે, જેમ, દિત્વ, ત્રિત્વાદિ સંખ્યા એ, ત્રણ, આદિ દ્રવ્યો વિષે રહે છે, માટે તે દિત્વ, ત્રિત્વ, આદિ સંખ્યા વ્યાસજ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. તેમ સંયોગ પણ એ દ્રવ્યોમાં રહે છે માટે સંયોગ પણ વ્યાસજ્ય વૃત્તિ કહેવાય છે.) વ્યાસજ્ય વૃત્તિ માત્રમાં રહેનારી તથા વિભાગમાં ન રહેનારી તથા ગુણત્વ જાતિની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય એવી જાતિ (સંયોગત્વ) વાળો ગુણ સંયોગ કહેવાય છે.

૪. જન્યદ્રવ્યવૃત્તિત્વેસતિસમાનાધિકરણમાવ-પ્રતિયોગિવિભાગમિન્નગુણસંયોગઃ । જે ગુણજન્ય દ્રવ્ય વિષે રહે છે તથા સ્વસમાનાધિકરણમાં રહેલા અભાવનો પ્રતિયોગી હોય છે. તથા વિભાગથી બિન્ન હોય છે, તે ગુણ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ, વૃક્ષમાં બેઠેલા પક્ષીનો જે વૃક્ષ સાથે સંયોગ છે, તે સંયોગ વૃક્ષ અને પક્ષી ૩૫ જન્ય દ્રવ્યમાં રહેલો છે; વળી તે વૃક્ષની ડાળી સાથે પક્ષીનો સંયોગ છતાં વૃક્ષના મૂળમાં સંયોગનો અભાવ પણ રહેલો છે, અને તે અભાવનો પ્રતિયોગી સંયોગ છે માટે તે સંયોગ સ્વસ-

માનાધિકરણમાં રહેલા અભાવનો પ્રતિયોગી પણ છે; વળી તે વિભાગ ગુણથી ભિન્ન છે, અને ગુણ પણ છે, માટે સંયોગનું એ લક્ષણ સંભવે છે.

૫. વિશ્વમાનયોરપ્રાપ્તયોઃ પ્રાપ્તિઃ સંયોગઃ । વિશ્વમાન એવા એ અપ્રાપ્ત (જૂદા પડી ગયેલા) પદાર્થોની પ્રાપ્તિ (એકઠા થવું) અથવા,

૬. અપ્રાપ્તિપૂર્તિકા પ્રાપ્તિઃ । પ્રથમ જે અપ્રાપ્ત હોય તેની પ્રાપ્તિ તે સંયોગ.

સંયોગગુણઃ—સંયોગ ગુણ ત્રણ પ્રકારનાં છે:—(૧) અન્યતર કર્મજ સંયોગ, (૩) ઉભય કર્મજ સંયોગ, અને (૩) સંયોગ જ સંયોગ. એ સંયોગ ગુણ પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે, તથા અવત્ર અનિત્ય હોય છે. ક્રિયા-જન્ય સંયોગ વળી (૧) અભિધાતાખ્ય સંયોગ અને (૨) નોદનાખ્ય સંયોગ, એમ બે પ્રકારનો છે.

સંયોગજગદ્:—જે શબ્દસંયોગ ૩૫ અસમવાયિ કારણવડે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંયોગ જ શબ્દ કહેવાય છે. તેમાં, નગારાનો અને દાંડિયાનો અભિધાતાખ્ય સંયોગ યવાથી, ભેરી અવગ્રિહ્ય આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રથમ શબ્દ સંયોગ જ ખ્વન્યાત્મક શબ્દ કહેવાય છે; અને કંદ, તાલુ, આદિકના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ સંયોગ જ વર્ણાત્મક શબ્દ કહેવાય છે.

સંયોગજસંયોગઃ:—કારણ અને અકારણ બન્નેના સંયોગથી જે કાર્ય અને અકાર્ય એ બેનો સંયોગ થાય છે, તે સંયોગજસંયોગ કહેવાય છે; જેમ, હાથની ક્રિયાવડે વૃક્ષ સાથે સંયોગ કર્યો હોય ત્યારે એમ કહેવાય છે કે, શરીર અને વૃક્ષનો સંયોગ થયો છે. તેમાં, વૃક્ષમાં તથા શરીરમાં તો ક્રિયા છે નહિ, માટે શરીરવૃક્ષનો સંયોગ ' ક્રિયાજન્ય નથી, પણ હાથ અને વૃક્ષના સંયોગથીજ શરીરવૃક્ષનો સંયોગજન્ય માનવો પડશે. હાથ માત્ર એક અવયવ છે, માટે અવયવની ક્રિયાથી અવ-યવીની ક્રિયા કહેવાય નહિ, તેથી હાથ એ

(૨૧૩)

સંયોગનું કારણ છે, અને વૃક્ષ એ સંયોગનું અકારણ છે; એ બેના સંયોગથી શરીરરૂપ કાર્મની તથા વૃક્ષરૂપ અકાર્મની સંયોગ થાય છે, તે સંયોગજસંયોગ કહેવાય છે.

૨. કર્માજન્યસંયોગ: સંયોગજસંયોગ: । જે સંયોગ ક્રિયારૂપ કર્મવડે જન્ય નથી, તે સંયોગ સંયોગજસંયોગ કહેવાય છે. જેમ, હાથ અને વૃક્ષના સંયોગવડે જન્ય જે શરીર અને વૃક્ષનો સંયોગ છે, તે સંયોગ ક્રિયારૂપ કર્મવડે જન્ય હોતો નથી, પણ હાથ અને વૃક્ષના સંયોગ વડે જ જન્ય હોય છે, માટે શરીર અને વૃક્ષનો સંયોગ એ સંયોગજસંયોગ કહેવાય છે.

સંયોગસાન્નિકર્ણ:—ચક્ષુ, ત્વક્, મન; એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો વડે જ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. ધ્રાણુ, રસવ અને શ્રોત્ર એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવડે દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, પણ મધાદિ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેમાં પણ ચક્ષુ અને ત્વક્ એ બે ઇન્દ્રિયો વડે મહત્ત્વ પરિભાષણવાળાં અને ઉદ્દિશૂત રૂપ સ્પર્શવાળાં પૃથ્વી, જળ, અને તેજ, એ ત્રણ દ્રવ્યોનું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે; બીજા કોઈ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી; અને મનરૂપી ઇન્દ્રિયવડે તો એક આત્મારૂપ દ્રવ્યનું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, બીજા કોઈ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

હવે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે મહત્ત્વવિશિષ્ટ ઉદ્દિશૂતરૂપ-વાળા ઘટપટાદિ દ્રવ્યોનું ‘આ ઘટ છે,’ આ પટ છે એવું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થવામાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો ઘટપટાદિ દ્રવ્ય સાથે સંયોગસંબંધ કારણ છે. અહીં આમ કહેવાની મતલબ છે:—પ્રથમ આત્માનો મનની સાથે સંયોગ સંબંધ થાય છે; તે પછી આત્મ-સંયુક્ત મનનો ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો સાથે સંયોગ થાય છે; તે પછી તે આત્મામન:—સંયુક્ત ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોનો ઘટાદિ અર્થ સાથે સંયોગાદિ સંબંધ થાય છે; તે પછી જીવાત્મા વિષે ‘આ ઘટ’ ઇત્યાદિક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારની રીતે સર્વ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં જાણી.

હવે ઘટાદિક દ્રવ્યના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તો કારણ છે; અને તે ચક્ષુ

ઇન્દ્રિયનો જે ઘટાદિ દ્રવ્યની સાથે સંયોગ-સંબંધ છે, તે સંયોગસંબંધ તે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે જન્ય હોવાથી, તથા ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષનો જનક હોવાથી વ્યાપારરૂપ છે; અને ‘આ ઘટ છે, આ પટ છે’ ઇત્યાદિ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ રૂપરૂપ છે. (આ પ્રકારની પ્રક્રિયા ત્વક્ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં જાણી.) હુંકામાં સર્વ પ્રત્યક્ષ વિષે ઇન્દ્રિયો કારણ હોય છે, તે તે ઇન્દ્રિયોનો તે તે દ્રવ્યાદિક અર્થ સાથે સંયોગાદિરૂપ સંબંધ, તે વ્યાપાર હોય છે, અને તે તે દ્રવ્યાદિરૂપ અર્થનું જ્ઞાન એ રૂપ હોય છે.

ત્વક્ ઇન્દ્રિયવડે ઘટાદિ દ્રવ્યોનું ત્વાચ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે ત્વાચ પ્રત્યક્ષમાં ત્વક્ ઇન્દ્રિયનો ઘટાદિ દ્રવ્યો સાથે સંયોગસંબંધજ કારણ હોય છે.

એ રીતે મનરૂપ ઇન્દ્રિયવડે આત્મારૂપ દ્રવ્યનું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે માનસ પ્રત્યક્ષમાં મનરૂપ ઇન્દ્રિયનો આત્મારૂપ દ્રવ્ય સાથે સંયોગ સંબંધજ કારણ હોય છે.

સંવત્:—વિષયાભિમૂખ પ્રવૃત્તિને રોકનારા યમનિયમાદિકને ‘સંવત્’ કહે છે.

સંવાદ:—પરસ્પર જનાનાં સમ્યક્નિર્ણયપૂર્વક વાદ: (ભાષણ) સંવાદ: । મનુષ્યોનો સારી રીતે નિર્ણયપૂર્વક પરસ્પર વાદ (એટલે ભાષણ) તે સંવાદ.

સંવાદપ્રવૃત્તિ:—સફળ પ્રવૃત્તિ.

સંવાદિભ્રમ:—સફળપ્રવૃત્તિજનકો ભ્રમ: ।

સફળ પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર ભ્રમ, જેમ, રત્નને દૂરથી જોઈને એકને રત્નમાં દીવાનો ભ્રમ થાય છે, અને બીજાને રત્નનો ભ્રમ થાય છે. પહેલા માણસનો ભ્રમ વિસંવાદી કહેવાય છે અને બીજાનો ભ્રમ સંવાદી કહેવાય છે.

સંશય:—એકસ્મિન્ ધર્મિણિ વિરુદ્ધમાત્રામાવ-પ્રકારજ્ઞાન સંશય: । એકજ ધર્મીમાં પરસ્પર વિરુદ્ધભાવ અને અભાવનું જે જ્ઞાન તે સંશય કહેવાય છે. જેમ, મંદ અંધકારમાં રહેલા સ્થાણમાં (ઝાડના ફુંકામાં) એ સ્થાણ છે કે

(૨૧૪)

પુરૂષ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે; એ જ્ઞાન મોંઢા આગળ રહેલા સ્થાણરૂપ એક ધર્મીમાં સ્થાણુત્વને તથા સ્થાણુત્વના અભાવને, તેમજ પુરૂષત્વને તથા પુરૂષત્વના અભાવને વિષય કરે છે; તથા સ્થાણુત્વ અને સ્થાણુત્વનો અભાવ, તથા પુરૂષત્વ અને પુરૂષત્વનો અભાવ, એ બંને પરસ્પર વિરોધી પણ છે, અર્થાત્ એક અધિકરણમાં રહેનારાં નથી; માટે એકજ ધર્મીમાં વિરુદ્ધ-ભાવ અભાવ પ્રકારક-જ્ઞાન હોવાથી એ જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે.

૧. એકસ્મિન્ ધર્મિણિ વિરુદ્ધકોટિદ્વયાવગાહિ-જ્ઞાનં સંશયઃ । એકજ ધર્મીમાં વિરુદ્ધ બે પક્ષને વિષય કરનારું જ્ઞાન, તે સંશય. અથવા—

૩. એકત્ર માસમાનવિરુદ્ધનાનકોટિજ્ઞાનમ્ । એકજ વસ્તુમાં ભાસમાન (જણાતું) એવું વિરુદ્ધ જુદી જુદી કોટિઓવાળું જ્ઞાન તે સંશય. એ સંશય બે પ્રકારનો છે: (૧) પ્રમાણ-ગત સંશય, અને (૨) પ્રમેયગત સંશય. વળી એ સંશય: (૧) સાધારણ ધર્મજ્ઞાનજન્ય, (૨) અસાધારણ ધર્મજ્ઞાનજન્ય, અને (૩) વિપ્રતિ-પત્તિવાક્યજ્ઞાનજન્ય, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં—

(૧) આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે, આ સંશય તો સ્થાણુમાં અને પુરૂષમાં રહેલો જે ઉત્પાદનો ધર્મ છે, તે સાધારણ ધર્મના જ્ઞાનવડે જન્ય હોવાથી ‘સાધારણ ધર્મજ્ઞાનજન્ય’ કહેવાય છે. અને—

(૨) શબ્દત્વ ધર્મ આકાશાદિ નિત્ય પદાર્થોમાં પણ રહેતો નથી તથા ઘટાદિક અનિત્ય પદાર્થોમાં પણ રહેતો નથી, પણ કેવળ શબ્દ માત્ર વિષે રહે છે. એ પ્રકારના જ્ઞાન પછી, ‘શબ્દ નિત્ય છે કે નહિ’ એવો શબ્દ વિષે નિત્યત્વ અને નિત્યત્વના અભાવ પ્રકારક સંશય થાય છે. એ સંશય શબ્દત્વરૂપ અસા-ધારણ ધર્મના જ્ઞાનવડે જન્ય હોવાથી ‘અસા-ધારણ ધર્મજ્ઞાનજન્ય’ સંશય કહેવાય છે.

(૩) ચથાર્થ અનુભવરૂપ પ્રમા વિષે રહેલો જે પ્રમાત્વ ધર્મ છે, તે પ્રમાત્વને મીમાંસકો સ્વતોગ્રાહ્ય કહે છે અને નૈયાયિકો પરતો ગ્રાહ્ય

કહે છે. એ બે પ્રકારનાં વચનો સાંભળીને, ‘પ્રમાત્વ સ્વતોગ્રાહ્ય છે કે પરતોગ્રાહ્ય છે’ એવો જે સંશય થાય છે, તેને ‘વિપ્રતિપત્તિ-વાક્યજ્ઞાનજન્ય’ સંશય કહે છે.

અથવા એ સંશય (૧) અહિર્વિષયક અને (૧) અંતર્વિષયક એમ બે પ્રકારનો પણ હોય છે. તેમાં—

(૧) બાહ્યવસ્તુનો વિષય કરનારો જે સંશય તેને અહિર્વિષયક કહે છે. અને

(૨) અંતર્વસ્તુને વિષય કરનારો જે સંશય તે અંતર્વિષયક કહેવાય છે. જેમ,— ‘મારું જ્ઞાન સમ્યક્ છે કે અસમ્યક્,’ એવો સંશય તે અંતર્વિષયક સંશય છે.

અહિર્વિષયક સંશય પણ (૧) દ્રશ્યમાન ધાર્મિક અને (૨) અદ્રશ્યમાન ધાર્મિક, એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં—

(૧) જીર્ણવત્વવિશિષ્ટ ધર્મીને જોવાથી ‘આ સ્થાણુ હશે કે પુરૂષ’ એવા સંશયને દ્રશ્યમાન ધાર્મિક કહે છે. અને

(૨) વનમાં વૃક્ષોની ડાળીઓથી ઢંકાયેલા બળદના કે રોઝના શરીરનાં શીંગડાં માત્ર જોઈને ‘આ બળદ હશે કે રોઝ ?’ એવો જે સંશય થાય છે તે અદ્રશ્યમાન ધાર્મિક કહેવાય છે.

સંશયકારણમ્—વિશેષનું અદર્શન અને બંને કોટિનું સ્મરણ, એ બધા પ્રકારના સંશયોનું કારણ હોય છે.

સંશયનિવૃત્તિકારણમ્—વિશેષનું દર્શન કે જ્ઞાન એ સંશય નિવૃત્તિનું કારણ છે. જેમ, જાડનો નિશ્ચય કરાવનારું તેનું વાંકાપણું, તેમાંનું પોલાણું, વગેરેનું દર્શન છે. તેમજ પુરૂષનો નિશ્ચય કરાવનારું તેના હાથ, પગ, માથું, વગેરેનું દર્શન છે.

સંસર્ગઃ—એક પદનો બીજા પદ સાથે સંબંધ, જેમ, ‘ઘડો લાવો’ એમાં ‘લાવો’ ક્રિયાની સાથે ‘ઘડા’ નો કર્મ રૂપ સંબંધ છે. તે સંસર્ગ કહેવાય છે.

(૨૧૫)

૨. તાદાત્મ્યભિન્નસમ્બધઃ સંસર્ગઃ—તાદાત્મ્ય સંબંધ સિવાય અન્ય સંબંધને સંસર્ગ કહે છે.

સંસર્ગાધ્યાસઃ—તાદાત્મ્ય ભિન્ન ઉપાધિથી થયેલો અધ્યાસ, જેમ, રક્તિકમાં રાતાપણુનો અધ્યાસ; છીંપમાં પીળાપણુનો અધ્યાસ; અનાત્મામાં આત્માપણુનો અધ્યાસ,

સંસર્ગાભાવઃ—અન્યોડન્યાભાવમિન્નોડભાવઃ । અન્યોડન્યાભાવથી ભિન્ન જે અભાવ છે, તે સંસર્ગાભાવ કહેવાય છે. અર્થાત અન્યોડન્યાભાવ સિવાયના તમામ અભાવોને સંસર્ગાભાવ કહે છે. પ્રાગભાગ, પ્રધ્વંસાભાવ, અત્યંતાભાવ, સામયિકાભાવ, એ બધા સંસર્ગાભાવ કહેવાય છે.

૨. સંસર્ગપ્રતિયોગિકોડભાવઃ સંસર્ગમાર્ગઃ— જે અભાવનો પ્રતિયોગી સંસર્ગ છે તે અભાવ તે સંસર્ગાભાવ, કહેવાય છે.

૩. તાદાત્મ્યભિન્નસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-કોડભાવઃ સંસર્ગમાર્ગઃ । તાદાત્મ્ય સંબંધથી ભિન્ન સંબંધવાળો પ્રતિયોગી જેનો હોય એવો અભાવ તે સંસર્ગાભાવ.

સંસારઃ—સ્વાદૃષ્ટોપનિબદ્ધશરીરપરિમ્લહઃ સંસારઃ । પોતાના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરનો પરિમ્લહ આ શરીર હું છું અથવા આ શરીર મારું છે એવો આગ્રહ.

૨. મિથ્યાજ્ઞાનજન્યસંસ્કારરૂપવાસના સંસારઃ । મિથ્યા એવા અજ્ઞાનથી જન્ય સંસ્કાર રૂપી વાસના તે સંસાર.

૩. “ જ્ઞાતૃજ્ઞાને ચ જ્ઞેયં ચ ભોક્તૃભોગ્યે ચ ભોજનમ્ કર્તા ચ કરણં કર્મ સંસારો નવથા મવેત્ ॥ ૧ ॥ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોજન (ભોગ); કર્તા, કર્મ અને કરણ; એ ત્રણ ત્રિપુરીઓ મળીને સંસાર નવ પ્રકારે થાય છે.

સંસ્કારઃ—ભાસ્વિશેષગુણવૃત્તિમૂર્તવૃત્તિવૃત્તિ-ગુણત્વવ્યાપ્ય જાતિમાન્ સંસ્કારઃ । આત્માના વિશેષ ગુણમાં રહેનારી, તથા મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહેનારા ગુણમાં રહેનારી, તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે (સંસ્કારત્વ) જાતિ

છે, તે જાતિવાળો ગુણ તે સંસ્કાર કહેવાય છે. અર્થાત જીવાત્મામાં રહેનારો જે ભાવનાખ્ય સંસ્કારરૂપ વિશેષ ગુણ છે, તે ભાવનામાં સંસ્કારત્વ જાતિ રહે છે, માટે સંસ્કારત્વ જાતિ આત્મ વિશેષ ગુણ વૃત્તિ કહેવાય છે, અને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, આ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહેનારો જે વેગ નામે સંસ્કાર છે, તે વેગમાં પણ સંસ્કારત્વ જાતિ રહે છે, માટે સંસ્કારત્વ જાતિ મૂર્ત દ્રવ્યવૃત્તિવૃત્તિ કહેવાય છે. એ સંસ્કારત્વ જાતિ ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય પણ છે. એવી સંસ્કારત્વ જાતિ બધા સંસ્કારોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે માટે સંસ્કારનું ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૨. સ્વાશ્રયસ્ય પ્રાગુદ્ભૂતાવસ્થાસમાના-વસ્થાન્તરાપાદ્લોકાડ્વીન્દ્રિયા ધર્મઃ । જે પોતાના આશ્રયને પ્રથમ ઉદ્ભૂત અવસ્થાના જેવી બીજી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવે એવો ઇન્દ્રિયાતીત ધર્મ તે સંસ્કાર.

સંસ્કારગુણઃ—સંસ્કાર નામે ગુણના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) વેગ, (૨) સ્થિતિસ્થાપક અને (૩) ભાવના, તેમાંથી વેગ રૂપ સંસ્કાર તો પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહે છે. સ્થિતિ સ્થાપક સંસ્કાર માત્ર પૃથ્વીમાં જ રહે છે; કેટલાક ગ્રંથકારોને મતે સ્થિતિ સ્થાપક સંસ્કાર પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર દ્રવ્યોમાં રહે છે, અને ભાવના રૂપ સંસ્કાર કેવળ જીવા-ત્મામાં જ રહે છે, તથા અત્તીન્દ્રિય હોય છે.

વેગ રૂપ સંસ્કાર પણ (૧) કર્મજ્વલેગ અને (૨) વેગજ્વલેગ, એમ બે પ્રકારનો છે.

સંસ્કાર ગુણ અનિલ હોય છે.

સંસ્કારસ્કન્ધઃ—(ઔદ્ધ મતે) રાગ, દ્વેષ, મોહ, ધર્મ, અધર્મ, મદ, માન પ્રત્યાદિ સર્વ સંસ્કાર સ્કંધ કહેવાય છે.

સંસ્કાર્યત્વમ્—ક્રિયાજનિતાતિશયશક્તિત્વમ્ ।

(૨૧૬)

ક્રિયા વડે જનિત એવા અતિશય (વિશેષતા) વાળા હોવાપણું.

સંસ્કૃતત્વમ્—વ્યાકરણલક્ષણાધીનસાધનયુક્તવત્ । વ્યાકરણનાં લક્ષણોવાળાં શબ્દસિદ્ધિનાં સાધન યુક્તપણું.

સંસ્થાનમ્—અવયવોનો સમુચ્ચય. જેમ, ‘સહજસંસ્થાનશૂન્યચરણવાન્’ એટલેજન્મ સાથે છિત્પન્ન થયેલા અવયવોના સમુચ્ચયમાં જોને પગ નથી એવો લંગડો.

૨. અવયવોનો આરંભક સંયોગવિશેષ તે સંસ્થાન.

૩. સારી રીતે સ્થિતિ તે સંસ્થાન.

૪. આકાર.

૫. ચિહ્ન.

૬. મૃત્યુ.

૭. ચાર રસ્તાનો ચક્રો.

સંહિતા—ધર્મવૌદ્યાર્થ રચિતા સંહિતા । યથા મનુભારતાદિઃ । ધર્મનો બોધ થવાને અર્થે રચેલો ગ્રંથ સંહિતા. જેમ મનુસ્મૃતિ, મહાભારત, ઇત્યાદિ.

૨. સમ્યક્ હિતં પ્રતિપાઘં યસ્માં સા સંહિતા । જેમાં સારી રીતે હિતનું પ્રતિપાદન કરેલું હોય તે સંહિતા.

સક્ષણ્ડોપાધિઃ—ઘટ્ટપદાર્થઘટિતો ધર્મઃ । જે ધર્મ બહુ પદાર્થવડે ઘટિત હોય તે સખડોપાધિ કહેવાય છે, જેમ, આકાશમાં શબ્દ ગુણનું સમવાયિકારણત્વ છે તેજ આકાશત્વ છે; એ આકાશત્વ, શબ્દ અને સમવાયિકારણત્વ એવા ઘણા પદાર્થોથી ઘટિત છે, માટે આકાશત્વ એ સખડોપાધિ કહેવાય છે. તેમજ ‘અત્યાવયવિત્વ વિશિષ્ટ ચેષ્ટા-અથત્વ’ નું નામ શરીરત્વ છે; તે શરીરત્વ પણ અત્ય, અવયવિત્વ, ચેષ્ટા, ઇત્યાદિક ઘણા પદાર્થોવડે ઘટિત હોવાથી સખડોપાધિ છે. એ રીતે શિષ્ટત્વ, ઇન્દ્રિયત્વ, વિષયત્વ, કાળત્વ, દિકત્વ, સામાન્યત્વ, તથા વિશેષત્વ,

સમવાયત્વ, અભાવત્વ, ભાવત્વ, કારણત્વ, એ બધા ધર્મો સખડોપાધિરૂપ છે.

સક્રુરઃ—(જાતિબાધકવૌદ્યઃ)—પરસ્પરા-ત્યન્તામાવસમાનાધિકરણયોર્ધર્મયોરેકત્ર સમાવેશઃ સક્રુરઃ । પરસ્પર અત્યતાભાવની સાથે સમાન આધિકરણવાળા જે બે ધર્મ છે, તે બે ધર્મનું જે એક અધિકરણમાં રહેવાપણું, તેનું નામ સંકર દોષ છે. જેમ, પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, એ પાંચ દ્રવ્યોમાં જૂતત્વ ધર્મ રહે છે; અને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચમાં મૂર્તત્વ ધર્મ રહે છે. તેમાં મન વિષે જૂતત્વ ધર્મનો અત્યંતાભાવ રહે છે, અને તે મન વિષે મૂર્તત્વ ધર્મ રહે માટે તે મૂર્તત્વ ધર્મ જૂતત્વ ધર્મના અત્યંતાભાવ સાથે સમાન અધિકરણવાળો છે. તેમજ આકાશમાં મૂર્તત્વ ધર્મનો અત્યંતાભાવ રહે છે, પણ તેમાં જૂતત્વ ધર્મ તો રહે છે જ, માટે તે જૂતત્વ ધર્મ પણ મૂર્તત્વ ધર્મના અત્યંતાભાવ સાથે સમાન અધિકરણવાળો છે. એ પ્રકારે પરસ્પર અત્યંતાભાવની સાથે સમાન અધિકરણવાળા જે જૂતત્વ અને મૂર્તત્વ ધર્મ છે, તે બન્ને ધર્મ પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર દ્રવ્યોમાં રહે છે, તેનું નામ સંકર દોષ છે. એ સંકર દોષજ જૂતત્વ તથા મૂર્તત્વ ધર્મના ગતિપણુનો બાધક છે. અર્થાત્ જૂતત્વ અને મૂર્તત્વ બન્ને ધર્મ ગતિ રૂપ નથી. એજ પ્રમાણે શરીરત્વ, ઇન્દ્રિયત્વ, આદિક ધર્મોના ગતિપણુનો બાધક પણ એ સંકર દોષ છે. એને જ ‘સાંકર્ય’ પણ કહે છે.

સક્લેષમૈયુનમ્—ભોગ યુદ્ધિથી ઓઝોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા.

સક્લેષતઃ—અર્થવૌદ્યનશક્તિવિશેષઃ । અર્થનો બોધક કરાવવાની અમુક પ્રકારની શક્તિ તે સંકેત.

૨. સ્વામિપ્રાયવ્યજ્જકચેષ્ટાવિશેષઃ । પોતાના

(૨૧૭)

અભિપ્રાયને પ્રકટ કરનારી અમુક પ્રકારની
મેષ્ટા તે સંકેત.

૩. અર્થબોધનક.શબ્દવ્યાપારઃ । અર્થ
બોધનો જનક એવો શબ્દનો વ્યાપાર તે સંકેત.

સજ્જોગ્યઃ—બહુવિષયકવાક્યસ્થાલ્યવિષયકતયા
વ્યવસ્થાપનમ્ । અહુ વિષયોવાળા વાક્યનો
અદ્ય વિષયવાળા વાક્યમાં સમાવેશ કરીને
વ્યવસ્થા કરવી તે સંકેત.

૨, અન્યત્ર અલબ્ધાવકાશવાળા વિષય
ખાટે અન્યત્ર લબ્ધાવકાશવાળાએ અમુક અર્થ
આધિત ગણવે તે.

૩. ઓછાપણું; સાંકડાપણું.

સજ્જક્રાન્તિઃ—રાશ્યન્તરસંયોગાનુકૂલવ્યાપારઃ ।
સૂચનો એક રાશિમાંથી બીજી રાશિ સાથે
સંયોગને અનુકૂળ વ્યાપાર તે સંજ્ઞાન્તિ.

સજ્જેક્ષપઃ—ભૂયસોડ્યસ્થાલ્યવાક્યાદિના પ્રક્ષ-
ણનમ્ । ધણા અર્થનો અદ્ય વાક્યાદિ વડે
પ્રકાશ કરવો તે.

સજ્જ્ઞાઃ—एकादिव्यवहार हेतुः सज्ज्ञाः ।
આ એક છે, આ બે છે, આ ત્રણ છે,
છત્યાદિ વ્યવહારને હેતુ, તેને સંખ્યા કહે છે.

૨. વિષયસ્વેનૈકાદિવ્યવહારેતુર્ગુણઃ સજ્જ્ઞયા ।
એક, બે, આદિ ગણતરીના વિષયરૂપ ઘટ,
પટ, વગેરે વસ્તુઓ વિના ગણતરી સંભવતી
નથી; ખાટે વિષયત્વરૂપે કરીને એક, બે,
છત્યાદિ વ્યવહાર (એટલે પ્રત્યક્ષગ્ઞાન) નો
હેતુ હોઇને જે ક્રાંતિનો ગુણ હોય તે સંખ્યા.

સજ્જ્ઞયાગુણઃ—સંખ્યા ગુણ એકત્વ,
દ્વિત્વ, ત્રિત્વ, છત્યાદિ ભેદવડે અનેક પ્રકારનો
હોય છે; તથા તે પૃથ્વી આદિક નવે દ્રવ્યોમાં
રહે છે. તેમાં એકત્વ સંખ્યા તો નિત્યદ્રવ્યોમાં
નિત્ય હોય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યોમાં અનિત્ય
હોય છે, અને દ્વિત્વ, ત્રિત્વ, વગેરે સંખ્યાઓ
તો સર્વત્ર અનિત્યજ હોય છે.

સજ્જ્ઞયાનામાનિ—“एकं दश शतं चैव
सहस्रमयुतं तथा । लक्षं च नियुतं चैव कोटि-
र्बुधमेव च । १॥ इदं खर्वो निखर्वश्च षड् रव पची

च सागरः । अन्यं मय्यं पराङ्गं च दशवृद्धा
ययाकमम् ॥ १॥ ” એક, દશ, સો, હજાર,
અમુત (દશ હજાર) લાખ, નિયુત (દશ લાખ),
કરોડ, અર્બુદ (દશ કરોડ), વૃદ્ધ (અબજ),
ખર્વ, નિખર્વ, શંખ, પચ્ચ, સાગર, અંત્ય,
મધ્ય, અને પરાદ, એવાં અઠાર સંખ્યાનાં
સ્થાન છે. તેમાં પહેલા સ્થાન કરતાં પછીનું
સ્થાન દશગણું, એ રીતે હોય છે.

સજ્જતિઃ—जनन्तरामिधानप्रयोजकजिज्ञासा-
जनकज्ञानविषयानुकूलसम्बन्धो निरूपणीनिष्ठा सज्-
गतिः । પૂર્વે કહેલા અર્થની પછી કહેવાના
અર્થના કથનની પ્રયોજક જે શિષ્યની જિજ્ઞાસા
છે, તે જિજ્ઞાસાનું જનક જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનો
જે વિષય, તે વિષયને અનુકૂળ જે સંબંધ
એ સંબંધજ પછીથી નિરૂપણ કરવાના
અર્થમાં રહેલી સંગતિ ગણવી. જેમ,—
પ્રત્યક્ષના નિરૂપણ પછી ‘અને અનુમાનનું જ્ઞાન
થાઓ’ એવી અનુમાન નિરૂપણ વિષે પ્રયોજક
જે શિષ્યની જિજ્ઞાસા, તે જિજ્ઞાસાનું જનક
‘અનુમાનનું જ્ઞાન મારા છટ અર્થનું સાધન છે’
એવા પ્રકારનું જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાનનો વિષય
અનુમાન છે. તે અનુમાન વિષે જે પ્રત્યક્ષની
સંગતિ છે.

સજ્જગતિપ્રકારાઃ—એ સંગતિના છ
પ્રકાર છે: જેમ,—“सप्रसङ्ग उपोदधाते हेतुताव-
सरस्तथा । निर्वाहिकैक्यकार्यैक्ये षोढा संज्ञति-
रिष्यते ॥ १॥ (१) असंगसंगति, (२) उपोद-
धातसंगति, (३) उपलब्ध उपलब्धभावसंगति,
(४) अवसरसंगति, (५) निर्वाहिक्यसंगति,
અને (૬) કાર્યકેયસંગતિ, એવી છ પ્રકારની
સંગતિ કહેવાય છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં
જોવાં.)

૨. પદપદાર્થોઃ સ્માર્યસ્મારકમાવસમ્બન્ધઃ
સજ્જતિઃ । પદ અને પદાર્થ એ બેનો જે સ્માર્ય
અને સ્મારકભાવ સંબંધ છે, તેને સંગતિ
કહે છે. પદ એ સ્મારક છે, અને પદાર્થ એ
સ્માર્ય છે. એનું બીજું નામ વૃત્તિ છે.

(૨૧૮)

સહ્ગ્રહ:—સાથે, ધૂળ, આદિક પદાર્થોના પિંડાકાર (ગોળો) કરવામાં ઉપયોગી જે સંયોગ વિશેષ છે, તેનું નામ સંગ્રહ (એકઠું કરવું).

૨. **બદ્ધવ્યર્થવાક્યાનામેકત્ર સદ્ગુણમ્** । ધણી અર્થવાણી વાક્યો એક રથળે ગોઠવવાં તે સંગ્રહ.

૩. **વિસ્તરેણોપદિષ્ટાનામર્થાનાં સૂત્રમાખ્યયોઃ** । નિબન્ધો યઃ સમાસેન સદ્ગ્રહં તં વિદુર્બુધાઃ ॥૧૧॥ સૂત્ર અને ભાષ્યમાં જે અર્થો વિસ્તારથી કહેલા છે, તેજ અર્થોનું ટૂંકામાં નિબંધન કરવું, તેને સંગ્રહ કહે છે.

સહ્ગ્રહાતઃ—સમાનધર્મવતાં પરસ્પરસમ્બન્ધઃ । સમાન ધર્મવાળાઓનો પરસ્પર સંબંધ તે સંઘાત.

૨. **દૃઢસંયોગઃ** સમૂહો વા । દૃઢ એવા સંયોગને અથવા સમૂહને સંઘાત કહે છે.

સજાતીયભેદઃ—સમાનજાતિકૃતો ભેદઃ । સમાન જાતિવાળા પદાર્થોના પરસ્પર ભેદ તે સજાતીય ભેદ. જેમ, પીપળો અને લીંચડો એ એમાં વૃક્ષત્વ જાતિ સમાન છતાં તે બંને જિજ્ઞાસુ વૃક્ષો છે, માટે એ એનો ભેદ સજાતીય છે.

સજાતીયાદિભેદવૃત્તયમ્—સજાતીય વગેરે ત્રણે ભેદ આ પ્રમાણે છેઃ (૧) સજાતીય ભેદ, (૨) વિજાતીય ભેદ, અને (૩) સ્વગતભેદ.

સચ્ચિત્તકર્મ—જન્માન્તરહેતુમૂલં સદવસ્થિતં પૂર્વજન્મીનં કર્મ । નવા જન્મને આપવામાં હેતુ-જૂત થઈને રહેલું પૂર્વજન્મનું કર્મ. અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મ પોતાનું ફળ આપ્યા વિનાનાં અદૃષ્ટરૂપે રહેલાં હોય છે તે કર્મ.

સાંચ્છેતાગામિકર્મનાશઃ—ક્રિયારૂપ કર્મોનો તો ફળભાગાદિ વિનાજ નાશ થાય છે; પણ શાસ્ત્રમાં કહેલા કર્મ શબ્દવડે કર્મજન્ય ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ સમજવું. તે અદૃષ્ટરૂપ કર્મોનો નાશ તો ફળભાગથી અથવા વિરોધી કર્મથી અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે.

સચ્ચિદ્વીર્ષા—સંહાર કરવાની ઇચ્છા.

૨. (જન્મતા સંહાર વિષયમાં) પરમેશ્વરની સંહાર કરવાની ઇચ્છા.

સત્કારઃ—સાધુરથં તપસ્વી બ્રાહ્મણ ક્ષત્ર્યેવમ-વિવેકિમિઃ ક્રિયમાણ સ્તુતિઃ । આ તપસ્વી બ્રાહ્મણ સાધુ છે, એવી અવિવેકીઓએ કરેલી સ્તુતિ.

સત્ક્રિયાતિઃ—‘છીપ એ રૂપું છે’ એ દર્શાવતાં છીપના આરંભક અવયવોની સાથે રૂપના અવયવો મળેલા હોય છે. બંનેના અવયવ સત્ય છે, પણ દોષવાળા નેત્રો બ્યારે તે અવયવો સાથે સંયોગસંબંધ થાય છે ત્યારે તે અવયવો સત્યરૂપની ઉત્પત્તિ કરે છે, માટે છીપને જોનારા બ્રાહ્મણ શ્રોત્રોને આ સાચું રૂપું છે એવું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પછી બ્યારે છીપનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે સાચા રૂપનો પોતાના અવયવોમાં ધ્વંસ થાય છે; માટે એ સત્ક્રિયાતિ કહેવાય છે.

સત્તા—અનુગતબુદ્ધિવ્યવહારભૂતપરસામાન્યમ્ । પદાર્થ માત્રમાં આ સત્, આ સત્, એવી બુદ્ધિના વ્યવહારનું હેતુ જૂત જે સામાન્ય, તે પરસામાન્ય કહેવાય છે. એનેજ સત્તા સામાન્ય કહે છે.

સત્પ્રતિપક્ષો **હેત્વાભાસઃ**—સાધ્યાભાવ-સાધકં હેતુન્તરં યસ્ય સ સત્પ્રતિપક્ષઃ । જે હેતુના સાધ્યના અભાવનો સાધક બીજો પ્રતિપક્ષ હેતુ વિષયમાન હોય છે તે હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ નામે હેત્વાભાસ કહેવાય છે. (એ સત્પ્રતિપક્ષનું બીજું નામ ‘પ્રકરણસમ’ પણ કહેવાય છે.) જેમ, ‘શબ્દો નિત્યઃ શ્રાવણત્વાત શબ્દત્વતઃ’ ‘શબ્દ નિત્ય હોવા યોગ્ય છે, શ્રાવણત્વવાળો હોવાથી (અર્થાત્ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય શ્રાવણ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી), જે જે શ્રાવણ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે તે તે નિત્ય હોય છે, જેમ શબ્દ વૃત્તિ શ્રાવણત્વ જાતિ શ્રવણ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી નિત્ય છે, તેમ શબ્દ પણ શ્રાવણ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી નિત્યજ

(૨૩૯)

હોવો જોઈએ.' આ અનુમાન વડે મીમાંસકો શબ્દ વિષે નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે, અને નૈયાયિકો તો, 'શબ્દોઽનિત્યઃ કાર્યત્વાત્ ષટ્વત્।' 'શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્ય રૂપ હોવાથી, જે જે પદાર્થ કાર્ય રૂપ હોય છે તે તે તે પદાર્થ અનિત્ય હોય છે; જેમ ઘટ કાર્ય રૂપ હોવાથી અનિત્ય છે, તેમ કાર્ય રૂપ હોવાથી શબ્દ પણ અનિત્ય જ હોવો જોઈએ.' આ અનુમાન-વડે શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે.

તેમાં મીમાંસકોના શ્રાવણત્વરૂપ હેતુનું જે શબ્દનિષ્ઠ નિત્યત્વરૂપ સાધ્ય છે, તે નિત્યત્વ સાધ્યના અનિત્યત્વરૂપ અભાવનો સાધક નૈયાયિકોનો કાર્યત્વરૂપ હેતુ વિષમાન છે, માટે મીમાંસકોના શ્રાવણત્વરૂપ હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ કહેવાય છે. આ સત્પ્રતિપક્ષ હેતુનું જ્ઞાન પણ સાક્ષાત્ અનુભિતિનું પ્રતિબંધક છે; માટે એ હેત્વાભાસ છે.

સત્પ્રતિપક્ષનું બીજું ઉદાહરણ:—

(૧) વિભુ આકાશ કાલાદિક વિભુ દ્રવ્યોના સંયોગવાળું હોવા યોગ્ય છે, દ્રવ્ય છે માટે, જે જે દ્રવ્ય હોય છે તે તે કાલાદિકના સંયોગવાળું જ હોય છે; જેમ આ શરીર દ્રવ્ય હોવાથી કાલાદિકના સંયોગવાળું છે તેમ. હવે પ્રતિપક્ષી કહે છે કે—(૨) આકાશકાલાદિક સાથે સંયોગ પામતું નથી, ક્રિયા વગરનું હોઈને નિરવયવ છે માટે, જે જે પદાર્થ ક્રિયારહિત હોઈને નિરવયવ હોય છે, તે તે પદાર્થ કાલાદિક સાથે સંયોગ પામતા નથી; તેમ આકાશ પણ ક્રિયારહિત નિરવયવ છે, માટે કાલાદિક સાથે સંયોગ પામે નહિ.

આ બીજા ઉદાહરણમાંના પહેલા અનુમાનનો હેતુ 'દ્રવ્ય છે માટે' એ સત્પ્રતિપક્ષ દોષથી દૂષિત છે માટે હેત્વાભાસ છે.

સત્યમ્—બીજાના હિતને યથાર્થવચનનું ઉચ્ચારણુ તે સત્ય.

૨. સ્વીકાર: 'ખડું કહો છો' એમ સ્વીકાર કરી લેવો તે.

૩. અનર્થાનુબન્ધિયમૂતાર્થવચનમ્ । જેમાં અનર્થનો સંબંધ હોય નહિ એવું, તથા જે પ્રમાણુ બન્યું હોય તેવું ખરેખરું-વચન તે સત્ય.

૪. પ્રિયહિતપ્રમાણદૃષ્ટુતાર્થમાષણમ્ । જેવું સાંભળ્યું હોય કે દીઠું હોય તે પ્રમાણુ પુરઃસર તથા પ્રિય અને હિત હોય એવું ભાષણ.

૫. વિધિમુલ્કપ્રતીતિવિષયઃ સત્યમ્ । જે વિધિ-મુખ્ય પ્રતીતિનો વિષય હોય તે સત્ય.

૬. યથાર્થજ્ઞાનવિષયઃ સત્યમ્ । જે યથાર્થ જ્ઞાનનો વિષય હોય તે સત્ય.

૭. વાચમાવવિશિષ્ટં ચૈતન્યમ્ । જેનો બાધ થઈ શકે નહિ એવા અર્થના વિશેષણવાળું ચૈતન્ય તે સત્ય. મતલબ કે જેનો ત્રણે કાલમાં બાધ થઈ શકે નહિ તે સત્ય.

સત્ત્વગુણ:—સુખરૂપ કાર્યનું કારણ એવો જ્ઞાનાત્મક ગુણ તે સત્ત્વગુણ.

સત્ત્વાપત્તિ:—નિર્વિકલ્પકબ્રહ્મતૈક્યસાક્ષાત્કારઃ સ્વપ્નવજ્જગતો મિથ્યાત્વેન સ્ફુરણાત્સ્વપ્નમ્ એતિ ચોચ્યતે સત્ત્વાપત્તિઃ । જે સ્થિતિમાં સ્વપ્નની પેઠે જગત્ મિથ્યાપણે ભાસે છે માટે તે સ્થિતિને (સત્ત્વાપત્તિને) સ્વપ્ન કહે છે; એ સ્થિતિમાં જે નિર્વિકલ્પક બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને સત્ત્વાપત્તિ કહે છે.

સદસદ્વિલક્ષણત્વમ્—સ્વરૂપસ્ત્વે પ્રતીય-માનત્વે વા સતિ નાથયોગ્યત્વમ્ । જે સ્વરૂપવાળું અથવા પ્રતીયમાન હોઈને બાધ યોગ્ય હોય તે સદસદ્વિલક્ષણ કહેવાય.

સદાચાર:—વેદાદિશાસ્ત્રાનુસારી આચારઃ । વેદાદિ શાસ્ત્રોને અનુસાર જે આચારણુ તે સદાચાર.

સદ્દેતુઃ—પાંચ રૂપવાળો હેતુ. એ પાંચરૂપ આ પ્રમાણુ છે:—(૧) પક્ષસત્ત્વમ્ । (૨) સપક્ષ-સત્ત્વમ્ । (૩) વિપક્ષસત્ત્વમ્ (વિપક્ષ ન હોવો), (૪) અબાધિતવિષયત્વમ્ (વિષયનું એટલે હેતુનું અબાધિતપણું), અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વમ્ (હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ દોષવાળો ન હોવો.) એ પાંચ લક્ષણવાળો હેતુ સત્ત્વ હેતુ કહેવાય છે.

(૨૨૦)

સન્તાન:—એકધર્માવાચ્છિન્નત્વેન જ્ઞાનમ્ । એક ધર્મવાણું જ્ઞાન.

સન્તોષ:—પ્રાણેભ્યં ધારણ માત્ર કરવામાં હેતુશ્રુત જે અભિપ્રાનાદિક છે, તે વડે કરીને જે તુષ્ટિ છે તેનું નામ સંતોષ.

૨. જેટલું મળે તેટલામાં પ્રસન્નતા તે સંતોષ.

૩. વિદ્યમાનભોગોપકરણાદધિકસ્થાનુપાદિત્સા ચિત્તવૃત્ત: । જેટલો ભોગ પ્રાપ્ત હોય તેનાથી અધિકને પ્રાપ્ત કરવાની અનિચ્છાએ જે ચિત્તની વૃત્તિ તે સંતોષ.

સન્દેહ:—એકસ્મિન્ ધર્મિણિ વિરુદ્ધકોટિદ્વય-જ્ઞાનમ્ । એકજ ધર્મમાં બે વિરુદ્ધ પ્રકારનું જ્ઞાન. જેમ, પર્વત ઉપર આ ધૂમરાડો દેખાય છે કે ધૂમસ, અથવા આ પર્વત અગ્નિવાળો છે કે નથી ? ઈ.

સન્નિધ:—અન્યોઽન્ય સન્ધાનમ્ । ૫૨૨૫૨ સંધાન કરવું તે.

૨. ધર્મમાત્રોચ્ચારણકાલેનાવ્યવહિતયોર્વર્ણયોદુ-ત્તરોચ્ચારણમ્ । અર્ધમાત્રા બોલતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળમાં પાસેપાસેના અક્ષરોને ઝડપથી બોલવા તે સંધિ.

સન્ધ્યા:—રાત્રેરાયન્તરદ્વચ્છતુષ્ટ્યાત્મકાલ: । રાત્રિના આરંભમાં અને અંતમાં ચાર દંડ જેટલો કાળ. (દંડ એટલે ધરી.)

સન્નિકર્ષ:—સંબંધ.

સન્નિધિ:—પદાનામવિલમ્બેનોચ્ચારણ:સન્નિધિ: । પદોનું જે વિદ્યારંભિત ઉચ્ચારણ તેને સન્નિધિ કહે છે.

સન્નિપત્યોપકારિ:—કર્માદિગિદ્વ્યાયુદ્દેશેન વિચીયમાનં કર્મ । કર્મના અંગશ્રુત દ્રવ્યાદિને ઉદ્દેશને જે કર્મ કરવાનો વિધિ છે, તે કર્મ સન્નિપત્યોપકારિ કહેવાય છે.

સન્નિહિતત્વમ્:—સ્વરૂપભિન્નત્વે સત્તિ સમ્બન્ધિત્વમ્ । પદાર્થોનું સ્વરૂપ ભિન્ન હોઇને તેમનું જે ૫૨૨૫૨ સંબંધીપણું તે સન્નિહિતત્વ.

સન્ન્યાસ:—વિહિતાનાં કર્મણાં વિધિના પરિત્યાગ: । શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રે અધિકારી

પુરુષપ્રતિ કર્તવ્યતાએ વિધાન કરેલાં અગ્નિ-હોત્રાદિ કર્મોનો જે વિધિપૂર્વક ત્યાગ તે સંન્યાસ.

૨. વિધિતો ગૃહીતાનાં નિત્યનૈમિત્તિકામ્યશ્રૌત-સ્માર્ત કર્મણાં પ્રેષમન્ત્રં સમુચ્ચાર્ય પરિત્યાગ: સન્ન્યાસ: વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરેલાં જે નિત્ય, નૈમિત્તિક, અને કામ્ય એવાં શ્રૌત—સ્માર્તકર્મ, તેના પૈષમન્ત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક જે ત્યાગ તે સંન્યાસ સંન્યાસના ચાર પ્રકાર છે: (૧) કુટીચક, (૨) બહુદક, (૩) હંસ, અને (૪) પરમહંસ.

સન્ન્યાસદ્વયમ્:—સંન્યાસના બે પ્રકાર: (૧) વિદત્સંન્યાસ. અને (૨) વિવિદિષ્ટાસંન્યાસ.

સપક્ષ:—નિશ્ચિતસાધ્યવાન્ સપક્ષ: । જે પદાર્થ સાધ્યપ્રકારકના નિશ્ચયવાળો હોય છે તે સપક્ષ કહેવાય છે. જેમ—પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમ હેતુથી, જેમ રસોડું. એ અનુમાનમાં રસોડું (પાક શાળા) સપક્ષ કહેવાય છે. કેમકે પાક શાળા વિષે મતુષ્યને ‘મહાનવો વહ્નિમાન’ ‘(પાક શાળા અગ્નિવાળો છે)’ એ પ્રકારનો અગ્નિ રૂપ સાધ્ય પ્રકારક નિશ્ચય હોય છે.

સપ્તપદાર્થ:—(આર્હતમતે)—(૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) આશ્રવ, (૪) સંવર, (૫) નિર્જર, (૬) બંધ, અને (૭) મોક્ષ, એવા સાત પદાર્થો જૈન મતવાળા માને છે.

સપ્તમજ્ઞી નય: (જૈન મતે)—એને અનેકાન્તિકવાદ પણ કહે છે. એનું આનું સ્વરૂપ છે: જેમ, ઘટાદિક પદાર્થોને કદાચિત્ સર્વ રૂપે કરીને સત્ હોય તો તે પદાર્થો સદાકાળ પ્રાપ્ય રૂપે પણ વિદ્યમાન હોવા જોઇએ, પણ તેમ હમેશાં હોતું નથી. તેમની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન પણ કરવો પડે છે, માટે ઘટાદિક પદાર્થો ઘટવાદિક કિંચિત્ રૂપે તો સત્ છે, અને પ્રાપ્યત્વાદિક કિંચિત્ રૂપે તો અસત્ છે. એ પ્રમાણે વસ્તુ માત્રને અનેક-રૂપતા છે; કોઇ પણ વસ્તુને એકરૂપતા નથી. એ નય નીચે પ્રમાણે છે:

(૨૨૧)

(૧) સ્યાદસ્તિ:—જ્યારે ઘટાદિક પદાર્થોનું અસ્તિત્વ પશુ વિવક્ષિત હોય ત્યારે એ રીતે કહેવામાં આવે છે. સ્યાદ એટલે કાંઈક અંશે. અર્થાત્ ઘટ પ્રાપ્યત્વ રૂપે છે. પશુ જ્યારે ‘ઘટ નથી’ એમ કહેવું હોય ત્યારે—

(૨) સ્યાન્નાસ્તિ—એમ બીજે ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે, એટલે કાંઈક અંશે ઘટ નથી. જ્યારે તે ઘટાદિક છે અને નથી એમ અનુક્રમે કહેવું હોય ત્યારે—

(૩) સ્યાદ અસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ એમ ત્રીજો ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ ઘટે છે તો ખરો પશુ પ્રાપ્યત્વ રૂપે નથી, પશુ જ્યારે ઘડો છે અને નથી, એમ એકે વખતે કહેવું હોય ત્યારે ‘છે અને નથી’ એવા વિરુદ્ધાર્થક શબ્દો એકજ કાળમાં ઘટે નહિ; માટે—

(૪) સ્યાદ અવકલ્પ્ય:—એવો ચોથો ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી અસ્તિ પશું અને અવકલ્પ્યપશું કહેવું હોય ત્યારે—

(૫) સ્યાદ અસ્તિ ચ અવકલ્પ્યશ્ચ એટલે પ્રાપ્ત્ય અંશે છે, પશુ અવકલ્પ્ય છે. એવો પાંચમો ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે. પશુ જો નાસ્તિ-પશું અને અવકલ્પ્યપશું કહેવું હોય તો—

(૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચ અવકલ્પ્યશ્ચ એવો છઠ્ઠો ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે, અને અસ્તિપશું, નાસ્તિપશું અને અવકલ્પ્યપશું, બધું જ કહેવું હોય ત્યારે—

(૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ અવકલ્પ્યશ્ચ એમ સાતમો ભંગ વપરાય છે.

જેમ ‘અસ્તિ’ અને ‘નાસ્તિ’ એ ધર્મોને સમ ભંગ લાગુ કરવામાં આવે છે, તેમ ‘એકત્વ’ અને ‘અનેકત્વ’, ‘નિત્યત્વ’ અને ‘અનિત્યત્વ’, ‘કિન્નત્વ’ અને ‘અકિન્નત્વ’ ઇત્યાદિક ધર્મોને ભેદને પશુ સમ ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે જેમ:—

(૧) સ્યાદેક: । (૨) સ્યાદનેક: । (૩) સ્યાદેકશ્ચાનેકશ્ચ । (૪) સ્યાદવકલ્પ્ય: । (૫) સ્યાદેકશ્ચાવકલ્પ્ય: । (૬) સ્યાદનેકશ્ચાવકલ્પ્ય: ।

(૭) સ્યાદેકશ્ચાવેકશ્ચાવકલ્પ્ય: । એજ રીતે બીજા ‘નિત્ય’ ‘અનિત્ય’ વગેરે શબ્દો જોડીને પશુ સમ ભંગ બનાવી શકાય.

એમાં સર્વત્ર પહેલા અને ચોથા ભંગની વિવક્ષાથી પાંચમો ભંગ બને છે; બીજા અને ચોથાથી છઠ્ઠો ભંગ બને છે; અને ત્રીજા તથા ચોથાથી સાતમો ભંગ બને છે.

આવી રીતે જીવાદિક સમપદાર્થો અને-કાન્તિક સ્વભાવવાળા છે, એમ આહર્તાનું માનવું છે.

સમત્ત્વમ્—સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શીત્વમ્ । સર્વત્રને બ્રહ્મ રૂપે જોવા પશું.

સમનિયતત્ત્વમ્—વ્યાપકત્વે સતિ વ્યાપ્યત્વમ્ એકજ પદાર્થમાં વ્યાપ્યપશું અને વ્યાપકપશું હોય તે, જેમ, ‘જ્યાં જ્યાં ગંધવત્ત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં પૃથ્વીત્વ હોય છે’ (કેમકે ‘ગંધવત્ત્વ’ એ પૃથ્વીનું લક્ષણ અથવા અસાધારણ ધર્મ છે.) એ રીતે ગંધવત્ત્વ લક્ષણમાં પૃથ્વીત્વ ધર્મનું વ્યાપ્યપશું પ્રતીત થાય છે; અને ‘જ્યાં જ્યાં પૃથ્વીત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં ગંધવત્ત્વ હોય છે’ એ રીતે ગંધવત્ત્વમાં પૃથ્વીત્વનું વ્યાપકપશું દેખાય છે. આવી રીતે જે વ્યાપ્ય-પશું અને વ્યાપકપશું, તે ‘સમનિયતત્ત્વ’ કહેવાય છે.

૨. અથવા, તુલ્ય અધિકરણમાં હોવું એનું નામ સમનિયતપશું છે.

સમન્વય:—બ્રહ્માત્મિકત્વપ્રતિપાદકત્વેન વેદાન્ત-વાક્યાનાં સમનુગતત્ત્વમ્ । વેદાન્ત વાક્યોનાં આત્મા અને બ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય છે, એવી રીતે તે વેદાન્ત વાક્યો સમન્વયવાં તેને સમન્વય કહે છે. (બ્રહ્મ સૂત્રના પ્રથમાધ્યાયવડે એવો સમન્વય કરેલો છે.)

૨. વેદાન્તાનાં બ્રહ્મપ્રમિતિજનકત્ત્વમ્ । વેદાન્તોમાં પ્રમાણ પુર:સ્કર બ્રહ્મજ્ઞાનનું જનકત્વ સમન્વયવું તે સમન્વય કહેવાય છે.

સમાભિવ્યાહૃતત્ત્વમ્—એકવાક્યતાપન્નત્ત્વમ્ ધણી શબ્દોના પરસ્પર કારકાદિ સંબંધ વડે જે એક વાક્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તે જેમ.

(૨૨૨)

‘પવાનાં સમમિત્વાહતત્વમાર્કાક્ષાં ।’ એટલે, આકાંક્ષાનું લક્ષણ સમબળવતા પદોનું સમ-ભિવ્યાહતવ’ કહ્યું છે ત્યાં તેનો અર્થ ‘એક વાંચ્યતા’ એવો કર્યો છે. ૨. સાથેપણ. ૩ સાથે બોલવાપણ.

સમમિદાર:—ફરી ફરીને હોવાપણ. ૨. સાતત્ય (સતતપણ) ૩. અત્યંત,

સમર્થ:—ગમે તે કાર્યનો પ્રયોજક, ૨. સંગતાર્થ, (એટલે અન્ય અન્યથિપણને પ્રાપ્ત થયેલો અર્થ. ૩. શબ્દ શક્તિવાળો શબ્દ તે પણ ‘સમર્થ’ કહેવાય છે.

સમવાહિતત્વમ્—એકકાલીનત્વમ્ । એકે વખતે હોવાપણ, જેમ, “ઘટસમવાહિતઃ પટઃ” “ઘડાની સાથેજ એકે કાળે પટ છે.”

૨. સાથે હોવાપણ જેમ “મળ્યાદિ સમવાહિતે દાદો ન જન્યતે ।” મળ્યા વગેરે તેજસ પદાર્થો સાથે હોય તેથી દાહ ઉત્પન્ન થતો નથી. દાહનું નથી.

સમવાચ:—નિત્યસમ્બન્ધઃ સમવાચઃ જે પ્રદાર્થ નિત્ય હોય તથા સંબંધ રૂપ હોય તે પદાર્થ સમવાચ કહેવાય છે. હવે એ સમવાચ ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય છે તથા ગુણુ ગુણીઆદિકાના સંબંધ રૂપ પણ છે, માટે સમવાચનું એ લક્ષણ સંભવે છે.

૨. અયુતસિદ્ધયોઃ સમ્બન્ધઃ સમવાચઃ । બે અયુતસિદ્ધ પદાર્થોનો જે સંબંધ તેને સમવાચ કહે છે. (૧) અવયવ-અવયવી, (૨) ગુણુ, ગુણી, (૩) ક્રિયા-ક્રિયાવાન, (૪) જાતિ-વ્યક્તિ, અને (૫) વિશેષ-નિત્ય દ્રવ્ય, આ પાંચ જોડકાં છે. એમાંના કોઈ પણ જોડકાને અયુતસિદ્ધ કહે છે. અર્થાત્ અવયવ અને અવયવી, ગુણુ અને ગુણી, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન, જાતિ અને વ્યક્તિ, તથા વિશેષ અને નિત્ય દ્રવ્ય, એ જોડકાંના બેનો સંબંધ તે સમવાચ સંબંધ કહેવાય છે.

૩. સંયોગમિત્ત્વે સતિ સાક્ષાત્ સમ્બન્ધત્વમ્ । સંયોગ સંબંધથી બિન્ન હોઈને જે સાક્ષાત્

સંબંધપણું તે સમવાચ સંબંધત્વ-જેમ ‘ઘટ’ એ વ્યક્તિ છે અને “ઘટત્વ” એ જાતિ છે; એ બેનો સંબંધ તે સંયોગ સંબંધ નથી, એમ છતાં તેમનો સાક્ષાત્ સંબંધ તો છે, માટે એ સમવાચ સંબંધ કહેવાય છે. સમવાચ પદાર્થ એકજ, નિત્ય અતીન્દ્રિય છે.

સમવાચસન્નિકર્ષ:—શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયવડે વર્ણાત્મક તથા ધ્વન્યાત્મક શબ્દનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે શબ્દનું શ્રાવણ-પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. એ શ્રાવણ પ્રત્યક્ષમાં શ્રોત ઇન્દ્રિયનો શબ્દ ગુણની સાથે સમવાચ સન્નિકર્ષ હોય છે. કણુ છિદ્રમાં રહેલું જે આકાશ છે તેનું નામ શ્રોત ઇન્દ્રિય છે. એ શ્રોત ઇન્દ્રિયરૂપ આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનું જ તે શ્રોત ઇન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે. શબ્દ એ આ-કાશનો ગુણ છે, અને આકાશ એ ગુણી છે; ગુણુ અને ગુણીનો પરસ્પર સમવાચ સંબંધ જ હોય છે, માટે શ્રાવણ પ્રત્યક્ષનું કારણ સમવાચ સન્નિકર્ષ છે.

સમવાચિકારણમ્—યસમેતં કાર્યમુત્પ-
યતે તત્ સમવાચિકારણમ્ । જે દ્રવ્ય વિષે સમ-
વાચ વડે સંબંધ પામેલું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય
છે. તે દ્રવ્ય તે કાર્યનું સમવાચિકારણ કહેવાય
છે. જેમ, તંતુરૂપ દ્રવ્ય વિષે સમવાચવડે
સંબંધ પામીને પટરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે,
માટે તંતુ એ પટનું સમવાચિકારણ છે.
એજ પ્રમાણે ઘટ પટાદિક દ્રવ્યોમાં રૂપ, રસ,
વગેરે ગુણરૂપ કાર્ય, તથા કર્મરૂપ કાર્ય પણ
સમવાચ વડે સંબંધ પામીને ઉત્પન્ન થાય
છે, માટે તે રૂપરસાદિક ગુણોનું તથા કર્મનું
ઘટ-પટાદિક દ્રવ્ય સમવાચિકારણ કહેવાય છે.

૨. સમવાચસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિત
તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકારણત્વમ્ । સમવાચ સં-
બંધથી અવચ્છિન્ન એવી કાર્યતાવડે નિરૂપિત
તાદાત્મ્ય સંબંધવડે અવચ્છિન્ન કારણપણું તે
સમવાચિકારણત્વ જેમ, કપાલ રૂપ અધિકર-
ણમાં સમવાચ સંબંધવાળી કાર્યતા ઘટ છે.

(૨૨૩)

તે ઘટવડે કપાસોનો તાદાત્મ્ય સંબંધ નિરૂપિત છે. એ તાદાત્મ્ય સંબંધવાળું કારણ-પણું કપાસોમાં છે, માટે કપાસોમાં ઘટનું સમવાયિકારણપણું રહેલું છે.

૩. જે દ્રવ્યમાં જે કાર્ય સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કાર્યનું તે દ્રવ્ય સમવાયિકારણ કહેવાય છે. તંતુઓરૂપી દ્રવ્યમાં પટ રૂપ કાર્ય સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તંતુ એ પટનું સમવાયિકારણ છે.

સમવાયિત્વમ્—પ્રતિયોગિતા સંબંધવડે અથવા અનુયોગિતા સંબંધવડે સમવાયનું રહેલું તે સમવાયિત્વ એ દ્રવ્યાદિ પાંચ પદાર્થનું સાધર્મ્ય છે. જેમ કપાસમાં ઘટનું સમવાયિત્વ છે; દ્રવ્યમાં ગુણ અને ક્રિયાનું સમવાયિત્વ છે.

૨. સમવાય સંબંધવડે રહેવાપણું તે સમવાયિત્વ કહેવાય છે.

સમવેતસમવાયસન્નિકર્ષઃ—શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય વડે શબ્દ ગુણવૃત્તિ શબ્દત્વ જાતિનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, કેમકે આકાશ રૂપ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયમાં શબ્દ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, માટે એ શબ્દ શ્રોત્ર સમવેત કહેવાય છે. એવા શબ્દમાં શબ્દત્વ જાતિ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, માટે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય સાથે સમવેત સમવાય સંબંધે કરીને શબ્દત્વ જાતિનું, તથા ક, ख, વગેરે વર્ણમાં રહેલી કત્વ. સ્ત્વ, વગેરે જાતિઓનું શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.

સમષ્ટિત્વમ્—વનવદેકલુદ્ધિવિષયત્વમ્ । જેમ અનેક વૃક્ષોના સમૂહમાં વનરૂપ એક યુદ્ધિ થાય છે, તેમ અનેક વ્યાપ્તિઓમાં એક યુદ્ધિનું વિષયત્વ તે સમષ્ટિત્વ.

૨. ગોત્વાદિવત્ સર્વત્ર વ્યષ્ટિબ્જસ્યૂતત્વમ્ । જેમ 'ગોત્વ' જાતિ પ્રત્યેક ગાયમાં અનુસ્યૂત છે, તેમ જે દરેક વ્યષ્ટિમાં અનુસ્યૂત હોય તે સમષ્ટિ કહેવાય.

સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરમ્—સર્વ વ્યષ્ટિ લિંગ શરીરોનો સમુદાય, જેમ, અનેક વૃક્ષોને

સમુદાય હોવા છતાં તેમાં 'વન' એવી એક યુદ્ધિ થાય છે, એવી રીતે અનેક વ્યક્તિ છતાં એક યુદ્ધિનો વિષય થાય ત્યારે તે 'સમષ્ટિ' કહેવાય છે; અને પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન વૃક્ષની પેઠે અનેક યુદ્ધિનો વિષય હોય તે વ્યષ્ટિ કહેવાય છે.

સમસમુચ્ચયઃ—જ્ઞાનકર્મણોઃ પરસ્પરરેકસન્ન કાલેઽનુજ્ઞાનમ્ । જ્ઞાન અને કર્મનું એક બીજાની સાથે એકેજ વખતે અનુજ્ઞાન તે સમસમુચ્ચય.

સમાખ્યા—અન્વય સંજ્ઞા એટલે અર્થને ઘટે તેનું નામ. જેમ, કાષ્ઠ માણસ વિદ્યાનો વ્યસની હોય અને તેનું નામ પણ 'વિદ્યારામ' હોય ત્યારે તે અન્વય નામ કહેવાય. એને સમાખ્યા કહે છે.

૨. એજ રીતે યૌગિક શબ્દોને પણ સમાખ્યા કહે છે, જેમ વર્ષણ કરે છે તેને 'વૃષ્ટિ' કહે છે. કુંભને (ધડાને) જનાવે છે તે 'કુંભકાર' કહેવાય છે. એ પણ સમાખ્યા છે.

સમાધાનમ્—ધ્રવણાદ્યપેક્ષિતાવિતૈકાગ્ર્યમ્ । શ્રવણ વગેરે કરવામાં જરૂરની જે ચિત્તની એકાગ્રતા, તેનું નામ સમાધાન.

૨. નિદ્રાલસ્યપ્રમાદત્યાગેન સ્થિતિઃ । નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરવાથી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમાધાન.

૩. સિદ્ધાન્તાનુકૂલતર્કાદિના સમ્યગર્થાવધારણમ્ । સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ તર્ક વગેરેથી સારી રીતે અર્થનો નિશ્ચય કરવો તે સમાધાન.

૪. વિવાદમજ્જનમ્ । વિવાદનો નિર્ણય કરી વિવાદનો અંત આણુશો તે સમાધાન.

સમાધિઃ—સધળી અનાત્મકાર વૃત્તિ-ઓથી રહિત હોઇને ચિત્તની જે કેવળ આત્મકાર અવસ્થા તેનું નામ સમાધિ.

૨. જ્યાં કેવળ ધ્યેય વસ્તુનુંજ રકુરણ થાય છે, પણ ધ્યાતા અને ધ્યાનનું રકુરણ થતું નથી, તે સમાધિ.

૩. શબ્દાદિક વિષયોથી શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને દૂર કરીને આક્ષાત્ કરેલી તત્ત્વ

(૨૨૪)

વસ્તુમાં અતિ આદરથી મનનાં ધારણપૂર્વક જે ચિંતન, તેનું નામ સમાધિ.

૪. વ્યુત્થાનનિરોધ સંસ્કારચોરમિભવપ્રાદુર્ભવિ સતિ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ । વ્યુત્થાન સંસ્કારનો અભિભવ (પરાજય) અને નિરોધ સંસ્કારનો પાર્કુભાવ (ઉત્પત્તિ) સહિત જે ચિંતનો એકાગ્રતા રૂપ પરિણામ તે સમાધિ.

૫. દષ્ટસ્વરૂપાવસ્થાનહેતુશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । દષ્ટાની પોતાના સ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ, તે સ્થિતિનો હેતુ એવા જે ચિંતની વૃત્તિઓનો નિરોધ તે સમાધિ.

એ સમાધિના સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એવા બે પ્રકાર છે. (વિશેષ માટે ‘યોગ’ શબ્દ જુઓ.)

સમાનવાયુઃ—નામિસ્થાનસ્થિતત્વે સતિ અશિતપીતાન્નપાનાદેઃ સમીકરઃ । જે વાયુ નાભિ સ્થાનમાં રહીને આધેક્ષા પાદેક્ષા અન્નપાનાદિને સમાન કરે છે (તેમના યોગ્ય સ્થાનોમાં પહોંચાડે છે), તે સમાનવાયુ.

સમાનાધિકરણત્વમ્—एकाधिकरणकत्वम् । એક અધિકરણમાં હોવાપણું. જેમ, “ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમરૂપ હેતુથી. ” ઇત્યાદિમાં અનુમાન લક્ષણના ઘટક અવયવ રૂપ ધૂમનું અને ઘટના આત્મતાભાવનું સમાન અધિકરણત્વ (અગ્નિ) છે.

૨. કેવલિદ્વયસહચરિતત્વમ્ । અન્ને કોટિમાં જે સમાય (એક સરખો) હોય તે. જેમ, ધૂમ અને ધૂમાભાવ, અન્નેનું સમાનાધિકરણ અગ્નિ છે.

૩. મિત્રવિમક્ષિરાહિત્યે સતિ ઋષેદેનૈકાર્થ-ભોજનકત્વમ્ । બિન્ન વિભક્તિ ન છતાં અભેદ વડે એક જ અર્થનો ભોધ ઉત્પન્ન કરવાપણું તે સમાનાધિકરણત્વ. જેમ, ‘ નીલ ઘડો ’ એમાં ‘ નીલ ’ પદની તથા ‘ ઘડો ’ પદની વિભક્તિ એક છે માટે તે બે પદોનું સમાના-કરત્વ છે.

સમાસતત્વમ્—सम्यक् प्राप्तत्वम् । સારી રીતે પ્રાપ્ત થવાપણું.

૨. ભવજ્ઞાનપ્રાપ્તત્વમ્ । કોઈપણ કાર્યનો અંત આવવા પણું.

૩. ચરમવર્ણસ્વંસવત્ત્વમ્ । ભોલતાં ભોલતાં જે છેવટના અક્ષરનું નાશ થવાપણું તે સમાપ્તત્વ.

૪. આરબ્ધકર્મેણઃ સમ્પૂર્ણત્વમ્ । આરંભેલા કાર્યનું સંપૂર્ણપણું તે સમાપ્તત્વ.

સમાવેશઃ—बहुनामार्थानामेकत्र वाक्यादौ व्यवस्थापनम् । ઘણા અર્થોની એક વાક્ય વગેરેમાં વ્યવસ્થા કરવી તે.

સમાસઃ—द्वयादिपदानामेकपदतासम्पादकः । બે અથવા બેથી વધારે પદોનું એક વાક્ય કરનાર તે સમાસ.

વ્યસ્તપદયોર્વ્યસ્તપદાનાં વા એકત્ર સમસનમ્ । છૂટાછૂટાં બે પદ કે ઘણાં પદોનો એક પદમાં સમાવેશ કરવો તે સમાસ.

સમાસપ્રયોજનમ્—एकपदमैकत्वर्थमेका-विभक्तिकत्वम् । બે પ્રકારના પદોનું એકપદપણું, એક સ્વરૂપણું, અને એક વિભક્તિપણું, એ સમાસનું પ્રયોજન છે.

સમુચ્ચયઃ—परस्परनिरपेक्षानामेकैषामेक-स्मिन्नवयः । પરસ્પર નિરપેક્ષ એવી અનેક ક્રિયા વગેરેનો એક ક્રિયા વગેરેમાં સંબધ, તે સમુચ્ચય.

૨. કર્મદ્વયસ્યૈકક્રિયાનિષ્ઠત્વમ્ । બે કર્મની એક ક્રિયામાં સ્થિતિ હોવાપણું.

(સમુચ્ચય બે પ્રકારનો છેઃ (૧) સમ-સમુચ્ચય, અને (૨) ક્રમસમુચ્ચય.)

સમૂહત્વમ્—‘ ક ’ વગેરે અક્ષરોમાં જે એક જ્ઞાનની વિષયતા છે તેનું નામ ‘ સમૂહ ’ છે. અર્થાત્ અનેક સમાન વ્યક્તિઓમાં એક જ્ઞાનની વિષયતા તે સમૂહત્વ.

સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિઃ—कर्ता, कर्म, કરણ, એવી ત્રિપુટીના અનુસંધાનથી રહિત એક લક્ષ્ય વસ્તુ વિષયક સમ્પત્તીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ.

(૨૨૫)

૨. સમાધિનો દીર્ઘ કાળ પર્વત અભ્યાસ તે સંપ્રજ્ઞાત યોગ.

સમ્પ્રતિપાતિ:—નિશ્ચય.

સમ્પ્રદાનત્વમ્—દાનકમેદિચત્વમ્ । દાન કર્મનું જે ઉદ્દેશ્યપણું તે સમ્પ્રદાનત્વ.

૨. ત્યાગાનુયોગિત્વમ્ । અર્પણ કરવાપણાનો જે અનુયોગી હોય (એટલે જેને અપણું કરવાનું હોય) તેપણું.

સમ્પ્રદાય:—શિષ્ટપરમ્પરાવતીર્ણપદેશઃ । શિષ્ટ પુરુષોની પરંપરાથી ચાલતો આવેલો જે ઉપદેશ તે સંપ્રદાય.

૨. ગુરુપરમ્પરાગતસદુપદિષ્ટવ્યક્તિસમૂહઃ । ગુરૂની પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ગુરૂઓના ઉપદેશવાળી વ્યક્તિઓનો સમૂહ.

સમ્પ્રસાદ:—સુધુભિરેધાન.

સમ્બન્ધ:—સમ્બન્ધિમિશ્રત્વે સત્તિ સમ્બન્ધ્યાન્નિતઃ સમ્બન્ધઃ । જે પ્રતિયોગી અને અનુયોગી બન્ને સંબંધીઓથી ભિન્ન હોય તથા તે બન્ને સંબંધીઓને આશ્રિત હોય તે સંબંધ કહેવાય છે. જેમ, પક્ષી અને વૃક્ષનો સંયોગ તે પક્ષી અને વૃક્ષરૂપ પ્રતિયોગી અને અનુયોગી બન્ને સંબંધીઓને આશ્રિત પણ છે, માટે તે સંયોગને સંબંધ કહે છે. એજ રીતે પટરૂપ અવયવીનો જે તંતુરૂપ અવયવોમાં સમવાય છે, તે સમવાય પણ પટતંતુ પ્રતિયોગી-અનુયોગીરૂપ બન્ને સંબંધીઓથી ભિન્નપણુ છે, તથા તે બન્ને સંબંધીઓને આશ્રિત પણ છે, માટે તે સમવાયને ‘સંબંધ’ કહે છે. આ લક્ષણ સંયોગ અને સમવાય બેમાંજ ઘટે છે. બીજા સંબંધોમાં ઘટતું નથી, માટે સંયોગ અને સમવાય એ બે જ મુખ્ય સંબંધો છે, અને બીજા ગૌણ સંબંધો છે.

૨. સંસૃષ્ટબુદ્ધિવ્યવહારયોર્હેતુઃ સમ્બન્ધઃ ।

એ પદાર્થો ભેગા થવારૂપ બુદ્ધિ અને વ્યવહારનો જે હેતુ તે સંબંધ.

૩. (વિદ્વાન્તમાં) ચાર અનુબંધમાંનો એક (સંબંધ નામનો) અનુબંધ, સંબંધ એ

પ્રકારનો છે: (૧) સાક્ષાત્ સંબંધ, અને (૨) પરંપરા સંબંધ.

સમ્બન્ધ:—(અનુબંધ) મોક્ષને લગતાં શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારના સંબંધ બેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરિકે ન્યાયશાસ્ત્ર લઘ્યે તો તેમાં ત્રીજો પ્રમાણુ સંબંધો માલમ પડશે:—

(૧) પ્રતિપાઘપ્રતિપાદકતાસમ્બન્ધઃ—પદાર્થો અભિધેય (વિષય) પ્રતિપાઘ છે, અને ન્યાય-શાસ્ત્ર તેનું પ્રતિપાદક છે.

(૨) જન્યજનકતાસમ્બન્ધઃ—‘ પદાર્થ’ તત્ત્વજ્ઞાન’ જન્ય છે અને વિચારદ્વારા ન્યાય-શાસ્ત્ર તેનું જનક છે.

(૩) પ્રયોજ્યપ્રયોજકતાસમ્બન્ધઃ—નિઃશ્રેયસ્ પ્રયોજ્ય છે અને પદાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન તેનું પ્રયોજક છે.

એવીજ રીતે ગ્રંથ અને તેમાંના વિષયનો પ્રતિપાઘ પ્રતિપાદકરૂપ સંબંધ; અધિકારી અને ફળ (પ્રયોજન)નો સંબંધ, વગેરે અનેક સંબંધ કલ્પી શકાય.

સમ્બોધનમ્—અન્યત્રાસક્તસ્યામિમુલીકરણમ્ । અન્યત્ર આસક્ત ચિત્તવાળાને અભિમુખ કરવો તે સંબોધન.

સમ્ભવપ્રમાણમ્—ભવિનામાભિનોડર્થસ્ય સત્તાપ્રવિહાન્યસ્ય સત્તાપ્રવિહનં સમ્ભવઃ । જે પદાર્થ જે પદાર્થ વિના રહેતો નથી, તે પદાર્થ તે પદાર્થના અવિનાભાવવાળો કહેવાય છે. એવા અવિનાભાવી પદાર્થના સદ્ભાવનું જ્ઞાન, તેનું નામ ‘સંભવ’ છે. જેમ, પચાસ વિના સો થતા નથી, પણ સો એ પચાસ વડે ઘટિત છે; માટે એ સો, પચાસના અવિનાભાવવાળો છે. તે સોનું જ્ઞાન થયા પછી પુરૂષને પચાસનું જ્ઞાન અવસ્થ થાય છે. તેમાં ‘આ સોવાળો છે’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન સંભવ પ્રમાણુ છે. અને ‘આ પચાસવાળો છે’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રમાણુ છે.

એ સંભવ પ્રમાણુ (૧) સંભાવનારૂપ અને (૨) નિર્ણયરૂપ, એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં ‘આ બ્રાહ્મણુ છે’ આ પ્રકારનું જ્ઞાન થયા

(૨૨૬)

પછી 'આ બ્રાહ્મણમાં ચૌદ વિદ્યાઓનું વેતા-
પણું સંભવે છે' એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન થાય
છે તે સંભાવનારૂપ સંભવ પ્રમાણુ કહેવાય છે.
અને જ્યાં 'સો'નું જ્ઞાન થયા પછી 'પચાસ'નું
જ્ઞાન થાય છે, તે નિર્ણયરૂપ સંભવ પ્રમાણુ
કહેવાય છે.

સમ્ભાવના—શત્યુત્કર્ષમાવિષ્કર્તુમત્યુક્તિઃ ।
શક્તિના ઉત્કર્ષને (અતિશયપણુને) પ્રકટ
કરવાને જે અતિશયોક્તિ કથન કરવી તે
સંભાવના.

૨. નિશ્ચયપ્રાય ભૌતકલ્યાણસંશયઃ । લગભગ
નિશ્ચય જેવો ઉત્કટપણુને સંશય તે સંભાવના.
અથવા—

૩. ઉત્કૈટકતરકોટિકસંશયઃ । સંશયની
બે બાજુઓમાંથી એક બાજુ ઉત્કટ હોય એટલે
નિશ્ચય જેવી હોય એવો સંશય તે સંભાવના.

સમ્યગ્જ્ઞાતતત્ત્વમ્—પદવાક્યમાનાદિવિશિષ્ટ-
જ્ઞાનવિષયતાશાલિત્વમ્ । ૫૬, વાક્ય અને પ્રમાણુ
(અર્થોત્ત વ્યાકરણ, મીમાંસા, અને ન્યાય)
વગેરેના વિશિષ્ટ જ્ઞાનના વિષયમાં પ્રવીણપણું.

સરૂપમનોનાશઃ—સ્વરૂપથી મન હોવા
છતાં ઉપાયવડે મનની વૃત્તિઓનો નાશ તે
સરૂપમનોનાશ કહેવાય છે. મનના સરૂપનાશવડે
જીવનમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વજ્ઞત્ત્વમ્—સ્વરૂપૈતન્યેન સ્વાધ્યસ્તસર્વ-
જગદવભાસકત્ત્વમ્ । ૨૨૩૫ ચૈતન્યવડે પોતાનામાં
અધ્યાસથી દેખાતા સઘળા જગતને પ્રકાશ
આપવાપણું તે સર્વજ્ઞત્વ.

૨. સર્વ પદાર્થમાત્રાદિને જાણનારને તે
સર્વજ્ઞ કહેવાય.

સવિકલ્પકં (જ્ઞાનમ્)—વૈશિષ્ઠ્યાવગાહિ-
જ્ઞાનમ્ । વૈશિષ્ઠ્યને (વિશેષણયુક્તપણુને)
વિષય કરનારું જ્ઞાન, જેમ, 'હું ઘડાને જાણું
છું' એ જ્ઞાન સવિકલ્પ છે, કેમકે વિશિષ્ટ
એવા 'ઘટ' ને વિષય કરનારું એ જ્ઞાન છે.

સવિકલ્પસમાધિઃ । જ્ઞાતજ્ઞાનજ્ઞેયવિકલ્પા-
શ્ચમાસપુરઃસરમાત્મનિ ચિત્તસમાધાનમ્ । જ્ઞાતા,

જ્ઞાન અને જ્ઞેયની કલ્પના સહિત આત્મામાં
ચિત્તાનું આરોપણ કરવું તે સવિકલ્પ સમાધિ.
એનેજ સર્વજગત્સમાધિ અથવા સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિ
કહે છે.

સહકારી—જે અર્થને વેદાન્ત શાસ્ત્રી
પ્રતિપાદન કરે છે, તે અર્થને જે અનુમાન
સિદ્ધ કરે તે સહકારી કહેવાય.

૨. સ્વમિન્ત્વે સતિ સ્વકાર્યકારકત્ત્વમ્ । જે
પોતાથી ભિન્ન હોઈને પોતાના કાર્યનું કારક
(કર્તાદિ છ કારકમાંથી ગમે તે એક) થાય
તે સહકારી કહેવાય.

સહકારિવિચારઃ—સમન્યય, અવિરોધ,
સાધન અને ફળ, એ ચારનો વિચાર બ્રહ્મ-
સૂત્રમાં ચાર અધ્યાયથી કરેલો છે. તે પ્રધાન
એવા બ્રહ્મના વિચારને સહાયક હોવાથી
સહકારી વિચાર કહેવાય છે.

સહચરિતત્ત્વમ્—સામાનાધિકરણ્ય. ૨.
વ્યારિતમત્ત્વ.

સહચારઃ—તદધિકરણજ્ઞતિત્ત્વમ્ । એકજ
અધિકરણમાં રહેવાપણું તે સહચાર.

સહજતાદાત્મ્યમ્—અહંકારનું ચિદાભાસ
સાથે તાદાત્મ્ય તે સહજતાદાત્મ્ય કહેવાય છે.

સહસાપતનતાપઃ—પુણ્યકર્મફલે મુદ્ગરાદિ-
પ્રહરણજન્યતાપઃ । પુણ્યકર્મનો ફલ થયે મુદ્ગર
વગેરેના પ્રહારથી ઉત્પન્ન થયેલો તાપ.
(વાસ્તવિક ભોતનાં 'પુણ્યકર્મનો ફલ થવાથી
એકાએક નીચા ક્ષોભમાં પડવાના ભયથી
ઉપજેલો તાપ' એમ ભેદ છે.)

સહાપ્રતીતિઃ—એકસ્મિન્નધિકરણે (દેશે)
એકસ્મિન્ કાલે અપ્રતીતિઃ । એકજ કાળે એકજ
અધિકરણમાં (દેશમાં) પ્રતીતિ ન થવી તે.

સહાયતા—અન્યકર્તૃક્રિયાયામપ્રાધાન્યેનાન્વિ-
તત્ત્વમ્ । ખીજો જે ક્રિયા કરતો હોય તેમાં
અમુખ્યપણે (ગોણપણે) સંબંધી હોવાપણું.

સહાવસ્થાનવિરોધઃ—એકાધિકરણે એક-
સ્મિન્ (દેશે) કાલેડનવસ્થિતિઃ । એકજ કાળે એક
અધિકરણમાં (એકજ દેશમાં) ન રહેવાપણું.

(૨૨૭)

સહાવસ્થાયિત્વમ્—એક દેશાવચ્છિન્ન અને એક ક્ષણાવચ્છિન્ન એવું જે સામાન્યાધિકરણ તે સહાવસ્થાયિત્વ કહેવાય.

સાક્ષાત્સંબંધઃ—સંયોગ અને સમવાય, એ બે સંબંધોનાં નામ સાક્ષાત્ સંબંધ છે.

સાક્ષાદ્યાપ્યત્વમ્—તથાપ્યા વ્યાપ્યત્વે સતિ તથાપિત્વં તત્સાક્ષાદ્યાપ્યત્વમ્ । જે જાતિ, જે જાતિની વ્યાપ્ય જાતિઓની અવાપ્ય હોઈને જે જાતિની વ્યાપ્ય હોય છે, તે જાતિ જ તે જાતિજ તે જાતિની સાક્ષાદ્યાપ્ય કહેવાય છે. જેમ,—પૃથ્વીત્વ જાતિ એ, દ્રવ્યત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જે જળત્વાદિ જાતિઓ તેની અવ્યાપ્ય હોઈને, દ્રવ્યત્વ જાતિની વ્યાપ્ય છે, માટે પૃથ્વીત્વ જાતિ દ્રવ્યત્વ જાતિની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે જળત્વ, તેજસ્ત્વ, વાયુત્વ, આત્મત્વ, મનસ્ત્વ, એ જાતિઓ પણ દ્રવ્યત્વ જાતિની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે એમ જાણવું.

સાક્ષી—ઉદાસીનત્વે સતિ બોદ્ધા । જે ચૈતન્ય નિર્વિકાર ઉદાસીન હોઈને બુદ્ધિ આદિકનો પ્રકાશ કરે છે અર્થાત્ પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય છત્યાદિ સર્વનો પ્રકાશ કરે છે. તે સાક્ષી કહેવાય છે.

૨. અકર્તૃત્વે સતિ દ્રષ્ટા સાક્ષી । જે કર્તા ન છતાં દ્રષ્ટા માત્ર હોય તે સાક્ષી.

૩. જીવિશ્વરનુગતસર્વાનુસન્ધાતૃત્વૈતન્યમ્ । જીવ અને ઈશ્વરમાં અનુગત તથા તે સર્વનું (જીવ અને ઈશ્વરનું) અનુસંધાન કરનાર ચૈતન્ય તે સાક્ષી.

સાદૃશ્યમ્—તદ્ભિન્નત્વે સતિ તદસાધારણ ધર્મેશ્વર્યત્વે વા સતિ તદ્ગતમૂયો ધર્મેશ્વર્ય સાદૃશ્યમ્ । જે પદાર્થમાં જે વસ્તુનું સાદૃશ્ય પ્રતીત થાય છે. તે વસ્તુ તે પદાર્થથી ભિન્ન હોય અને તે વસ્તુ વિષે જે અસાધારણ ધર્મ રહેલો હોય, તે સાદૃશ્યવાળી વસ્તુમાં હોય, એમ છતાં તેના ધણક ધર્મ સાદૃશ્યવાળી વસ્તુમાં હોય, ત્યારે તેને સાદૃશ્ય કહે છે. જેમ—આ મુખ ચંદ્ર જેવું છે એવી પ્રતીતિથી તે મુખમાં ચંદ્રનું સાદૃશ્ય સિદ્ધ થાય છે. હવે તે મુખ

ચંદ્રથી ભિન્ન પણ છે, તથા ચંદ્રમાના અસાધારણ ધર્મો (મહત્વ, મહત્વ વગેરે) મુખમાં નથી, એમ છતાં ચંદ્રમાં સાધારણ ધર્મરૂપે રહેલા જે આહ્વાદકત્વ, વર્તુલત્વ, તેજસ્વિત્વ આદિક ધણા ધર્મો છે, તે સર્વ ધર્મને મુખમાં પણ રહ્યા છે, માટે મુખનું ચંદ્રમા સાથે સાદૃશ્ય કહેવામાં આવે છે.

સાધકમ્—સ્વપક્ષપ્રમિતિજનકત્વમ્ ।

પોતાના પક્ષમાં પ્રમાણાતને ઉત્પન્ન કરવાપણું તે સાધકત્વ. ૨. સાધ્યનું ગ્રાપક. ૩. સાધન-કર્તા. ૪. સિદ્ધિકારક.

સાધકમાનમ્—સાધ્યવત્તા (સાધ્ય હોવાપણું) નો નિશ્ચય.

સાધનત્વમ્—વ્યાપ્યાધારત્વમ્ । વ્યાપ્તિના આધારરૂપ (હેતુ) પણું.

૨. કરણકારકત્વમ્ । કરણ નામે કારકપણું (તૃતીયા વિભક્તિનો અર્થ હોવાપણું.)

૩. કાર્યજનકત્વમ્ । કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાપણું.

૪. જ્ઞાનપ્રાપ્ત્યુપાયત્વમ્ । જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપાય રૂપ હોવાપણું.

૫. બ્રહ્મવિચારહેતુત્વમ્ । બ્રહ્મવિદ્યાનું હેતુપણું. એ સાધન (૧) સાક્ષાત્ સાધન, અને

(૨) પરંપરા સાધન બેદથી બે પ્રકારનું છે.

સાધર્મ્યમ્—સમાનધર્મપણું.

સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ—જે દૃષ્ટાન્ત નિશ્ચિત સાધ્યવાળું તથા નિશ્ચિત સાધનવાળું હોય છે તે દૃષ્ટાન્ત સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહેવાય છે એને જ અન્યથા દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ—“પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમવાળો છે તેથી, જેમ મહાનસ (પાકશાળા)” એમાં મહાનસ દૃષ્ટાન્ત નિશ્ચિત સાધ્ય (અગ્નિ) તથા નિશ્ચિત સાધન (ધૂમ)વાળું હોવાથી એ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. કોઈ એને સાધર્મ્યનિર્દેશન પણ કહે છે.

સાધર્મ્યસમાજાતિઃ—સાધર્મ્યજેન સ્થાપના-હેતુદ્વેષકચુત્તરં સાધર્મ્યસમા । સમાન ધર્મને લેખને સાધ્યનું સ્થાપન કરનારા હેતુને દ્વેષણ આપ-

(૨૨૮)

નાર જે ઉત્તર તે સાધર્મ્યસમા અતિ કહેવાય છે. જેમ, -કોઈએ કહ્યું કે, “આત્મા સક્રિયઃ, ક્રિયાહેતુગુણવત્ત્વાત્, લેષ્યવત્” —“આત્મા ક્રિયાવાળો છે, ક્રિયાના હેતુશ્રુત ગુણવાળો હોવાથી, જેમ માટીનું ઢેકું છે તેમ.” (ક્રિયાનો જનક જે વાયુસંયોગાદિક છે, તેજ ક્રિયાનો હેતુશ્રુત ગુણ જાણવો.) આ પ્રકારનો અનુમાનથી કોઈએ આત્મામાં સક્રિયત્વ સ્થાપન કર્યું, તેના પ્રતિ કોઈ અન્ય વાદી અથવા ઉત્તર કહે છે:—“જો કદાચિત્ સક્રિય માટીના ઢેકાના સાધર્મ્યથી આત્મા સક્રિય હોય, તો આકાશાદિક નિષ્ક્રિય દ્રવ્યના સાધર્મ્યથી આત્મા નિષ્ક્રિયપણે હોઈ શકે.” આ જાને પક્ષોમાં એક પક્ષની સાધક કોઈ યુક્તિ નથી. આવા પ્રકારના ઉત્તરનું નામ સાધર્મ્યસમા અતિ છે.

સાધારણકારણમ્—કાર્યત્વાવિચ્છિન્નકાર્યતા-નિરૂપિતકારણતાશાલિ સાધારણકારણમ્ । કાર્યત્વ ધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે કાર્યતા છે, તે કાર્યતાવડે નિરૂપિત જે કારણતા છે, તે કારણતાવાળો પદાર્થ સાધારણ કારણ કહેવાય છે. અર્થાત્, સર્વકાર્યમાત્ર વિષે વર્તનારો જે કાર્યત્વ ધર્મ છે, તે કાર્યત્વ ધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે સર્વ કાર્યમાત્ર વૃત્તિ કાર્યતા છે, તે કાર્યતાવડે નિરૂપિત (ઓળખાવેલી-જાણાવેલી) જે કારણતા છે, તે કારણતાવાળાં ધ્વિચરાદિક નવ કારણો છે, માટે તે ધ્વિચર આદિક નવ કારણો કાર્યમાત્રની પ્રતિ સાધારણ નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. તે નવ કારણો આ પ્રમાણે છે:—(૧) ધ્વિચર, (૨) ધ્વિચરનું જ્ઞાન, (૩) ધ્વિચરની ધ્વિષ્ટા, (૪) ધ્વિચરનો પ્રયત્ન, (૫) દિશાં, (૬) કાલ, (૭) પ્રાગભાવ, (૮) અદૃષ્ટ, અને (૯) પ્રતિબંધકાભાવ. એ નવ જ કાર્યમાત્રનાં સાધારણ નિમિત્ત કારણો છે.

સાધારણધર્મઃ—તદિતરદૃષ્ટિત્વે સતિ તદ્-વૃત્તિષ્ઠિઃ । જે ધર્મ કોઈ પદાર્થમાં રહેલો હોય અને તે સાથે તેનાથી જિન્ન પદાર્થમાં પણ રહેલો હોય તે.

સાધારણાનૈકાન્તિકહત્ત્વાભાસઃ—સાધ્ય-માવતદ્વૃત્તિહેતુઃ સાધારણઃ । જે હેતુ પોતાના સાધ્યના અભાવવાળા અધિકરણમાં રહે છે, તે હેતુ સાધારણ કહેવાય. જેમ, —“પર્વતો વહિમાન્, પ્રમેયસ્વાત્, મહાનસવત્ ।” —“આ પર્વત અગ્નિવાળો છે, પ્રમેયરૂપ હોવાથી. જે જે પ્રમેય હોય છે, તે તે અગ્નિવાળોજ હોય છે, જેમ મહાનસ પ્રમેયવાળું હોવાથી અગ્નિવાળું છે; તેમ પ્રમેયત્વ ધર્મવાળો હોવાથી આ પર્વત પણ અગ્નિવાળોજ હોવો જોઈએ.”

આ અનુમાનમાં પ્રમેયત્વરૂપ હેતુ પોતાનું સાધ્ય જે અગ્નિ તેના અભાવવાળા ક્ષદ (પાણીના ધરા) માં પણ રહે છે. માટે એ પ્રમેયત્વ હેતુ સાધારણ અનૈકાન્તિક નામે હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

આ અનુમાનમાં ‘પર્વતો વહિમાન્’ (પર્વત અગ્નિવાળો છે.) આ અનુમાતિના કરણરૂપ ‘વહિવ્યાપ્યં પ્રમેયત્વં’ (અગ્નિનું વ્યાપ્ય પ્રમેયત્વ છે) એવું વ્યાપ્તિજ્ઞાન ધરે; એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનની પ્રતિબંધકતા “વદ્યમાવવવૃત્તિ પ્રમેયત્વમ્” (અગ્નિના અભાવવાળા પદાર્થમાં પ્રમેયત્વ રહે છે.) એ જ્ઞાનમાં રહેલી છે અને એ પ્રતિબંધક જ્ઞાન યથાર્થ પણ છે. એ રીતે વ્યાપ્તિજ્ઞાનના પ્રતિબંધકીશ્રુત યથાર્થ જ્ઞાનની વિષયતા એ પ્રમેયત્વરૂપ હેતુ વિષે છે, માટે ઉક્ત હેત્વાભાસનું લક્ષણ એ પ્રમેયત્વ હેતુમાં સંભવે છે.

સાધુત્વમ્—નિર્દોષત્વમ્ । નિર્દોષપણું.

૨. અપવ્રંશમિન્નત્વમ્ । અપવ્રંશથી જિન્નપણું (શબ્દનું).

૩. અન્યુદયસાધનપ્રયોગવિષયત્વમ્ । અન્યુદયના સાધનરૂપ પ્રયોગનું વિષયપણું તે સાધુત્વ.

૪ સ્વપરકાર્ય સાધ્નોત્તીતિ સાધુઃ । જે પોતાનું તથા બીજાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે તે સાધુ.

૫ નિર્વૈરઃ સદયઃ શાન્તો દમ્ભાદંકારવર્જિતઃ । નિરોપદ્રેશ મુનિર્વૈતરાગઃ સાધુરિદ્ધોચરતે ॥ જે પુરૂષ કોઇની સાથે વૈર વિનાનો, દયાળુ, શાન્ત,

(૨૨૬)

દંભ અને અહંકારથી રહિત, અપેક્ષા વિનાનો, મુનિ (મનનશીલ), અને રાગરહિત હોય તે સાધુ કહેવાય છે.

સાધ્યમ્—વ્યાપ્તિરૂપકમ્ । જેનાવડે વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઈ શકે તે સાધ્ય. અર્થાત્-પક્ષ વિષે લિંગ (હેતુ) જ્ઞાનવડે જે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે સાધ્ય. જેમ, પર્વત (પક્ષ) વિષે ધ્રુમ (લિંગ) ના જ્ઞાનવડે અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે માટે અગ્નિસાધ્ય કહેવાય છે.

સાધ્યતા—(વેદાન્તમતે) અભિવ્યક્તિ. ખીન્ન શાસ્ત્રો જેમ જન્ય પદાર્થને સાધ્ય માને છે તેમ વેદાન્તીઓ માનતા નથી; માત્ર અભિવ્યક્તિ (પ્રકટ થવાપણાનેજ)નેજ સાધ્ય કહે છે.

સામ-પ્રિયવચનૈઃ ક્ષોધોપશમનમ્ । મધુર વચનોવાડે ક્ષોધનું ઉપશમન કરવું તે સામ (ઉપાય) કહેવાય છે.

૨. ગીતિવિશિષ્ટો મન્ત્રઃ । ગાયન વિશિષ્ટ મન્ત્ર-અર્થાત્ સામવેદના ૮૮૦૧૪ મન્ત્રો ગાન-રૂપ છે, તેમાંના દરેકને સામ (મન્ત્ર) કહે છે.

સામગ્રી—કારણસમૂહઃ । કારણોનો સમુદાય.

સામયિકાભાવઃ—ઉત્પત્તિવિનાશવાનભાવઃ । જે અભાવ ઉત્પત્તિવાળો તથા વિનાશવાળો હોય છે તે અભાવ સામયિકાભાવ કહેવાય છે. જેમ, સંયોગ સંબંધે કરીને જૂતલમાં રહેલો જે ઘટ છે, તે ઘટને જૂતલ પરથી ઉઠાવીને અન્યત્ર કંઈક લેઈ જઈએ ત્યારે ‘આ જૂતલપર ઘડો નથી’ એવી અભાવને વિષય કરનારી પ્રતીતિ થાય છે; તથા તે ઘડને પાછો જૂતલ પર મૂકવામાં આવે ત્યારે ‘આ જૂતલપર ઘડો નથી’ એવી પ્રતીતિ થતી નથી. એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, તે જૂતલમાંથી તે ઘડને જે વખતે લેઈ લેવામાં આવ્યો તે વખતે તે જૂતલમાં તે ઘડનો કોઈ અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, જે અભાવને ઉક્ત પ્રતીતિ વિષય કરે છે; અને તે જૂતલમાં તે ઘડો પાછો મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે ઘડનો અભાવ નાશ પામે છે, તેથી ઉક્ત પ્રતીતિ થતી નથી.

એવો ઉત્પત્તિ વિનાશવાળો અભાવ તે ‘સામયિકાભાવ’ છે. જે એ અભાવને અત્યંતાભાવ માનીએ તો, અત્યંતાભાવ નિત્ય છે અને નિષ્ક્રિય છે, માટે ઘડને પાછો જૂતલમાં મૂકીએ છીએ તે વખતે અત્યંતાભાવનો નાશ તથા અન્યત્ર ગમન સંભવતું નથી, માટે તે ઘડના વિઘ્નમાન કાળમાં પણ ‘આ જૂતલપર ઘટ નથી’ એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ! માટે અત્યંતાભાવથી ભિન્ન સામયિકાભાવ માનવાની જરૂર છે. આ સામયિકાભાવ કેવળ મૂર્ત દ્રવ્યનોજ હોય છે—ખીન્ન કોઈ પદાર્થનો હોતો નથી.

સામર્થ્યમ્—કાર્યજનનયોગ્યત્વમ્ । કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા.

સામવેદઃ—સામવહુલો વેદઃ । સામ મન્ત્રો જેમાં ઘણા છે એવો વેદ. અથવા—

૨. સામાવયકો વેદઃ । સામ મન્ત્રોરૂપ અવયવવાળો વેદ.

૩. સામદ્રવ્યકો વેદઃ । સામ રૂપ દ્રવ્યવાળો વેદ.

સામાનાધિકરણવમ્—સમાનાધિકરણવૃત્તિ-ત્વમ્ । સમાન અધિકરણમાં વર્તવાપણું—હોવાપણું,

૨. एकविक्रितनिष्ठत्वे सत्येकार्यनिष्ठत्वम् । એક વિભક્તિવાળું હોઈને એકજ અર્થવાળું હોવાપણું.

સામાનાધિકરણસમ્બન્ધઃ—ભિન્નપ્રવૃત્તિ-નિમિત્તાનાં શબ્દાનામેકસ્મિન્નર્થે પ્રવૃત્તિઃ । જે શબ્દોની જૂદા જૂદા અર્થમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે, એમ છતાં તેમની જે અનેક અર્થમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે, તે પદોનો સામાનાધિકરણ સંબંધ કહેવાય. જેમ, ‘તે આ દેવદત્ત.’ એમાં ‘તે’ પદ તે કાળ અને તે દેશથી વિશિષ્ટપણું બતાવે છે; અને ‘આ’ પદ વર્તમાન કાળ તથા વર્તમાન દેશથી વિશિષ્ટપણું બતાવે છે. એમ ‘તે’ અને ‘આ’ એ બન્ને પદો ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળમાં પ્રવૃત્તિ કરનારાં છતાં કાગત્યાગ લક્ષણ વડે એકજ

(૨૩૦)

‘દેવદત્ત’ અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, એ તેમનો સામાનાધિકરણ સંબંધ કહેવાય છે.

૨. મિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વે સત્યેકાર્યપ્રતિ-પાદકમ્ । જૂદા જૂદા અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર શબ્દોનું એક અર્થ પ્રતિપાદકપણું.

૩. મિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તયોઃ સમાનવિભક્ત્ય-ન્તયોરેકસ્મિન્નર્થે તાત્પર્ય સામાનાધિકરણ્યમ્ । જૂદા જૂદા અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અને સમાન વિભક્તિવાળા બે શબ્દોનું એક અર્થમાં તાત્પર્ય સામાનાધિકરણ સંબંધ કહેવાય છે.

સામાનાધિકરણ સંબંધ બે પ્રકારનો છે:

(૧) મુલસામાનાધિકરણ્યમ્. (૨) વાઘ-સામાધિકરણ્યમ્.

સામાન્યમ્—નિત્યત્વે સત્યનેક સંમતેત્વં સામાન્યમ્ । જે પદાર્થ નિત્ય હોય છે તથા અનેક વ્યક્તિઓ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, તે પદાર્થ સામાન્ય કહેવાય છે. એ સામાન્યને જ ન્યાયશાસ્ત્રમાં જાતિ કહે છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, એ ત્રણ પદાર્થોમાં રહેનારી જે સત્તા જાતિ છે, તે સત્તા જાતિ ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય છે, તથા દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મરૂપ અનેક વ્યક્તિઓમાં સમવેત પણુ છે. (સમવાય સંબંધથી રહેનારી વસ્તુનું નામ સમવેત છે.) માટે એ સત્તા જાતિને સામાન્ય કહે છે. એજ રીતે પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહેનારી દ્રવ્યત્વ જાતિ, રૂપાદિ ચોવીશ ગુણોમાં રહેનારી ગુણત્વ જાતિ, ઉત્કલેષણાદિ પાંચ કર્મમાં રહેનારી કર્મત્વ જાતિ; એજ પ્રમાણે પૃથ્વીત્વ જાતિ, જલત્વ જાતિ વગેરે; તથા રૂપત્વ, રસત્વ, વગેરે; તથા ઉત્કલેષણત્વ, અપક્ષેપણત્વ, વગેરે; તથા ઘટત્વ, પટત્વ વગેરે; એ સર્વ જાતિઓ અનેક વ્યક્તિઓમાં સમવેત છે અને નિત્ય છે, માટે તે સર્વનો સમાવેશ ‘સામાન્ય’ માં થાય છે.

૨. નિઃસામાન્યત્વે સતિ વિશેષાન્યત્વે ચ સતિ સમવેત્ સામાન્યમ્ । જે પદાર્થ જાતિરૂપ સામાન્યથી રહિત હોય છે તથા વિશેષ

પદાર્થથી ભિન્ન હોય છે, તથા સમવેત હોય છે, તે પદાર્થ સામાન્ય કહેવાય છે. **ખુસાસો**—સામાન્યમાં કોઇ સામાન્ય રહેતું નથી માટે પૂર્વ ઉક્ત સત્તા દ્રવ્યત્વાદિરૂપ સામાન્ય જાતિરૂપ સામાન્યથી રહિત પણુ છે, તથા વિશેષ નામના પદાર્થથી ભિન્ન પણુ છે, તથા સમવેત પણુ છે, માટે ‘સામાન્ય’નું આ ખીણું લક્ષણ પણુ સંભવે છે.

૩. બહુવ્યાપક સામાન્યમ્ । જે ધર્મ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં વ્યાપક હોય તે સામાન્ય.

૪. અનુગતધર્મે વા । અથવા જે ધર્મ અનેક પદાર્થોમાં અનુગત હોય તે સામાન્ય.

સામાન્યગુણ—સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, નૈમિત્તિક દ્રવત્વ, ગુરુત્વ, વેગ, એ દશ ગુણો સામાન્ય ગુણો કહેવાય છે. જેમને મતે સ્થિતિ-સ્થાપકત્વ પૃથ્વી વગેરે ચાર દ્રવ્યોમાં રહેલું છે, તેમને મતે એ ગુણ પણુ સામાન્યમાં ગણાય છે.

સામાન્યતોદદ્યમનુમાનમ્—કાર્યકારણ-મિન્નલિજ્જકમનુમાન સામાન્યતો દદ્યમ્ । જે અનુમાનમાં કાર્યરૂપ લિંગ નથી, તેમ કારણરૂપ લિંગ પણુ નથી, પણુ તે કાર્ય કારણથી ભિન્ન લિંગ હોય છે, તે અનુમાન સામાન્યતો દદ્ય કહેવાય છે. જેમ, ‘હવં દ્રવ્યં, પૃથ્વીત્વાત્ ।’ (આ પદાર્થ દ્રવ્ય છે, પૃથ્વી છે તેથી.) આ અનુમાનમાં પૃથ્વીત્વરૂપ હેતુ વડે દ્રવ્યત્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી છે. તેમાં પૃથ્વીત્વ જાતિરૂપ લિંગ, દ્રવ્યત્વ જાતિ-રૂપ સાધ્યનું કાર્ય પણુ નથી, તેમ કારણ પણુ નથી; માટે એ અનુમાન ‘સામાન્યતોદદ્ય’ કહેવાય છે.

કોઈક પ્રંથકાર તો એમ કહે છે કે, જે અનુમાનમાં અન્વય વ્યાપ્તિ તથા વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ અને હોય છે, એવું અન્વય વ્યતિરેકિ અનુમાન તે ‘સામાન્યતોદદ્ય’ કહેવાય છે. જેમ, ‘પર્વતો વહ્નિમાન, ધૂમવસ્ત્વાત્ ।’ (પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડાવાળો હોવાથી.)

(૨૬૧)

એ અન્યવય વ્યક્તિરૂઢી અનુમાનને સામાન્ય-
તોદષ્ટ અનુમાન કહેવું.

સામાન્યપદાર્થ:—જાતિરૂપ સામાન્ય
પદાર્થ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ, એ ત્રણ પદાર્થોમાં
રહે છે. સામાન્ય (૧) પર અને (૨) અપર
એવા બે પ્રકારનું છે. તેમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને
કર્મ, એ ત્રણમાં રહેનારી સત્તા જાતિ
પરસામાન્ય કહેવાય છે; નવ દ્રવ્યો વિષે
રહેનારી દ્રવ્યત્વ જાતિ, તથા ચોવીશ ગુણોમાં
રહેનારી ગુણત્વ જાતિ, તથા પાંચ કર્મોમાં
રહેનારી કર્મત્વ જાતિ, એ સર્વ અપર
સામાન્ય કહેવાય છે. જાતિરૂપ સર્વ સામાન્ય
નિત્ય હોય છે.

સામાન્યલક્ષણસન્નિકર્ષ:—ઇન્દ્રિયસમ્બદ્ધ-
વિશેષ્યલક્ષણપ્રવારીમૂલ્ત સામાન્ય સામાન્ય-
લક્ષણસન્નિકર્ષ:। ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોના
સંયોગાદિક સંબંધવાળો જે પદાર્થ છે, તે
પદાર્થ જેમાં વિશેષ્ય હોય. એવું જે ચાક્ષુષાદિક
જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનમાં પ્રકારીજીત જે સામાન્ય
છે, તે સામાન્યને સામાન્યલક્ષણસન્નિકર્ષ
કહે છે. જેમ, રસોડા વગેરેમાં ધૂમની સાથે
ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ સંબંધ થયા પછી
'આ ધૂમારો છે' એ પ્રકારનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ
થાય છે. તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના
સંયોગવાળો ધૂમ એ વિશેષ્ય છે, અને
ધૂમમાં રહેલી ધૂમત્વ જાતિ એ પ્રકાર છે.
માટે તે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિય સંબદ્ધ-ધૂમ વિશેષ્યક
પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવિષે પ્રકારરૂપ હોવાથી, તે
ધૂમત્વ જાતિ સામાન્ય લક્ષણસન્નિકર્ષ કહેવાય
છે. એ ધૂમત્વ જાતિરૂપ સામાન્ય સર્વ ધૂમોમાં
સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. અર્થાત્ પૂર્વે
નાથ પામેલા તથા હવે પછી ઉત્પન્ન થનારા
જેટલા ધૂમ છે, તથા હમણાં વર્તમાન કાળમાં
રહેલા દેશાન્તરોમાં જેટલા ધૂમ છે, તે સર્વ
ધૂમોમાં એ ધૂમત્વ સામાન્ય, સમવાય સંબંધે
કરીને રહે છે. એ ધૂમત્વ જાતિરૂપ સામાન્યજ
ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને તે સર્વ ધૂમો સાથે સંબંધ છે,

માટે 'આ ધૂમ' એ પ્રકારનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ
થયા પછી તે ધૂમત્વરૂપ સામાન્ય લક્ષણ
સન્નિકર્ષ વડે 'સર્વે ધૂમો' એ પ્રકારનું તે
ધૂમોવિષયક અલૌકિક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન
થાય છે.

એજ રીતે એક અગ્નિમાં 'આ અગ્નિ'
એ પ્રકારના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પછી અગ્નિત્વરૂપ
સામાન્ય લક્ષણ સન્નિકર્ષવડે સર્વ અગ્નિઓનું
અલૌકિક ચાક્ષુષ ઉત્પન્ન થાય છે. એજ રીતે
ત્વક્ આદિ ઇન્દ્રિયો વિષે પણ સમજવી.

સામાન્ય લક્ષણ સન્નિકર્ષમાં લક્ષણ એવું
પદ છે. એ લક્ષણ પદના બે અર્થ થાય છે.
એક તો લક્ષણ એટલે સ્વરૂપ; અને બીજું,
લક્ષણ એટલે વિષય. પહેલી રીતે 'સામાન્ય
છે લક્ષણ (સ્વરૂપ) જેનું એવો સન્નિકર્ષ'
એવો અર્થ થાય; અને બીજી રીતે 'સામાન્ય
છે લક્ષણ (વિષય) જેનો એવો સન્નિકર્ષ'
એવો અર્થ થાય. પહેલી રીતે 'ધૂમત્વાદિક
સામાન્ય,' એજ સન્નિકર્ષ થાય છે; અને
બીજી રીતે 'ધૂમત્વાદિક સામાન્યનું જ્ઞાન' એ
સન્નિકર્ષ થાય છે.

અત્યાર સુધી જે સામાન્ય લક્ષણ સન્નિ-
કર્ષનો અર્થ કર્યો તે પહેલી રીતે (એટલે
લક્ષણનો અર્થ સ્વરૂપ માનીને) કર્યો છે. હવે
બીજી રીતે અર્થ કરવાનું કારણ કહે છે:

'આ ધૂમ છે,' આ પ્રકારના જ્ઞાનની
ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજે દિવસે તે ધૂમની
સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના સંયોગનો અભાવ છતાં
પણ તે ધૂમત્વરૂપ સામાન્ય ધૂમવિષે વિલ-
માન છે, માટે તે ધૂમત્વરૂપ સામાન્ય લક્ષણ
સન્નિકર્ષવડે બીજે દિવસે પણ સર્વ ધૂમ
વિષયક અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ, પણ
તેમ થતું નથી; માટે ધૂમત્વાદિક સામાન્યના
જ્ઞાનનેજ સામાન્યલક્ષણસન્નિકર્ષ માનવો
જોઈએ, એવો કેટલાક ગ્રંથકારોનો મત છે.

સામાન્યવિધિ:—વિશેષ વિધિના અપવાદ
રૂપે જે વિધિ કહી હોય તે. જેમ,—“અગ્નિ-

(૨૩૨)

બોનીયં પશુમાલમેત । ”—(અગ્નિષેખીય પશુની હિંસા કરવી.) આ એક વિશેષ વિધિ છે. તેના અપવાદ કરીને “ન હિંસ્યાત્ સર્વાભૂતાનિ” સર્વ પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી.” એવો વિધિ છે તે સામાન્ય વિધિ છે.

સામાન્યાત્યન્તાભાવઃ—જે જૂતલમાં ઘડા પશુ પ્રકારનો ઘડો નથી એવા જૂતલમાં ‘આ જૂતલમાં ઘડો નથી’ એવી પ્રતીતિ થાય છે; એ પ્રતીતિવડે સિદ્ધ થયેલો ઘડાનો જે અત્યંતાભાવ છે, તે સામાન્યાત્યંતાભાવ કહેવાય છે.

સામાન્યાન્યોન્યાભાવઃ—‘આ જૂતલમાં તે ઘડો નથી’ એ પ્રકારની પ્રતીતિવડે સિદ્ધ જે જૂતલમાં ઘડાનો અન્યોન્યાભાવ છે, તે સામાન્યાન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે.

સામાન્યાદક્ષારઃ—સામાન્યતોઽદ્વમિત્યમિમાનાસ્મિકાચિત્તવૃત્તિઃ । સામાન્યપણે ‘હું’ એવી અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિ.

સામીપ્યમ્—ધર્મરત્ના સમીપમાં રહેવાપણું (એક પ્રકારની મુક્તિ).

સારૂપ્યમ્—ઉપાસકને ધર્મરત્ના સમાન રૂપની પ્રાપ્તિ (એક પ્રકારની મુક્તિ).

સાર્દ્દિમોક્ષ—ઉપાસકને જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે વ્યાપાર સિવાય પરમેશ્વરના સમાન ઐશ્વર્ય અને ભોગની પ્રાપ્તિ તે (એક પ્રકારની મુક્તિ).

સાલોક્યમ્—ધર્મરત્ના ક્ષોકમાં રહેવાપણું (એક પ્રકારની મુક્તિ).

સાચયવત્ત્વમ્—અવયવોથી ઉત્પન્ન થવાપણું.

સાહ્યરવ્યશાસ્ત્રમ્—સમ્યગ્વિવિચય ક્યાયન્તે પ્રકૃતીક્રિયન્તે-તત્ત્વાનિ પ્રકૃતિપુરુષપદાર્થરૂપાણિ યસ્મિન્સ્તત્ । જે શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એવા પદાર્થ રૂપ તરવોનું સારી રીતે વિવેચન કરીને તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા હોય તે શાસ્ત્ર.

સાંવાદિકાઃ—ન્યાયિકા.

સાંસિદ્ધિકમ્ સ્વમાવનિર્વૃત્તમ્—નિમિત્તાન્ત-રાજ્યમ્ । સ્વભાવથી જે સિદ્ધ હોય તે, એટલે

ખીજા કોઇ નિમિત્તથી નહિ થયેલું. જેમ જળમાં સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય છે, એટલે સ્વભાવથી જળ દ્રવ્યુણુવાળું છે. (લાખ, ધાતુઓ, વગેરે તાપના નિમિત્તથી ઓગળે છે, માટે તેમાં જે દ્રવ્ય છે તે નૈમિત્તિક દ્રવ્ય કહેવાય છે. સાંસિદ્ધિક નહિ.)

સિદ્ધત્ત્વમ્—નિષ્પન્નત્ત્વમ્ । નિષ્પન્ન થવાપણું. (નિષ્પત્તિ એટલે સિદ્ધ.)

સિદ્ધસાધનમ્ પૂર્વ સિદ્ધ અર્થની જે હેતુ વડે સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તે હેતુ સિદ્ધસાધન કહેવાય છે. પ્રાચીન નૈયાયિકો સિદ્ધસાધન હેતુનો આશ્રયાસિદ્ધ હેતુભાસમાં અંતર્ભાવ કરે છે, અને નવીન નૈયાયિકોને મતે સિદ્ધસાધન એ નિગ્રહરથાનમાં આવી જાય છે. (‘નિગ્રહરથાન’ શબ્દ જુઓ) અથવા,

૨. પ્રમાણભગતાર્થસાધનં (બનુમાનં) સિદ્ધસાધનમ્ । પ્રમાણુથી નિશ્ચિત થયેલા અર્થનું પાછું અનુમાન કરવું તે સિદ્ધસાધન. જેમ, પર્વતમાં અગ્નિ નક્કી થયા પછી પણ ‘પર્વતો વહિમાન્ ધૂમાત્’ એવું અનુમાન કરવું તે.

સિદ્ધાન્તઃ—પ્રમાણિક્ત્વેનામ્યુપગતોર્થઃ સિદ્ધાન્તઃ । શાસ્ત્રવેત્તા પુરૂષોએ પ્રમાણિકતા રૂપ વડે અંગીકાર કરેલો જે અર્થ છે, તેને સિદ્ધાન્ત કહે છે.

૨ પ્રમાણાયુપન્યાસેન પૂર્વપક્ષનિરાસકઃ સિદ્ધાન્તઃ । પ્રમાણુદિકનું કથન કરીને પૂર્વ પક્ષનું ખંડન કરનારા અર્થ તે સિદ્ધાન્ત.

એ સિદ્ધાન્ત ચાર પ્રકારનો છે: (૧) સર્વતંત્રસિદ્ધાન્ત, (૨) પ્રતિતંત્રસિદ્ધાન્ત, (૩) અધિકરણસિદ્ધાન્ત, અને (૪) અબ્યુપગમસિદ્ધાન્ત. એ ચારનાં ચારનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્તઃ—અર્થાં શાસ્ત્રોથી અવિરુદ્ધ એવો જે પોતાના શાસ્ત્રવિષે અંગીકાર કરેલો સિદ્ધાન્ત તે સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે. જેમ—પ્રાણાદિકામાં ઇદ્રિયત્વનો અંગીકાર; અંધાદિકા વિષે પ્રાણાદિક ઇદ્રિયોના અર્થપણુનો અંગીકાર; પૃથ્વી આદિક પાંચમાં જૂતપણુનો અંગીકાર; ઇત્યાદિ.

(૨૩૩)

૨. પ્રતિતંત્રસિદ્ધાન્ત—જે અર્થ વાદીએ અથવા પ્રતિવાદીએ એક જણાએ જ અંગીકાર કર્યો છે, બીજાએ અંગીકાર કર્યો નથી, તે અર્થ પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે. જેમ, મીમાંસકોના મત વિષે શબ્દના નિત્ય-પણાનો અંગીકાર છે, તે પ્રતિતંત્રસિદ્ધાન્ત.

૩. અધિકરણસિદ્ધાન્ત—જે અર્થની સિદ્ધિ થયા પછી પ્રસ્તુત અર્થની સિદ્ધિ થાય, તેને અધિકરણસિદ્ધાન્ત કહે છે. જેમ, બ્રહ્મ-કાદિ રૂપ કાર્યને પક્ષ માનીને, ઉપાદાન ગોચર અપરોક્ષ જ્ઞાન-ચિકીર્ષાકૃતિવાળા પુરુષવડે જન્મત્વ સિદ્ધ કર્યો પછી ઈશ્વરનું સર્વગુણ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ એ અનુમાનનો આકાર આવો થાય. ધ્યુનુકાદિ કાર્ય ઉપાદાનગોચર-પરોક્ષજ્ઞાનચિકીર્ષાકૃતિમુરુષજન્યં, કાર્યત્વાત ઘટવત્. “બ્રહ્મકાદિ કાર્ય”, ઉપાદાન ગોચર અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા, અને કૃતિ, એ ત્રણથી યુક્ત એવા પુરુષવડે જન્મ્ય છે; કાર્ય છે માટે; ધડાની બેઠે.” આને અધિકરણ સિદ્ધાન્ત કહે છે, કેમકે ઘટાદિ કાર્ય તો કુંભાર કરી શકે છે, કેમકે તેને ઉપાદાન જે મૃત્તિકા તે વિષે અપરોક્ષ જ્ઞાન છે, ઘડો કરવાની ઇચ્છા છે, અને કૃતિ રૂપ પ્રયત્ન પણ તે કરે છે; પણ બ્રહ્મ રૂપ કાર્ય તો અતીન્દ્રિય હોવાથી તેમાં ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઇને ઉપાદાન ગોચર અપરોક્ષ જ્ઞાનાદિ સંભવતાં નથી; માટે એવા જ્ઞાનવાળો બ્રહ્મકાદિને કર્તા ઈશ્વર તે સર્વગ હોવો જોઈએ. આવી રીતે ઈશ્વરનું સર્વગત્વ સિદ્ધ કર્યું છે, માટે એ અધિકરણસિદ્ધાન્ત કહેવાય છે.

૪. અભ્યુપગમસિદ્ધાન્ત—સાક્ષાત્ સૂત્રમાં નહિ કથન કરેલા અર્થનો જે અંગીકાર અભ્યુપગમસિદ્ધાન્ત કહેવાય છે. જેમ મન વિષે ઇન્દ્રિયપણાનો અંગીકાર એ અભ્યુપગમ-સિદ્ધાન્ત છે.

સુખમ—સર્વેષામનુકૂલતયા વેદાનીય સુખમ્। સર્વ પ્રાણીઓને અનુકૂળતા રૂપે એટલે

ઇષ્ટવસ્થુ જે જ્ઞાનનો વિષય હોય છે, અર્થાત્ ઇષ્ટરૂપ જાણીને સર્વ પ્રાણી આ અમને પ્રાપ્ત થાઓ, એ પ્રમાણે જેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે છે તે સુખ કહેવાય છે.

૨. રૂપસાધનતાજ્ઞાનાજન્યચ્છાવિષયગુણઃ સુખમ્। આ અમારે ઇષ્ટનું સાધન છે, એ પ્રમાણે ઇષ્ટ સાધનતા જ્ઞાનવડે અજન્ય એવી જે જન્ય ઇચ્છા છે, તે ઇચ્છાનો જે વિષય હોય તથા ગુણ હોય તે સુખ કહેવાય. અહીં આમ સમજવાનું છે—શબ્દરૂપશોદિ વિષયો સુખરૂપ ઇષ્ટનાં સાધન છે, પણ સુખ કોઈ બીજા ઇષ્ટનું સાધન નથી, કેમકે તે સુખ જ ફળરૂપ છે, તેથી તે પોતેજ ઇષ્ટ છે. એવા સુખમાં લોકોને જે ઇચ્છા થાય છે, તે સુખ માત્રના જ્ઞાન વડે જ જન્ય છે. ઇષ્ટ સાધનતા જ્ઞાનવડે જન્ય નથી, માટે ઇષ્ટ સાધનતા જ્ઞાનવડે અજન્ય અને ‘મને સુખ થાઓ’ એ પ્રમાણે સુખ માત્રના જ્ઞાનથી જન્ય એવી ઇચ્છા છે. તે ઇચ્છાના વિષયભૂત સુખ છે, અને તે ગુણ પણ છે, માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૩. હૃદ સુલીલ્યનુમવિષયગુણઃ સુખમ્। હું સુખી છું એ પ્રકારના માનસ પ્રત્યક્ષ રૂપ અનુભવનો જે વિષય હોય તથા ગુણ હોય તે સુખ.

૪. અન્યેચ્છાનધીનેચ્છા વિષયત્વે સતિ માત્સ્વં સુહૃત્ત્વમ્। પોતાની ઇચ્છાનો વિષય બીજાની ઇચ્છાને અધીન ન હોય એવું ભાવપણું તે સુખ.

૫. સત્ત્વપરિણામરૂપપ્રીત્યાત્મકચિત્તવૃત્તિવિશેષઃ। સત્ત્વ ગુણના પરિણામ રૂપ ચિત્તની પ્રીતિ નામે એક પ્રકારની વૃત્તિ તે સુખ.

સુખગુણઃ—સુખ ગુણ કેવળ જીવાત્મા-માંજ રહે છે. એ ચાર પ્રકારનો છે:—(૧) વૈષયિક, (૨) આભિમાનિક, (૩) માનોરથિક અને (૪) અભ્યાસિક. એ સઘળાં સુખ અનિત્ય છે.

સુખાદિગોચર પ્રમા—સુખ દુઃખાદિને વિષય કરનારી અંતરપ્રત્યક્ષપ્રમા.

(૨૩૪)

સુખાદિવિષયકપ્રમા—હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, ઇત્યાદિ પ્રમા.

સુવિચારણા (જ્ઞાનભૂમિ):—ગુહ્યુપસૂત્ય વેદાન્તવાક્યવિચારાત્મકશ્રવણમનનાત્મિકાવૃત્તિ: । ગુરૂની પાસે જઈને વેદાન્ત વાક્યના વિચારરૂપ શ્રવણ મનનરૂપ વૃત્તિ.

સુષુપ્તિજાગ્રત્—સુષુપ્ત્યવસ્થાયાં સાત્ત્વિકી યા સુષ્માકારા વૃત્તિ: (યદનન્તરં પ્રવુદ્ધસ્ય સુક્ષ્મહમસ્વાપ્સમિતિ પરમર્શ:) સા । સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે સુખાકાર વૃત્તિ થાય છે (એટલે સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા જાગ્યા પછી જાગેલાને હું સુખથી ઉંઘ્યો' એવું જે સુખનું સ્મરણ થાય છે) તે સુષુપ્તિ જાગ્રત કહેવાય.

સુષુપ્તિસુષુપ્તિ:—સુષુપ્ત્યવસ્થાયાં યા તામસી વૃત્તિ: (યદનન્તરં ગાઢ મૂઢાહમસ્વાપ્સમિતિ પરામર્શ:) સા । જે તામસી ચિત્તવૃત્તિ (એટલે હું ગાઢ નિદ્રામાં ઉંઘ્યો, મેં કાંઈ જાણ્યું નહિ એવું જાગ્યા પછી સ્મરણ થાય છે) તે સુષુપ્તિસુષુપ્તિ કહેવાય.

સુષુપ્તિસ્વપ્ન:—સુષુપ્ત્યવસ્થાયાં યા રાજસી વૃત્તિ: (યદનન્તરં દુઃસમહમસ્વાપ્સમિતિ પ્રવુદ્ધસ્ય પરામર્શ:) સા । સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે રાજસી વૃત્તિ (એટલે જાગ્યા પછી 'મને સારી ઉંઘ આવી નહિ-હું દુઃખમાં ઉંઘ્યો' એવું જે સ્મરણ થાય છે) તે સુષુપ્તિસ્વપ્ન.

સુષુપ્ત્યવસ્થા-સંપ્રસાદાવસ્થા—જાગ્રત્ સ્વપ્નોભયભોગપ્રદકર્મોપરમે સત્તિ દ્વિવિધદેહાભિમાન-નિવૃત્તિદ્વારા વિશેષવિજ્ઞાનોપરમાત્મિકા યા બુદ્ધે: કારણાત્મનાવસ્થિતિ: । જાગ્રત્ અને સ્વપ્ન બન્નેનાં ભોગ આપનારાં કર્મો વિરામ પામ્યા પછી રથૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્ને દેહનું અભિમાન નિવૃત્ત થાય છે. તે વખતે બુદ્ધિનું વિશેષ વિજ્ઞાન પણ ઉપરામ પામે છે, અને બુદ્ધિ પોતાના કારણ અજ્ઞાન રૂપે રહે છે, તે સુષુપ્તિ એને સંપ્રસાદ પણ કહે છે.

સુહૃદ્—પ્રત્યુપકારમનપેક્ષોપકારી । ઉપકારના બદલામાં ઉપકારની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ઉપકાર કરનારો તે 'સુહૃદ્' કહેવાય.

સૂક્ષ્મભૂતાનિ—પ્રત્યક્ષ વ્યવહારને અધોગ્મ્ય એવાં સૂક્ષ્મભૂત.

સૂક્ષ્મશરીરમ્-લિંગશરીરમ્—અપચીકૃત ભૂતકાર્યમ્ । અપચીકૃત પંચ ભૂતોનું કાર્ય તે સૂક્ષ્મશરીર અથવા લિંગ શરીર કહેવાય છે. ૨. દગ્ગોચરત્વે સત્તિ કારણદેહમિન્ત્વમ્ । દષ્ટિથી ન દેખાય એવું હોઈને જે કારણ શરીરથી લિંગ હોય તે શરીર સૂક્ષ્મ શરીર કે લિંગ શરીર.

સૂત્રમ્—અભ્યાસરત્વે સત્તિ બહુર્થસૂત્રકત્વમ્ । થોડા શબ્દમાં ઘણા અર્થને સૂચવનારું (વાક્ય) ૨. અભ્યાસરમસંવિધર્ષ, (ન્યાયવત્) સારવ-દ્વિશ્વતો સુખમ્ । અસ્તોમનનવર્થ ચ સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥૧૧॥ જે વાક્ય થોડા અક્ષરોવાળું, સહેલ રહિત, (ન્યાયવાળું) અથવા સારવાળું, સર્વ તરફથી અર્થ ઘર્ષ શકે એવું એટલે એકજ અર્થને ઉદ્દેશીને કહેવું છતાં તેવા તેવા બધા પ્રસંગે લાગુ પડે એવું, રોકાણ વગરનું અને દોષ રહિત હોય તેને સૂત્ર કહે છે.

સૂત્રાત્મા—હિરણ્યગર્ભ: સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર. કપડાંમાં સૂત્રની પેઠે સૂટિમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી સૂત્રાત્મા કહેવાય છે.

સૂટિ:—ઉત્પત્ત્યનુકૂલવ્યાપારવિશેષ: । ઉત્પત્તિ કરવાને અનુકૂળ એવા અમુક વ્યાપાર.

સૂટિદ્વયમ્—એ પ્રકારની સૂટિ: (૧) યુગપત્ એટલે એકદમ સૂટિની ઉત્પત્તિ થવી તે; અને (૨) ક્રમ સૂટિ એટલે માથા, મહત્તર અહંકાર, પંચ મહાભૂત, ઇત્યાદિ ક્રમે સૂટિ થવી તે. અથવા, દષ્ટિસૂટિ અને સૂટિદષ્ટિ, એવા પણ એ પ્રકાર છે. (તે તે શબ્દ જુઓ)

સેવા—સર્વભાવેનાચાર્યાનુકૂલકારિત્વમ્ । સંપૂર્ણ ભાવથી આચાર્યને અનુકૂળ હોય તેમ કરવું, તે સેવા.

સોપાધિકમેદત્વમ્—ઉપાધિસત્તાવ્યાપ્યસત્તા-કત્વમ્ । જેનું સત્તાવાળા હોવાપણું (એટલે અસ્તિત્વ) ઉપાધિનું સત્તાનું વ્યાપ્ય હોય છે તે સોપાધિકમેદત્વ કહેવાય છે.

(૨૩૫)

સોપાધિકભ્રમ:—ઉપાધિસત્તાનિરૂપણવી-
નનિરૂપણમ્ । જે ભ્રમ અધિધાનનું ગ્હાન થયા
છતાં પણ નિવૃત્ત થતો નથી, તે સોપાધિક
ભ્રમ કહેવાય છે. (અર્થાત્ ‘આ ભ્રમ છે’
એમ જાણ્યા છતાં પણ ઉપાધિ ચાલુ રહે
ત્યાં સુધી ભ્રમ પણ ચાલુ રહે તે સોપાધિક
ભ્રમ.) એ બે પ્રકારનો છે: (૧) આલ્-
સોપાધિકભ્રમ અને (૨) આંતરસોપાધિક ભ્રમ.

(૧) આલ્સોપાધિક ભ્રમ—આ
ભ્રમ ઉપાધિને લીધે થયેલો હોય છે. જેમ,
રાતા કૃલશ્પ ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકમાં રાતા-
પણું દેખાય છે, તે આલ્સોપાધિક ભ્રમ છે.

(૨) આંતરસોપાધિક ભ્રમ—કર્મ
રૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યાના કાર્યરૂપ
હોવાથી કર્તાપણુનો ભ્રમ, એ આંતરસોપાધિક
ભ્રમ જાણવો.

સૌત્રાન્તિક:—બોદ્ધમાર્ગનો ત્રીજો અનુ-
યાયી. તેનું માનવું એમ છે કે આલ્ પદાર્થોનું
અસ્તિત્વ તો છે, પણ તે પ્રત્યક્ષ થતું નથી;
વિજ્ઞાનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી તેનું
અનુમાન થાય છે. અર્થાત્ સૌત્રાન્તિક આલ્
અર્થનું અસ્તિત્વ તો માને છે, પણ તે પદાર્થો
કેવળ અનુમિતિ જ્ઞાનનો વિષય છે એમ
માને છે.

સ્તુતિ:—આરોપ્યગુણકથનમ્ । કોઇ પદાર્થોદ્ધિમાં ગુણનું આરોપણ કરીને તેનું કથન કરેલું તે સ્તુતિ.

(૨) ગુણનિષ્ઠગુણમિધાનમ્ । ગુણવાળામાં રહેલા ગુણોનું કથન તે સ્તુતિ.

સ્તુત્યર્થવાદ:—સાક્ષાદ્વિષ્યર્થસ્ય પ્રશંસાર્થકં
વાક્યમ્ । વિધેય અર્થનું સાક્ષાત્ પ્રશંસા
કરનારું વાક્ય.

સ્તોત્રમ્—સામગાનવિશિષ્ટપ્રકરણકં ગુણમિ-
ધાનમ્ । સામગાનયુક્ત મંત્રપ્રકરણ—જેમાં (દ્રવ્ય-
દેવતાદિના) ગુણનું કથન કરેલું હોય છે તે.

૨. સામાન્યતઃ કોઇ પણ દેવાદિની
સ્તુતિના શ્લોક.

સ્તોમ:—અર્થશૂન્યત્વે સતિ ઉચ્ચારણમાત્ર-
પ્રયોજનત્વમ્ । જેમાં અર્થ કંઈ હોય નહિ,
એમ છતાં ઉચ્ચારણ કરવું એજ જેમાં પ્રયોજન
હોય છે એવા અક્ષરાદિ. જેમ, સામવેદમાં
માનના સ્વર પરિપૂરણાર્થે જે અર્થશૂન્ય શબ્દો
આવે છે તે. જેમ, ‘હ્રા-હ્રૌ’ વગેરે.

સ્તોમ:—પોતાના ગુણ પ્રકટ કરવા તે.
૨. સમૃદ્ધ. ૩. યજ્ઞ. ૪. સ્તુતિ. ૫. ધન. ૬.
મસ્તક. ૭ ધાસ કે ધાન્યના છોડ. ૮. ભાવો.

સ્થલમ્—તત્ત્વવ્યવહારજન્યશબ્દબોધવિષયઃ ।
તે તે વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દના બોધનો
વિષય હોય તે.

સ્થાનમ્—સ્વામિપ્રાયબોધાનુકૂળ સ્થિતિઃ ।
પોતાનો અભિપ્રાય સમજવાને અનુકૂળ સ્થિતિ.

૨. સન્નિધિવિશેષત્ત્વં સ્થાનમ્ । (મીમાંસકોને
મતે) અમુક પ્રકારની સમીપતા તે સ્થાન.

સ્થાયિત્વમ્—સમષિકાકાલકૃતિત્વમ્ । ધણા
કાળ સુધી રહેવાપણું—સ્થિરપણું—ટકાઉપણું.

સ્થિતપ્રજ્ઞ:—‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન
ચલાયમાન થતું નથી, તે પુરૂષ સ્થિતપ્રજ્ઞ
કહેવાય.

સ્થિતિસ્થાપક:—પૃથિવીવૃત્તિવૃત્તિમનોવૃત્ત્ય-
વૃત્તિસંસ્કારત્વવ્યાપ્યજાતિમાન સ્થિતિસ્થાપકઃ ।

પૃથ્વીમાં રહેનારા ગુણમાં રહેનારી તથા મનમાં
રહેનારા પદાર્થોમાં નહિ રહેનારી, તથા
સંસ્કારત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જે (સ્થિતિ-
સ્થાપકત્વ) જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ
સ્થિતિસ્થાપક કહેવાય છે. અર્થાત્, પૃથ્વીમાં
રહેનારા સ્થિતિસ્થાપક ગુણમાં સ્થિતિસ્થા-
પકત્વ જાતિ સમવાય સંબંધથી રહેલી છે
માટે તે પૃથિવીવૃત્તિવૃત્તિ કહેવાય છે; વળી તે
સ્થિતિસ્થાપક ગુણ મનમાં રહેતો નથી,
માટે તે સ્થિતિસ્થાપકત્વ જાતિ મનમાં રહેનારા
વેગાદિકોમાં અવૃત્તિ (ન રહેનારી) પણ છે;
એ સ્થિતિસ્થાપકત્વ જાતિ સંસ્કારત્વ જાતિની
વ્યાપ્ય પણ છે. (‘સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કાર’

(૨૩૬)

શબ્દ જુઓ.) એવી સ્થિતિસ્થાપકત્વ જાતિ સમવાય સંબંધથી સર્વ સ્થિતિસ્થાપકોમાં રહે છે, માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

સ્થિતિસ્થાપકસંસ્કાર:—યથાપૂર્વસંયોગ-જનકક્રિયાહેતુઃ । પૂર્વે જેવા હોય તેવા સંયોગ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયારૂપ કર્મોના હેતુ તે સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કાર.

૨. અન્યથા કરેલી વસ્તુની પૂર્વે હતી તેવી સ્થિતિ કરાવનારો સંસ્કાર તે સ્થિતિ-સ્થાપક સંસ્કાર કહેવાય છે. જેમ, ઝાડની ડાળી, ધનુષ્ય, નેતરની સોટી, છલાદિ.

સ્થિરપ્રજ્ઞા—યોગાભ્યાસથી જેણે ચિત્ત વશ કર્યું છે, એવા મનુષ્યની બુદ્ધિ નિરંતર બ્રહ્મતુંજ ચિંતન કરે છે ત્યારે તે જ્ઞાન સ્થિર-પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

સ્થૂલશરીરત્વમ્—પશ્ચીકૃતપદ્મભૂતકાર્યત્વે સતિ દળોચરત્વમ્ । પંચીકૃત પંચભૂતોતું કાર્ય હોઇને જે નેત્રથી જણાય એવું હોય છે તે શરીર સ્થૂલશરીર કહેવાય છે.

૨ શુક્રશોણિતનિર્મિતત્વે સતિ અભ્યાસ-સમુદાયત્વમ્ । વીર્ય અને રક્તથી બનેલું હોઇને જે હાડકાં વગેરેના સમુદાયરૂપ હોય તે સ્થૂલ શરીર. સ્થૂલ શરીર ચાર પ્રકારનાં હોય છે: (૧) જરાયુગ, (૨) અંડજ, (૩) સ્વદેજ, અને (૪) ઉદ્ભિન્નજ. (બીજું લક્ષણ માત્ર પહેલા બે પ્રકારનાં શરીરોનેજ લાગુ પડે છે.)

સ્થૂલભૂતાનિ—પંચીકરણપણાને પામેલાં જે પાંચ મહાભૂતો છે, તે સ્થૂલ ભૂતો કહેવાય છે. એ સ્થૂલભૂતો અપંચીકૃત સૂક્ષ્મભૂતોના તામસ અંશમાંથી ઉપજેલાં છે.

સ્નેહ:—ચૂર્ણાદિપિષ્ઠીભાવહેતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ । ચૂર્ણ, ધૂળ, આદિક દ્રવ્યોના પિંડીભાવ (ગોળા બનાવવાપણું) કરવામાં ઉપયોગી જે સંયોગ વિશેષ છે, તે સંયોગ વિશેષરૂપ પિંડીભાવના નિમિત્ત કારણરૂપ જે ગુણ છે, તેને સ્નેહ કહે છે.

૨. સાંસિદ્ધિકદ્રવ્યભિન્નત્વે સતિ ચૂર્ણાદિ-પિષ્ઠીભાવહેતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ । સાંસિદ્ધિક દ્રવ્યત્વથી ભિન્ન હોઇને ચૂર્ણાદિના પિંડીભાવનો હેતુ જે ગુણ તે સ્નેહ કહેવાય છે.

૩. જલેતરસમવેતાવૃત્તિજલસમવેતાવૃત્તિગુણત્વ-વ્યાપ્યાવ્યાપ્યજાતિમાન્ સ્નેહઃ । જળથી ભિન્ન પૃથ્વી આદિકવિષે સમવેત વસ્તુમાં ન રહેનારી, તથા જળવિષે સમવેત વસ્તુમાં રહેનારી, ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જાતિની અવ્યાપ્ય એવી જે જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ તે સ્નેહ કહેવાય છે. હવે સ્નેહગુણ કેવળ જળમાત્રમાંજ રહે છે, જળથી ભિન્ન પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યોમાં રહેતો નથી. એવા સ્નેહ ગુણમાં રહેનારી જે સ્નેહત્વ જાતિ છે, તે જળથી ધૃતર પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યો વિષે સમવેત ગંધાદિ ગુણોમાં અવૃત્તિ છે, તેમ જળમાં સમવાય સંબંધથી રહેલા સ્નેહ ગુણમાં વૃત્તિ (રહેનારી) છે, તથા ગુણત્વ જાતિના વ્યાપ્ય રૂપત્વાદિક જાતિઓની અવ્યાપ્ય છે. એવી સ્નેહત્વ જાતિ સર્વ સ્નેહોમાં રહે છે, માટે સ્નેહતું એ લક્ષણ નિર્દોષ છે.

૪. દર્શને સ્પર્શતે વાપિ શ્રવણે ભાષણેઽપિ કા । યત્ર દ્રવ્યભિન્નત્વ સ્નેહ इति કથ્યતે । ॥૧૧॥ જેના દર્શન, સ્પર્શન, શ્રવણ કે ભાષણથી ન્યાં અંતઃકરણ દ્રવે છે તેને સ્નેહ કહે છે.

સ્નેહગુણ:—સ્નેહ ગુણઃ (૧) પ્રકૃષ્ટ સ્નેહ અને (૨) અપ્રકૃષ્ટ સ્નેહ, એવા બે પ્રકારવાળો છે, તથા તે એક જળમાંજ રહે છે. તેમાં તેલ વગેરેમાં રહેલા જળમાં તો પ્રકૃષ્ટ સ્નેહ રહે છે અને ડૂંવા વગેરેના જળમાં તો અપ્રકૃષ્ટ સ્નેહ રહે છે એ સ્નેહ પરમાણુરૂપ નિત્ય જળમાં નિત્ય હોય છે અને દ્રવ્યજાદિક અનિત્ય જળમાં અનિત્ય હોય છે.

સ્પર્શ:—ચક્ષુરપ્રાણત્વપ્રાણવૃત્તિગુણત્વવ્યા-પ્યજાતિમાન્ સ્પર્શઃ । ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે અગ્રાણ તથા ત્વક્ ઇન્દ્રિયવડે ગ્રાણ એવી વસ્તુમાં રહેનારી—ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જાતિ—

(૨૩૭)

(સ્પર્શત્વ), તે જાતિવાળો ગુણ સ્પર્શ કહેવાય છે.

૨. ત્વગ્નિદ્રિયમાત્રપ્રાણોગુણઃ સ્પર્શઃ । જે ગુણ માત્ર ત્વક ઇન્દ્રિય વડે જ મઠણ કરી શકાય છે તે સ્પર્શ.

સ્પર્શગુણઃ—સ્પર્શ ગુણઃ (૧) શીત, (૨) ઉષ્ણ અને (૩) અનુષ્ણાશીત, એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે; તથા તે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ, એ ચાર દ્રવ્યોમાં રહે છે. તેમાં, જળમાં શીત સ્પર્શ રહે છે; તેજમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ રહે છે; અને પૃથ્વી તથા વાયુમાં અનુષ્ણાશીત સ્પર્શ રહે છે. એ સ્પર્શ પરમાણુ રૂપ નિત્ય જળમાં, તથા નિત્ય તેજમાં, તથા પરમાણુ રૂપ નિત્ય વાયુમાં નિત્ય હોય છે; અન્યત્ર અનિત્ય હોય છે.

સ્પષ્ટબ્રહ્મલિઙ્ગકત્વમ્—વિષયવાક્યે બ્રહ્મ-ધર્મતયા નિર્ણીતબ્રહ્મલિઙ્ગકત્વમ્ । વિષય રૂપ શ્રુતિ વાક્યમાં ‘ આ વાક્ય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદક છે ’ એમ જણાવનારે બ્રહ્મનું લિંગ હોય અને તેથી એ લિંગ બ્રહ્મના ધર્મ રૂપે સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું હોય તે વાક્ય સ્પષ્ટ બ્રહ્મલિંગવાળું કહેવાય.

સ્ફૂર્તિઃ—પ્રકટ થવું; અનુભવ થવો; મનમાં સમજવું તે.

સ્ફુટત્વમ્—તદ્વિષયકજિજ્ઞાસાસંબંધીપ્રતિ-પ્રતિવિષયત્વમ્ જે વિષયનું જ્ઞાન તે સંબંધી જિજ્ઞાસાને અધીન ન હોય (અર્થાત્ તે સમ-જવામાં કાંઈ પૂછવાપણું ન રહેતું હોય) તેવા જ્ઞાનનું વિષયપણું તે સ્ફુટત્વ.

સ્ફોટઃ—વર્ણાતિરિક્તો વર્ણાભિવ્યઙ્ગયો ડર્શ પ્રત્યાયકો નિત્યશબ્દઃ સ્ફોટઃ । પદમાં રહેલા વર્ણો વડે અભિવ્યંજ્ય એવો અને વર્ણોથી ભિન્ન અર્થને જણાવનારો નિત્ય શબ્દ તેને સ્ફોટ કહે છે. અર્થાત્ પદમાંના વર્ણોથી કે વર્ણ સમુદાય રૂપ પદથી પદનો અર્થ સમજાતો નથી, પણ વર્ણ કે વર્ણસમુદાયમાંથી વ્યંજના શક્તિ વડે અર્થ સ્ફુટ થાય છે, તેને ‘ સ્ફોટ ’ કહે છે, એવી વૈચારકજ્ઞાની માન્યતા છે.

૨. સ્ફુટતિ અભિવ્યંજ્યો ભવત્યર્થોડ્ઝસ્માદિતિ સ્ફોટઃ । જેના વડે અર્થ ફૂટી નીકળે છે એટલે સ્ફુટો થાય છે, તેને સ્ફોટ કહે છે.

૩. અર્થનિષ્ઠવિષયતાપ્રયોજકશક્તિમય સ્ફોટઃ । અર્થમાં રહેલી (શબ્દની) વિષયતાનો હેતુ જે (શબ્દનું) શક્તિમાનપણું તે સ્ફોટ.

સ્મરણમૈથુનમ્—કાંઈ પણ જીને પોતાના મનમાં બોધ્ય તરિકે ચિંતવન તે.

સ્મારિકાશક્તિઃ—વેદાન્તીઓના મત પ્રમાણે ઘટત્વ જાતિ વિશિષ્ટ ઘટ વ્યક્તિ વિષે જે શક્તિ કથન કરી છે. તે અર્થાત્ જાતિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ વિષયક પદોની શક્તિ તે ‘ સ્મારિકાશક્તિ ’ કહેવાય છે.

સ્મૃતિઃ—સંસ્કારમાત્રજન્ય જ્ઞાન સ્મૃતિઃ । સંસ્કારમાત્ર વડે જન્ય જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે; જેમ, પૂર્વે અનુભવ કરેલાં માતાપિતાદિકાનું, ‘ તે મારી માતા હતી, તે મારા પિતા ’ એ પ્રકારે મનુષ્યને અનુભવ-જન્ય સંસ્કારથી કાળાન્તરમાં સ્મરણ થાય છે. એ સ્મરણ અને સ્મૃતિ શબ્દો એકજ અર્થના વાચક છે.

૨. અનુભવવિષયાધિકાનવગાદિ જ્ઞાનમ્ । અનુભવેલા વિષય કરતાં અધિકને વિષય ન કરનાર જ્ઞાન, તે સ્મૃતિ.

૩. પ્રમાકરણાજન્યત્વે સતિ સંસ્કારજન્યજ્ઞાનમ્ । પ્રમાનું કરણ જે નેત્રાદિ પ્રમાણુ તેવડે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું હોય, પણ સંસ્કારથી ઉપજ્યું હોય તે જ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે.

૪. ડવમૂતસંસ્કારમાત્રજન્ય જ્ઞાનમ્ । ઉદ્ભૂત (પ્રકટ થયેલા) સંસ્કાર માત્રથીજ ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે સ્મૃતિ.

૫. ચિરાનુભૂતાર્થસ્મરણશક્તિઃ—બધા વખત પહેલાં અનુભવ કરેલા અર્થનું સ્મરણ કરવાની શક્તિ તે સ્મૃતિ.

સ્મૃતિશાસ્ત્રમ્—ધર્મશાસ્ત્રમ્—વેદાર્થસ્મરણપૂર્વક રવિત શાસ્ત્રમ્ । વેદના અર્થનું પ્રથમ સ્મરણ કરીને પછી તે ઉપરથી રચેલું શાસ્ત્ર.

(૨૩૮)

૨. ઋષિપ્રણીતત્ત્વે સંતિ વેદાચીનુમવજન્યત્વે સંતિ વેદાર્થાનુવાદકઃ । જે ગ્રંથ ઋષિઓએ રચેલો હોય તથા વેદના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તેમજ વેદના અર્થનો અનુવાદ કરતો હોય તે સ્મૃતિ. જેમ,—મનુસ્મૃતિ, પરાશર સ્મૃતિ, વગેરે એને ધર્મશાસ્ત્ર પણ કહે છે.

સ્મૃત્યુલ્લોચકહેતવઃ । સાદશ્ય જ્ઞાન, અદૃષ્ટ, ચિંતા અને સંબંધીનું દર્શન એ ચાર સ્મૃતિના ઉદ્દેશોધક હેતુઓ છે. જેમઃ—

(૧) સાદશ્યજ્ઞાન—ચકચકતી છીપ જોઇને રૂપાંતરી સ્મૃતિ થઇ આવે છે; અહીં સાદશ્યજ્ઞાન સ્મૃતિનું ઉદ્દેશોધક થાય છે.

(૨) અદૃષ્ટ—આલકને ભૂખ લાગતાં સ્તનપાન શોષે છે; એમાં અદૃષ્ટ સ્મૃતિનું ઉદ્દેશોધક છે.

(૩) ચિંતા (ચિંતન)—શૂલી ગયેલા શ્લોકાદિને સંભારી કાઢવાને તેનું ચિંતન કરવામાં આવે છે; અહીં ચિંતા સ્મૃતિની ઉદ્દેશોધક છે.

(૪) સંબંધીદર્શન—ગાપ દીકરાને સાથે જોયા વછી એકલા દીકરાને દેખીને આપની સ્મૃતિ થઇ આવે છે; અહીં સંબંધી દર્શન સ્મૃતિનું ઉદ્દેશોધક છે.

સ્વગતભેદઃ—સ્વાવયવૈઃ કૃતો ભેદઃ । અંગીનો અંગ સાથે કે અવયવીનો અવયવ સાથે જે ભેદ તે. જેમ, વૃક્ષનો પોતાનાં પત્ર, પુષ્પ, ડાળાં, વગેરે સાથે જે ભેદ છે, તે સ્વગત ભેદ કહેવાય છે.

સ્વત ઉત્પત્તિકત્વમ્—સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ-ભાગ્યનુક્રમભાવકારણાનપેક્ષજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વમ્ । આગંતુક ભાવરૂપ કારણોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ્ઞાનની સામગ્રી (હેતુઓ) થી જે જન્ય-પણું તે સ્વતઉત્પત્તિકત્વ અથવા સ્વતઃપ્રામાણ્ય-વાદ કહેવાય છે.

૨. દોષાભાવસદ્કૃતજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વમ્ । દોષ-ના અભાવવાળી જ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી જન્ય હોવાપણું.

૩. વિજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વે સતિ તદતિરિક્તહેત્વ-જન્યત્વમ્ । જ્ઞાનની સામગ્રીથી જન્ય હોઇને તેનાથી બિન હેતુઓવડે જે જન્યપણું તે સ્વતઃ ઉત્પત્તિકત્વ.

સ્વતન્ત્રઃ—કર્તૃમર્તુમન્યથા વા કર્તુ સમર્થઃ । કોઇ કાર્ય કરવાને અથવા ન કરવાને અથવા કરેલાને બીજી રીતે કરવાને જે સમર્થ હોય તે સ્વતંત્ર.

૨. કારકાન્તરવ્યાપારાનધીનત્વે સતિ કાર-કત્વં સ્વતન્ત્રમ્ । બીજા કારકોના (કર્તાદિ વગેરે છ કારકમાંથી કોઇના) વ્યાપારને આધીન ન હોઇને પોતે કારક હોય તે સ્વતંત્ર.

૩. ફતરવ્યાપારાનધીન વ્યાપારવત્ત્વમ્ । બીજાના વ્યાપારને આધીન ન હોઇને જે વ્યાપારવાળું હોવાપણું તે સ્વતંત્રત્વ.

સ્વતન્ત્રોચ્ચારણમ્—અન્યદીયસ્વાર્થતાત્પર્યો-ચારણાનધીનોચારણમ્ । બીજાએ પોતાના ઉચ્ચારણમાં જે અર્થની કલ્પના કરી હોય તે અર્થના તાત્પર્યવાળા ઉચ્ચારણને આધીન ન રહીને જે ઉચ્ચારણ કરવું તે.

સ્વતોગ્રાહ્યાત્મ—આવત્સ્વાશ્રમપ્રાદ્ધકપ્રાશ-ત્વમ્ । પ્રમાત્વ ધર્મનું આશ્રયભૂત જે પ્રમાજ્ઞાન છે, તે પ્રમાજ્ઞાનના જેટલા ગ્રાહક છે, તેમના-વડે પ્રમાત્વમાં જે ગ્રાહ્યતા છે, એજ એ પ્રમાત્વમાં સ્વતોગ્રાહ્યતા છે. જેમ,—પ્રમાત્વ આશ્રયભૂત ‘ આ ઘડો ’ એવું વૃત્તિજ્ઞાન છે. તે વૃત્તિજ્ઞાનને ગ્રહણ કરનાર સાક્ષી ચૈતન્ય છે. તે સાક્ષી ચૈતન્યથી વૃત્તિજ્ઞાનની પેઠે પ્રમા-ત્વનું પણ ગ્રહણ કરાય છે. એજ તે પ્રમાત્વમાં સ્વતોગ્રાહ્યતા છે.

૨. દોષાભાવસદ્કૃતયાવત્સ્વાશ્રમપ્રાદ્ધકસામગ્રી-પ્રાશ્નત્વમ્ । દોષના અભાવ સહિત (અથવા દોષનો અભાવ હોઇને) પ્રમાત્વ ધર્મનું આશ્રયભૂત જે પ્રમાજ્ઞાન તેની ગ્રાહક સામગ્રી (સાક્ષી) વડે જે પ્રમાત્વનું ગ્રાહ્યપણું તે સ્વતોગ્રાહ્યત્વ.

(૨૩૬)

૧. જ્ઞાનપ્રાપ્તિસામગ્રીજન્યપ્રવિષયસ્વાહ । યાન-
ની પ્રાપ્તિ સામગ્રીથી જન્ય એવું પ્રવચનું
વિષયત્વ (એટલે પ્રાપ્તિત્વ) તે સ્વતોપ્રાપ્તિત્વ.

સ્વતઃ પ્રમાત્વમ્—આગ્ન્યુક્તમાવકારણાનપેક્ષ-
જ્ઞાનસામાન્યસામગ્રી પ્રયોજ્યત્વમ્ । આગ્નુક્ત એવા
ભાવરૂપ કારણની અપેક્ષા વગર જ્ઞાનની
સામાન્ય સામગ્રીથી જન્યત્વ તે સ્વતઃ પ્રમાત્વ.

સ્વતઃ પ્રમાણમ્—અન્યપ્રમાણનિરપેક્ષસ્વાર્થ-
બોધનસમર્થમ્ । બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા
રાખ્યા સિવાય પોતાના અર્થનો બોધ કરવાનું
સામર્થ્ય તે સ્વતઃ પ્રમાણ, જેમ, વેદ વાક્ય
સ્વતઃ પ્રમાણ છે, કેમકે તેમાંના અર્થને સાબીત
કરવાને બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. (જુઓ
પૂર્વ મીમાંસા અ. ૧ પા. ૧)

સ્વત્ત્વમ્—જાત્રસમ્મતયથેષ્ટવિનિયોગર્હત્વમ્ ।
જાત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા મુજબ
પદાર્થની ચોંટના કરવાને (પદાર્થનું) યોગ્ય-
પણું તે સ્વત્ત્વ.

સ્વધ્યા—પિતૃદેશેન દ્રવ્યત્યાગઃ । પિતૃઓને
હૃદયેશીને દ્રવ્ય (પુષ્પપત્ર અન્નપાનાદિ) અર્પણ
કરવું તે સ્વધ્યા.

સ્વપ્નજાગ્રત્—સ્વપ્ને મિત્રાદિપ્રાપ્તિઃ । સ્વપ્ન-
માં મિત્ર વગેરેની મુદ્ધાકાત થવી તે
સ્વપ્ન જાગ્રત.

સ્વપ્નજ્ઞાનમ્—પુરીતત્ત્વ નામની સૂક્ષ્મ
નાડીમાં મન સ્થિત થાય છે ત્યારે સુષુપ્તિ
થાય છે; અને પુરીતત્ત્વમાંથી બાહ્યદેશમાં મન
સ્થિત થાય છે ત્યારે જાગ્રત થાય છે; પણ
પુરીતત્ત્વ દેશ તથા બાહ્યદેશ એ બંનેના સંધિ
વિષે મન સ્થિત થાય છે, ત્યારે સ્વપ્ન થાય
છે. એ સ્વપ્ન પુરુષપાપરૂપ અદૃષ્ટ વિશેષથી
પણ જન્ય હોય છે, તથા જાગ્રત સમયની
ખાસ ચિંતા (ચિંતન)થી પણ જન્ય હોય છે,
તેમ વાત, પિત્ત, કફરૂપ ધાતુ દોષથી પણ
જન્ય હોય છે. (એનો (સ્વપ્નજ્ઞાનનો) માનસ
વિષયક જ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે.)

સ્વપ્નસુષુપ્તિઃ—જાગ્રદધ્યાયાં વક્તુમશક્ય
યત્કિંચિત્સ્વપ્નેડભુયતે તત્ત્વ સ્વપ્નસુષુપ્તિરિત્યુચ્યતે ।
જાગ્રા યજ્ઞી (ચિત્સ્મૃતિ આદિ કારણથી)
કહેવાને અશક્ત એવું જે કાંઈ સ્વપ્નમાં અનુ-
ભવવામાં આવે છે, તે અવસ્થા સ્વપ્નસુષુપ્તિ
કહેવામાં આવે છે.

સ્વપ્નસ્વપ્નઃ—સ્વપ્નેડપિ સ્વપ્નો મયા દૃષ્ટ
ઈતિ બુદ્ધિઃ । સ્વપ્નમાં મને વળી બીજું સ્વપ્ન
આવું એવી બુદ્ધિ થાય છે તે.

સ્વપ્નાવસ્થા—ઇન્દ્રિયાજન્યવિષયગોચરાપરો
ક્ષાન્તઃકરણવૃત્ત્યવસ્થા । ઇન્દ્રિયોવડે પ્રવર્ણ કરવાને
અયોગ્ય એવા વિષયોને અપરોક્ષપણે (પ્રત્યક્ષ-
પણે) વિષય કરનારી એવી અંતઃકરણની
વૃત્તિની અવસ્થા તે સ્વપ્નાવસ્થા.

૨. જાગ્રમોગપ્રદકર્મોપરમે સતિ ઇન્દ્રિયોપરમે
જાગ્રદનુભવજન્યસંસ્કારોદ્ભૂતવિષયતજ્ઞાનાવસ્થા ।
જાગ્રત અવસ્થામાં ભોગ આપનારાં કર્મ
વિરામ પામ્યે છતે અને ઇન્દ્રિયો પણ પોતાના
વિષયોને પ્રવર્ણ કર્યાથી વિરામ પામ્યે છતે,
જાગ્રતના અનુભવથી ઉત્પન્ન થનારા સંસ્કાર-
વડે ઉદ્ભૂતરૂપવાળા વિષયો તથા તેમનું
જ્ઞાન જે કાળે થાય છે તે અવસ્થાને સ્વપ્ના-
વસ્થા કહે છે.

૩. પ્રબોધાભાવત્વે સતિ મિથ્યાવસ્તુદર્શનમ્ ।
જાગ્રત અવસ્થાનો અભાવ હોઇને મિથ્યા
વસ્તુનું દર્શન તે સ્વપ્ન.

૪. વિપરિતદર્શનત્વમ્ । વસ્તુનું વિપરિત
દર્શન થવાપણું તે સ્વપ્ન.

સ્વપ્રકાશત્વમ્—સ્વયંજ્યોતિઃ—સજાતીય-
પ્રકાશપ્રકાશ્યત્વમ્ । પોતાના સજાતીય પ્રકાશ
વડે જેનો પ્રકાશ કરવાની જરૂર રહેતી નથી
તે સ્વપ્રકાશ અથવા સ્વયંજ્યોતિ કહેવાય.
(આહી બધે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ સમજવો.)

૨. રૂપપ્રકાશ્યત્વે સતિ સંવિદવિષયત્વે વા
સતિ પ્રકાશમાનત્વમ્ । બીજા કશાથી જે પ્રકાશ
કરવા યોગ્ય ન હોય, તેમ સંવિત્ નામે
જ્ઞાનનો પણ જે વિષય ન હોય, એમ છતાં

(૨૪૦)

તે પ્રકાશમાન હોય, તે સ્વપ્રકાશ અથવા સ્વયંભ્યોતિ બાબતો.

૩. સ્વવ્યવહારે સ્વાતિરિકસંવિદનપેક્ષત્વમ્ । પોતાના અવહારમાટે પોતાથી બિન્ન બીજા સંવિતની જેને જરૂર હોતી નથી તે સ્વપ્રકાશ.

૪. અવેશત્વે સતિ અપરોક્ષવ્યવહાર યોગ્યત્વમ્ । ફલઆશિનો અવિષય હોઇને જે અપરોક્ષ વ્યવહારનું યોગ્યપણું તે સ્વપ્રકાશત્વ.

૫. અન્યાનવમાસ્યત્વે સતિ સ્વવ્યતિરિક સકલ્યભાસવત્ત્વમ્ । જે બીજાથી પ્રકાશ્ય ન હોઇને પોતાથી બિન્ન સર્વનું અવભાસક (પ્રકાશક) હોય તે સ્વપ્રકાશ.

સ્વભાવ:-ઇતરનિરપેક્ષં વસ્તુસ્વરૂપમ્ । વસ્તુના જે સ્વરૂપમાં બીજાની અપેક્ષા હોય નહિ એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ.

૨ જન્માન્તરકૃતો ધર્માધર્માદિ ક્ષુભસંસ્કારઃ । પૂર્વ જન્મોમાં કરેલા ધર્મ કે અધર્મ આદિના શુભ કે અશુભ સંસ્કાર તે સ્વભાવ.

સ્વર:-કાકાદિક્તે વર્ણાવુચારણધ્વનિવિશેષઃ પ્રથ પૂછવા વગેરે માટે વર્ણ વગેરેનું ઉચ્ચારણ કરવામાં અમુક પ્રકારનો ધ્વનિ (અવાજ) કરવામાં આવે છે તે સ્વર.

(૨) શ્રુત્યન્તરભાવી યઃ શબ્દોઽનુરણનાત્મકઃ । સ્વલો રજયતિ શ્રોતૃચિત્તં સ સ્વર ઉચ્યતે ॥૧॥ (ગાન વગેરેમાંની) શ્રુતિની પછી જે રણકારો જેવો શબ્દ થાય છે અને જે સાંભળનારાના મનને રંજન કરે છે તે સ્વર.

૩. વ્યાકરણમાં અચ્ પ્રત્યાહારમાંનો અકારોદિ પ્રત્યેક સ્વર કહેવાય છે.

સ્વરસ:-વિવાહ વગર; નિર્વિવાહ.

સ્વરૂપયોગ્યત્વકારણતા—કારણતાવચ્છેદકધર્મસ્વરૂપે સ્વરૂપયોગ્યત્વમ્ । કારણતાનો અવચ્છેદક જે ધર્મ છે, તે ધર્મવાળા હોવાપણું, તે સ્વરૂપ યોગ્ય કારણતા કહેવાય; જેમ, કુંભારના ચાક ફેરવવાના દંડમાં ઘટની કારણતા છે, તે કારણતાનો અવચ્છેદક ધર્મ દંડત્વ છે, તે દંડત્વ ધર્મ જેમ કુંભારના હાથમાં

રહેલા દંડમાં છે, તેમ જંગલમાં રહેલા દંડમાં પણ છે. એવી રીતે જંગલના દંડમાં રહેલા કારણતાવચ્છેદકદંડત્વધર્મ, એ દંડત્વ-ધર્મવાળા હોવાપણું, એ ઘટની સ્વરૂપયોગ્ય-ત્વરૂપ કારણતા છે.

સ્વરૂપલક્ષણમ્—સ્વરૂપં સત્ વ્યવર્તકમ્ । જે લક્ષ્યનું સ્વરૂપ જૂત હોઇને લક્ષ્યને અન્ય પદાર્થથી બિન્ન કરી ખતાવે છે તે સ્વરૂપ લક્ષણ જેમ, પૃથ્વીત્વ એ પૃથ્વીનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. હવે જાતિ અને વ્યક્તિનું તાદાત્મ્ય હોય છે, માટે પૃથ્વીત્વ જાતિનું પણ પૃથ્વી વ્યક્તિ સાથે તાદાત્મ્ય છે, અને તે સાથે જ જલાદિ ઇતર પદાર્થોથી પૃથ્વીને બિન્ન કરી ખતાવે છે, માટે માટે પૃથ્વીત્વ એ પૃથ્વીનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે.

૨. ઇતરાનિરૂપ્યં લક્ષણં સ્વરૂપલક્ષણમ્ । લક્ષ્ય પદાર્થ સિવાય બીજા કશાથી જેનું નિરૂપણ થઈ શકે નહિ તે સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય છે.

૩. સ્વરૂપમેવ લક્ષણં વા । અથવા લક્ષ્યનું સ્વરૂપ એજ જેનું લક્ષણ હોય તે જેમ, “સત્યજ્ઞાનાનન્દાઃ” “સત્ય, જ્ઞાન, અને આનંદ” એ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પણ તેજ છે.

સ્વરૂપસંબન્ધઃ—સંયોગ સંબંધ તથા સમવાય સંબંધ, એ બન્ને સંબંધ બન્ને સંબંધીઓથી બિન્ન હોય છે, પણ જે સંબંધ બન્ને સંબંધીઓથી ન હોતાં એમાંથી એક સ્વરૂપ હોય તે સ્વરૂપ સંબંધ કહેવાય. ટુંકમાં,—સંયોગ અને સમવાય સિવાયના બાકીના તમામ સંબંધ તે સ્વરૂપ સંબંધ કહેવાય છે. જેવા કે,—કાલિક સંબંધ, દૈશિક સંબંધ, વિશેષણતા સંબંધ, વિશેષ્યતા સંબંધ, પ્રતિયોગિતા સંબંધ, અનુયોગિતા સંબંધ, આધારતા સંબંધ, આધેયતા સંબંધ, વિષયતા સંબંધ, ઇત્યાદિ.

૨. સમન્વાન્તરેણ વિશિષ્ટપ્રતીતિજનનાયોગ્યત્વમ્ । યથા મૂતલે ઘટો નાસ્તીત્વાદી ઘટાભાવાદેર્મૂતલેજ

(૨૪૧)

સમ્બન્ધઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધઃ । સંયોગ સંબંધ અને સમવાય સંબંધવડે વિશિષ્ટ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવાનું અયોગ્યત્વ. જેમ, ‘ પૃથ્વી ઉપર ઘડો નથી ’ એ વાક્યમાં ‘ ઘટાભાવ ’ નો પૃથ્વી સાથે સમવાય સંબંધ નથી કે સંયોગ સંબંધ પણ નથી, એમ છતાં સંબંધની પ્રતીતિ તો થાય છે માટે એ સ્વરૂપ સંબંધ છે.

૩. પ્રતિયોગ્યનુયોગ્યન્યતરાસકઃ સમ્બન્ધઃ । પ્રતિયોગી કે અનુયોગી એમાંથી ગમે તે એકનો સંબંધ. જેમ, ઉપરના જ ઉદાહરણમાં ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ છે, અને જૂતલ અનુયોગી છે. ઘટાભાવનો સંબંધ તે એમાંના એક એટલે અનુયોગી જૂતલ સાથે છે માટે તે સ્વરૂપ સંબંધ છે.

સ્વરૂપાધ્યાસઃ—અધિષ્ઠાનનો અધ્યસ્તના સ્વરૂપે ભાસ થવો તે. જેમ, દોરડીમાં સાપનો અધ્યાસ, તથા આત્મામાં અનાત્માનો અધ્યાસ એ સ્વરૂપાધ્યાસ છે. (આત્મા પારમાર્થિક વસ્તુ છે, માટે તેનો સ્વરૂપાધ્યાસ હોતો નથી.)

સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ—પક્ષમાં હેતુનું ન હોવું તે સ્વરૂપાસિદ્ધિ.

સ્વરૂપાસિદ્ધો હેત્વાભાસઃ—પક્ષાન્નતિર્હેતુઃ સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ । જે હેતુ પોતાના પક્ષમાં રહેતો નથી તે સ્વરૂપાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ, “ શબ્દો ગુણઃ વાક્ષુષત્વાત્ રૂપવત્ । ”—“ શબ્દ ગુણ હોવાને યોગ્ય છે, ચાક્ષુષ હોવાથી—અર્થાત્ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી રૂપ ગુણની પેઠે. ” આ અનુમાનમાં ચાક્ષુષત્વ રૂપ હેતુ શબ્દ રૂપ પક્ષમાં વર્તેતો જ નથી; કેમકે શબ્દ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોતો નથી, પણ શબ્દ તો શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય શ્રાવણ પ્રત્યક્ષનો જ વિષય હોય છે; માટે ચાક્ષુષત્વ રૂપ હેતુ શબ્દ રૂપ પક્ષમાં અવૃત્તિ હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધ કહેવાય છે. આ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેતુનું જ્ઞાન પરામર્શનું પ્રતિબંધક થાય છે, માટે એ હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

એ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેતુ (૧) શુદ્ધાસિદ્ધ, (૨)

ભાગાસિદ્ધ, (૩) વિશેષણાસિદ્ધ અને (૪) વિશેષ્યાસિદ્ધ, એમ ચાર પ્રકારનો છે તેમાં—

(૧) શુદ્ધાસિદ્ધ—જે હેતુ પોતાના પક્ષમાત્રમાં સ્વરૂપથી રહેતો નથી, તે હેતુ શુદ્ધાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ ઉપરના ઉદાહરણમાં કહેશે ચાક્ષુષત્વ હેતુ શબ્દ માત્રમાં સ્વરૂપથી જ રહેતો નથી, માટે એ ચાક્ષુષત્વ હેતુ શુદ્ધાસિદ્ધ કહેવાય છે. અને

(૨) ભાગાસિદ્ધ—જે હેતુ પોતાના પક્ષના એક ભાગમાં તો રહે છે, અને એક ભાગમાં નથી રહેતો, તે હેતુ ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે જેમ—“ વૃષ્ટ્યાદયઃ સ્વત્વાઃ પરમાણ્વો નિત્યાઃ ગન્ધવત્ત્વાત્ । ”—“ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, એ ચાર જૂતોના પરમાણ્વો નિત્ય છે, ગંધ ગુણુવાળો હોવાથી. ” આ અનુમાનમાં પૃથ્વી આદિક ચારે જૂતોના પરમાણ્વ પક્ષ છે, તે સર્વ પક્ષમાં ગંધવત્ત્વ હેતુ રહેતો રહેતો નથી, પણ કેવળ પાર્થિવ પરમાણ્વો વિષે જ એ ગંધવત્ત્વ રહે છે. માટે તે સર્વ પરમાણ્વરૂપ પક્ષના જલાદિ પરમાણ્વ રૂપ એક ભાગમાં અવૃત્તિ હોવાથી એ ગંધવત્ત્વ હેતુ ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે.

(૩) વિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષણ પક્ષમાં અવૃત્તિ હોય તે હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ, “ વાયુઃ પ્રત્યક્ષઃ રૂપવત્ત્વે સતિ સ્પર્શવત્ત્વાત્ ઘટવત્ । ”—“ વાયુ પ્રત્યક્ષ હોવાને યોગ્ય છે, રૂપવાળો હોઈને સ્પર્શ ગુણુવાળો હોવાથી, ઘડાની પેઠે. આ અનુમાનમાં રૂપવત્ત્વ વિશિષ્ટ સ્પર્શવત્ત્વ હેતુ છે. તેમાં વાયુરૂપ પક્ષ વિષે જો કે ‘ સ્પર્શવત્ત્વ ’ વિશેષ્ય તો રહે છે, પણ રૂપવત્ત્વ વિશેષણ રહેતું નથી, અને ન્યાં વિશેષણનો અભાવ હોય છે, ત્યાં વિશેષણ વિશિષ્ટનો પણ અભાવ હોય છે. માટે એ રૂપવત્ત્વવિશિષ્ટ સ્પર્શવત્ત્વ રૂપ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે.

(૪) વિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુનો વિશેષ્ય ભાગ પક્ષમાં રહે તો નથી, તે હેતુ વિશેષ્યા-

(૨૪૨)

સિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ, ઉપર કહેલા અનુમાનમાં 'સ્પર્શવત્ત્વે સત્તિ રૂપવત્ત્વાત્' 'સ્પર્શવાળો હોઇને રૂપવાળો છે તેથી' એવી રીતે સ્પર્શવત્ત્વ વિશિષ્ટ રૂપવત્ત્વ હેતુ રાખવાથી વાયુ રૂપ પક્ષમાં રૂપવત્ત્વ વિશેષ્યનો અભાવ હોવાથી આખા વિશિષ્ટ હેતુનો પણ અભાવ થશે. માટે એ સ્પર્શવત્ત્વવિશિષ્ટરૂપવત્ત્વ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ કહેવાય છે.

સ્વરૂપોપકારકાઙ્ગમ્-સન્નિપત્યોપકારકમ્—પ્રધાનસાધનદ્રવ્યાવિસ્ફારદ્વારાપ્રાધાનોપકારકમ્ । પ્રધાનકર્મ (અંગી કર્મ) ના સાધનરૂપ દ્રવ્યાદિ તેને સંસ્કાર આપવો છતાં જ એ અંગભૂત કર્મ, તે દ્વારા પ્રધાન કર્મને જ ઉપકારક થાય છે, તેને સ્વરૂપોપકારક અંગ કહે છે. એને જ સન્નિપત્યોપકારક અંગ પણ કહે છે. જેમ, જ્ઞાન સાધન અંતઃકરણ-સંસ્કાર દ્વારા નિષ્કામ કર્મનું અનુદાન તે પણ સન્નિપત્યોપકારક કહેવાય છે.

સ્વહસ્તિતત્ત્વમ્-સ્વીકૃતત્ત્વમ્—સ્વીકાર કરવાપણું.

સ્વાધ્યાયઃ—ગુરૂ પાસેથી શ્રદ્ધા કરેલા પોતાના વેદાદિનું પઠન, ૨ પ્રણવાદિ મંત્રોનો જપ.

સ્વાધ્યાયત્ત્વમ્—સ્વાશ્વાધ્યયનત્ત્વમ્ । વેદની જે શાખાનું પોતાના કુળમાં પરંપરાથી અધ્યયન ચાલતું આવેલું હોય તેને 'સ્વ-શાખા' કહે છે. એવી સ્વશાખાના વેદનું અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે, ૨ પ્રણવાદિ મંત્રોનો જે જપ તે પણ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે.

સ્વારસિકઃ—સઘળા લોકોને સાધારણ; સઘળા લોકોને ગમે તેવું. જેમ કોઇ સારા શબ્દના પ્રયોગ કર્યો હોય અને તે બધાને ગમે તેવા હોય ત્યારે તે 'સ્વારસિક' કહેવાય.

સ્વારસિકલક્ષણા—અનુતાનતાત્પર્ય વિષયીભૂતાર્થનિષ્ઠ લક્ષણા । હમણાંના વખતના પુરૂષના તાત્પર્યનો વિષયભૂત જે અર્થ છે, તે અર્થમાં રહેલી જે લક્ષણા તે સ્વારસિક લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ કોઇ માણસે ગંગામાં

મોટા મત્સ્ય જેમને બીજા પુરૂષ પ્રતિ કહ્યું કે "ગંગાયાં ઘેષઃ"—"ગંગામાં ઘેષ (ગૌશાળા)" એ વચન સાંભળીને શ્રોતા પુરૂષ ઘેષ પદની મત્સ્યમાં લક્ષણા કરે છે, તે સ્વારસિક લક્ષણા કહેવાય છે.

સ્વાર્થાનુમાનમ્—ન્યાયાપ્રયોગ્યાનુમાન સ્વાર્થાનુમાનમ્ । ન્યાય વડે ('ન્યાય' શબ્દ જુઓ.) અનન્ય જે અનુમાન, તે સ્વાર્થાનુમાન કહેવાય છે અર્થાત્-પુરૂષની અનુમિતિના હેતુશ્રુત સ્વાર્થાનુમાન પ્રતિજ્ઞા વગેરે પાંચ વાક્યોના સમુદાયરૂપ ન્યાયવડે જન્ય હોતું નથી; પણ એ પુરૂષ પોતેજ પાકશાળા વગેરે સ્થળેથી ધૂમરૂપ હેતુમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરીને, તે પછી ક્રમિક વખતે પર્વતાદિક પક્ષમાં ધૂમરૂપ હેતુને જોઇને એ વ્યાપ્તિનું સ્મરણ કરે છે. તથા પરામર્શ ('પરામર્શ' શબ્દ જુઓ.) જ્ઞાનવાળો થઇને પર્વતાદિક પક્ષમાં અગ્નિવિષયક અનુમિતિવાળો થાય છે. આ સ્વાર્થાનુમાનની રીત છે.

સ્વાર્થાનુમિતિઃ—સ્વસ્ય વ્યાપ્ય પ્રતીત્યન્તરં વ્યાપકપ્રત્યયઃ । બીજાના ઉપદેશ વિના પ્રથમ પોતાને વ્યાપ્ય (હેતુ) ની પ્રતીતિ થયા પછી વ્યાપ્તિજ્ઞાનાદિકથી જે વ્યાપક (સાધ્ય) નું જ્ઞાન થાય છે તે સ્વાર્થાનુમિતિ-જેમ, ધૂમ અને અગ્નિના સહચારરૂપ વ્યાપ્તિ જ્ઞાનવાળો માણસ પર્વતમાં વ્યાપ્ય (ધૂમાગ્નિ) ને જોઇને અનુમાન કરે કે 'પર્વતમાં વ્યાપક (અગ્નિ) છે, ધૂમ દેખાય છે માટે, રસોડાની પેઠે'. આ સ્વાર્થાનુમિતિ છે.

સ્વાહા—દેવનોદ્દેશેન હવિસ્ત્યાગઃ । દેવતાને ઉદ્દેશીને હૃતદ્રવ્યનું અર્પણ કરવું તે.

સ્વીકારઃ—અસ્વસ્ય સ્વસ્યકારો વ્યાપારઃ । જે પોતાનું નથી તેને પોતાનું છે, એમ કરવાનો વ્યાપાર.

સ્વેદજશરીરમ્—પાણી જેવા પરમેચારી જે શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્વેદજ કહેવાય છે. કૃમિ, મચ્છર, જૂઓ, જીઆ, જોગોડિયો વગેરેના શરીરો સ્વેદજ કહેવાય છે.

(૨૪૩)

હ

હઠનિગ્રહઃ—('ક્રમાનગ્રહશબ્દ જુઓ.')

હર્ષઃ—વિત્તગતસુખામિવ્યજ્ઞિકા મુલ્લિકાશાદિ-
હેતુર્ધીવૃત્તિઃ । મનમાં રહેલા સુખને અભિવ્યક્ત
કરનારી સુખની પ્રવૃત્તાદિ બુદ્ધિની વૃત્તિ તે હર્ષ.

હવનમ્—દેવાયુદ્દેશને સમ્પૂર્ણ વહો હવિઃ
પ્રક્ષેપઃ । દેવાદિને ઉદ્દેશીને મંત્રપૂર્વક અગ્નિ
હૃતદ્રવ્ય નાંખવું તે.

હાસ્યમ્—વિકૃતવેષવાક્યેષાદિદર્શન-જન્ય
સુલ્લક્ષણેષોરદવિકાશાદિહૃતઃ । વિકૃત વેષ, વિકૃત
વાણી, વિકૃત ચેષ્ટા, વગેરે બેવાથી જે અસુક
પ્રકારનું સુખ થાય છે તે બળ્યાવનારો દાંત
દેખાવા વગેરેનો હેતુ તે હાસ્ય.

હિરણ્યગર્ભઃ—સમષ્ટિસૂક્ષ્મકારણશરીરોપહિતં
ચૈતન્યમ્ । સમાષ્ટિ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર
જે માયા તે અને ૩૫ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય
તે હિરણ્યગર્ભ.

૨. અષ્ટાકૃતભૂતકાર્યસમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરોપહિતં
ચૈતન્યમ્ । અપચીકૃત ભૂતોનું કાર્ય એવું
સમાષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર ૩૫ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય.

૩. સમાષ્ટિ પ્રાણ. ૪. સૂત્રાત્મા. (જ્ઞાન
શક્તિવાળાં અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયાથી અનેહું
હોવાથી તે હિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે.)

હેતુઃ—અસાધારણ નિમિત્ત કારણ.

૨. તૃતીયાન્તં પદ્યમ્યન્તં વા । ત્રીજા કે
પાંચમી વિભક્તિવાળો શબ્દ, જેમ, ધૂમેન
કે ધૂમાત્.

૩. સાધ્યવિષયકજ્ઞાનજનકવચનં હેતુઃ । સાધ્ય
વિષે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર વચન તે હેતુ.

૪ પ્રતિજ્ઞાવાક્યધીજન્યકારણોકાઙ્ક્ષા નિવર્તક-
જ્ઞાનજનકહેતુવિમલકિમદ્વાક્યત્વં હેતુત્વમ્ । પ્રતિજ્ઞા
વાક્યના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી જે કારણની
આકાંક્ષા, તે આકાંક્ષાનું નિવર્તક જે
જ્ઞાન, તે જ્ઞાનનું જનક એવું, હેતુ અતાવ-
નારી પાંચમી કે ત્રીજી વિભક્તિવાળું વાક્ય
તે હેતુ. જેમ,—‘પર્વત અગ્નિવાળો છે’ એ

પ્રતિજ્ઞા વાક્યના જ્ઞાનથી તેનું કારણ (લિંગ)
બળ્યાવની આકાંક્ષા થઈ; એ આકાંક્ષાની
નિવૃત્તિ કરનાર જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર
‘ધૂમાડાવાળો છે તેથી’ એવું પાંચમી વિભ-
ક્તિવાળું વાક્ય છે, માટે એ હેતુ છે.

એ હેતુ એ પ્રકારનો છેઃ—(૧) ઉત્પાદક
અને (૨) જ્ઞાપક.

(૧) ઉત્પાદક હેતુ—જેમ, ‘માટીથી
ઘડા થાય છે.’ એમાં માટી ઘડાની ઉત્પાદક
હેતુ છે. અને—

(૨) જ્ઞાપક હેતુ—‘પર્વત અગ્નિવાળો
છે, ધૂમાડાથી.’ એમાં ધૂમાડા અગ્નિનો બળ્યા-
વનારો હોવાથી જ્ઞાપક હેતુ છે.

હેતુવાક્યમ્—પદ્યમ્યન્તં તૃતીયાન્તં વા
લિંગપ્રતિપાદક વચનં હેતુવાક્યમ્ । પાંચમી
વિભક્તિ જેને છેડે હોય અથવા ત્રીજી વિભક્તિ
જેને છેડે હોય એવું જે ધૂમાદિક લિંગનું
પ્રતિપાદક વચન છે, તે વચન હેતુ વાક્ય
કહેવાય છે. જેમ,—“પર્વતો વહિમાનં, ધૂમવત્ત્વાત્”
“પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડાવાળાપણું છે
તેથી.” એમાંના ‘ધૂમવત્ત્વાત્’ એ વચન
પંચમ્યન્ત છે તથા ધૂમ૨૫ લિંગનું પ્રતિપાદક
પણ છે, તેથી તે વચન હેતુ વાક્ય કહેવાય છે.

હેત્વન્તરમ્—પરોક્ષદૂષણેદિધીર્વયા પૂર્વાક-
હેતુકોટૈ વિશેષણાન્તરોપાદાનં હેત્વન્તરમ્ । પ્રતિ-
વાદીએ કથન કરેલા દૂષણને દૂર કરવાની
ધ્વજાથી પ્રથમ કહેલા હેતુની પ્રતિમાં જે
બીજું વિશેષણ ઉમેરી આપવું, તેનું નામ
હેત્વન્તર છે. જેમ,—“શબ્દોડનિત્યઃ પ્રત્યક્ષત્વાત્”
“શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ હોવાથી.” આ

અનુમાનથી વાદીએ શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ
કર્યું, પ્રતિવાદીએ કહ્યું કે, જાતિ૨૫ સામાન્યમાં
અનિત્યત્વ ન છતાં પણ પ્રત્યક્ષત્વ હેતુ રહે
છે, માટે એ હેતુ બ્યભિચારી છે. એ દોષ
દૂર કરવાના હેતુથી વાદીએ ‘જાતિમત્ત્વે સતિ’
એવું વિશેષણ હેતુને જોડીને ‘જાતિમત્ત્વે સતિ
પ્રત્યક્ષત્વાત્’ અર્થાત્ ‘જાતિ સામાન્યવાળો

(૨૪૪)

હોઇને પ્રત્યક્ષ હોવાથી '—(શબ્દ અનિત્ય છે.) એવા હેતુ કથન કર્યો, તેથી અતિ સામાન્યમાં એ હેતુનો વ્યભિચાર થાય નહિ. આ રીતે પ્રતિવાદીએ કહેલા દોષની નિવૃત્તિ માટે હેતુ કોટિમાં જે બીજું વિશેષણ ઉમેરી આપવું, તેનું નામ હેત્વંતર છે.

હેત્વાભાસ:—અનુમિતિતત્કરણાન્યતરપ્રતિ-
બન્ધકયથાર્થજ્ઞાનવિષયો હેત્વાભાસ: । અનુમિતિનું અથવા અનુમિતિના કરણરૂપ વ્યાપ્તિગ્ઝાનનું, તથા પરામર્શનું પ્રતિબંધક જે યથાર્થગ્ઝાન છે, તે ગ્ઝાનનો જે વિષય તે હેત્વાભાસ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે હેતુ વ્યાપ્તિ, પક્ષધર્મતા, વગેરે સત્ હેતુનાં લક્ષણથી રહિત હોય, તથા હેતુ જેવા પ્રતીત થતો હોય, તે હેતુ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. એવા હેત્વાભાસથી કોઇ પણ સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

હેત્વાભાસપ્રકાર:—હેત્વાભાસ પાંચ પ્રકારનો છે:—(૧) સંવ્યભિચાર, (૨) વિરુદ્ધ, (૩) સત્પ્રતિપક્ષ, (૪) અસિદ્ધ, અને (૫) આધિત. તેમાંથી સંવ્યભિચાર નામે હેત્વાભાસને પ્રાચીન નૈયાયિકા 'અનૈકાન્તિક' એવા નામથી કથન કરે છે. એ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ વળી ત્રણ પ્રકારનો છે:—(૧) સાધારણ, (૨) અસાધારણ, અને (૩) અનુપસંહારી.

(એ સર્વનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.) વળી અસિદ્ધ નામે હેત્વાભાસના પચ્ચ ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) આશ્રયાસિદ્ધ, (૨) સ્વરૂપાસિદ્ધ, અને (૩) વ્યાપ્તવાસિદ્ધ.

હંસસંખ્યાસી—ચિત્તાવર્જ યજ્ઞોપવીતચિકૈવ-
લ્લક્ષકમણ્ડલવરો પ્રામૈકપ્રકૃષ્ટચાન્દ્રાયણપરો હંસ: । શિખારહિત, યજ્ઞોપવીત, શિક્ક, એક દંડ અને કમંડળ ધારણ કરનાર, ગામમાં એક રાત્રી રહેનાર અને કૃત્ત્યપ્રાપ્તિ કરનાર તે હંસસંખ્યાસી કહેવાય.

હિંસા—પ્રાણિહત્તિક્ષેદ: । પ્રાણીઓની વૃત્તિ (જીવિકા) નો છેદ કરવો તે.

૨. અવિધિપૂર્વક પ્રાણ્યુપઘાત: । અવિધિપૂર્વક પ્રાણીનો ઘાત કરવો તે, એટલે વેદમાં યજ્ઞો માટે જે પ્રાણીઓની હિંસા કહી છે તે સિવાય પ્રાણીનો ઘાત કરવો તે હિંસા.

હેયત્વમ્—દ્વાનક્રિયાવિષયત્વમ્ । ત્યાગ કરવાની ક્રિયાનું જે વિષયપણું તે હેયત્વ.

દ્યોમ:—દેવતોદ્દેશેન વહ્યો મન્ત્રદ્વારા ધૃતાદિ-
પ્રક્ષેપ: । દેવતાને ઉદ્દેશીને મંત્ર બોલીને અગ્નિમાં ઘી વગેરે હુતદ્રવ્યને નાંખવું તે દ્યોમ.

હ્રી:—અકાર્યપ્રવૃત્ત્યારમ્ભપ્રતિબંધિકા લેક-
લજ્ઞા । અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરતાં તેને અટકાવનાર જે લોકલાજ તે હ્રી કહેવાય છે.

